

П.В.МОРОЗ

ПІДРУЧНИК

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

УДК 373,5:94(100) 11 ... /05* + 94(100) 11 ... /05*)(075.3)

ББК 63.3(0)я721

I 90

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки АПН України
(протокол №7 від 27 вересня 2007р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор педагогічних наук, професор

Булда Анатолій Андрійович

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

Чубукова Тетяна Олександрівна

вчитель історії вищої категорії ЗОШ №139 м.Києва

Бондарева Любов Петрівна

**Історія стародавнього світу: експериментальний підручник
для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів./автор Мороз П.В. – К.:
Педагогічна думка, 2007. – 336 с.
ISBN 978-966-644-130-3**

Підручник підготовлений відповідно до Державного стандарту освіти та навчальної програми з історії. Узагальнено різноманітний фактичний матеріал про життя людей у давнину, спираючись на сучасні досягнення історичної науки, антропології, археології. Даний підручник допоможе учням скласти чітке уявлення про далеке минуле, навчить працювати творчо, визначати своє ставлення до певних історичних подій.

Методичний апарат підручника побудовано з урахуванням вимог проблемного навчання та дослідницького підходу відповідно до вікових особливостей шестикласників, що дасть можливість вчителю диференціювати роботу з учнями, передбачає їх самостійну роботу.

Цей підручник є експериментальним.

УДК 373,5:94(100) 11 ... /05* + 94(100) 11 ... /05*)(075.3)
ББК 63.3(0)я721

© П.В. Мороз, Інститут педагогіки
АПН України, 2007

© Педагогічна думка, 2007

ISBN 978-966-644-130-3

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ І. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ	15
§ 1. Предки людини – хто вони?	16
§ 2. Життя та заняття первісних людей	22
§ 3. Релігія та мистецтво первісних людей	28
§ 4. Значущі зміни у житті людей	32
§ 5. Перші землероби та скотарі на теренах України	39
РОЗДІЛ ІІ. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	45
§ 6. Виникнення найдавніших держав	45
Тема 1. Стародавній Єгипет – одна з найдавніших цивілізацій світу	51
§ 7. Природа і населення Стародавнього Єгипту	52
§ 8. Держава та суспільство	59
§ 9. Релігія та міфологія в Стародавньому Єгипті	65
§ 10. Культура та наука у Стародавньому Єгипті	74
§ 11. Розквіт і занепад Єгипетської держави	80
Тема 2. Передня Азія в давнину	87
§ 12. Природа і населення Південного Дворіччя	88
§ 13. Давній Вавилон часів Хаммурапі	96
§ 14. Ассирійська держава	102
§ 15. Фінікія та Палестина в давнину	109
§ 16. Перська держава	117
§ 17. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України	122
Тема 3. Стародавні Індія та Китай	130
§ 18. Стародавня Індія	
§ 19. Релігія та культура Стародавньої Індії	
§ 20. Історія Стародавнього Китаю	
§ 21. Культура Стародавнього Китаю	

РОЗДІЛ III. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ	159
Тема 1. Греція за найдавніших часів	161
§ 22. Природа і населення Стародавньої Греції	161
§ 23. Міфи, релігія та герої Стародавньої Греції	168
§ 24. Історія Ахейської та Гомерівської Греції (Мікенська цивілізація та її занепад)	176
Тема 2. Поліси Стародавньої Греції	181
§ 25. Утворення міст-держав	181
§ 26. Стародавня Спарта	187
§ 27. Утворення Афіїнської держави	193
Тема 3. Греко-перські війни і розквіт Афін.	
Культура Стародавньої Греції в V–IV ст. до н. е.	199
§ 28. Греко-перські війни	199
§ 29. Могутність та занепад Афін	204
§ 30. Повсякденне життя та побут греків	209
§ 31. Наука та культура в Стародавній Греції	214
Тема 4. Македонія та елліністичний світ	225
§ 32. Піднесення Македонії	225
§ 33. Завоювання Александра Македонського	230
§ 34. Елліністичні держави та їх культура	235
РОЗДІЛ IV. ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ	240
Тема 1. Римська республіка	242
§ 35. Природні умови Італії та виникнення міста Рима	242
§ 36. Римська республіка в V – середині III ст. до н. е.	249
§ 37. Релігія та звичаї римлян у період ранньої Республіки	254
§ 38. Рим – світова держава	260
§ 39. Рабство в Римі	266
§ 40. Розорення селян в Італії. Брати Гракхи	270
§ 41. Початок громадянських чвар у Римі	275
§ 42. Захоплення Цезарем влади в Римі	280
Тема 2. Римська імперія	284
§ 43. Падіння Республіки та утворення імперії	284
§ 44. Римська імперія в I – II ст.	288

§ 45. Римська культура пізньої Республіки та періоду імперії	294
§ 46. Виникнення християнства	301
§ 47. Римська імперія в III – на початку IV ст.	306
§ 48. Падіння Західної Римської імперії	312
РОЗДІЛ V. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ	317
§ 49. Слов'яни напередодні Великого переселення народів	318
§ 50. Сусіди давніх слов'ян	324
§ 51. Слов'яни під час Великого переселення народів	331

ВСТУП

Навколишній світ повсякчас змінюється. Мабуть вам, друзі, доводилось спостерігати такі зміни навколо себе: чи то спорудження нового будинку, відбудова храму, поява нових приладів тощо. Тобто світ, в якому ви нині живете, не завжди був таким. Чи не мріяли коли-небудь здійснити подорож у далеке минуле? І допомогти в цьому може така наука, як історія.

Із 5 класу вам уже відомо, що **історія** – це наука про минуле людства. Вона описує та вивчає діяльність людей, народів, досліджує різноманітні події від найдавніших часів до сьогодення, встановлює, як і чому змінювалось життя людей, народів. Учених, які вивчають розвиток людства від найдавніших часів до сучасності, називають *істориками*.

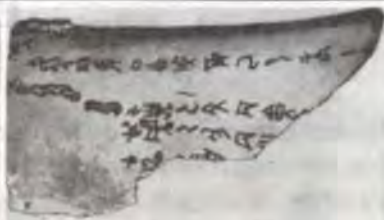
Минулого року ви ознайомились з історією України. Вона є частиною *всесвітньої історії*, тобто історії народів усього світу. Відтепер вивчатимемо перший період *всесвітньої історії* – **історії стародавнього світу**. Тож довідаєтесь, як з'явилися люди на Землі, як вони навчилися сіяти хліб, обробляти метали, будувати міста. Ознайомитесь з історією давніх народів, видатними історичними діячами, станете свідками різноманітних подій.

У цій уявній мандрівці в давні часи основним вашим помічником буде підручник. Однак обмежитися лише ним не можна, оскільки поза вашою увагою залишиться багато цікавого. Пропонуємо вам, по можливості, також ознайомлюватися з відповідними розділами хрестоматій, що містять уривки з документів давнини, різноманітними довідковими виданнями, художніми творами (на вибір), сайтами в Інтернеті. Вчіться пов'язувати здобуту з додаткових джерел інформацію з текстом підручника, розповіддю вчителя. Це розширить і поглибить ваші знання. На початку кожного розділу підручника – список рекомендованої літератури, адреси сайтів у Інтернеті. Отже, до праці, друзі!

Звідки вчені можуть довідатись, що відбувалося тисячоліття тому? Безперечно, з історичних джерел. **Історичні джерела** – це речові і писемні пам'ятки, звичаї, мови давніх народів, тобто усе те, що дає уявлення про минуле.

Величезну цінність для істориків становлять *писемні пам'ятки* – глиняні таблички, єгипетські папіруси, літописи тощо. На жаль, не всі з них збереглися до наших днів. Багато писемних пам'яток було знищено під час війн та стихійних лих. До того ж люди записували зазвичай не все, що може зацікавити істориків.

Люди навчилися писати приблизно п'ять тисяч років тому. **А як же вчені-історики дізналися про те далеке минуле, коли писемності ще не було?** В цьому випадку їм на допомогу приходять такі науки, як археологія, антропологія, етнологія.

Мал. 1. Найдавніші писемні джерела, знайдені археологами.
Зверніть увагу, що в них подібного, а що – відмінного.

Археологія – це наука, яка вивчає минуле за речовими історичними джерелами. До речових історичних джерел належать: стоянки давніх людей, їхні поселення, поховання, знаряддя праці, посуд, прикраси, предмети побуту, мистецтва, тобто сліди життя та діяльності людини на Землі.

Мал.2. Що зображено на малюнку?
Складіть розповідь про роботу вченого.

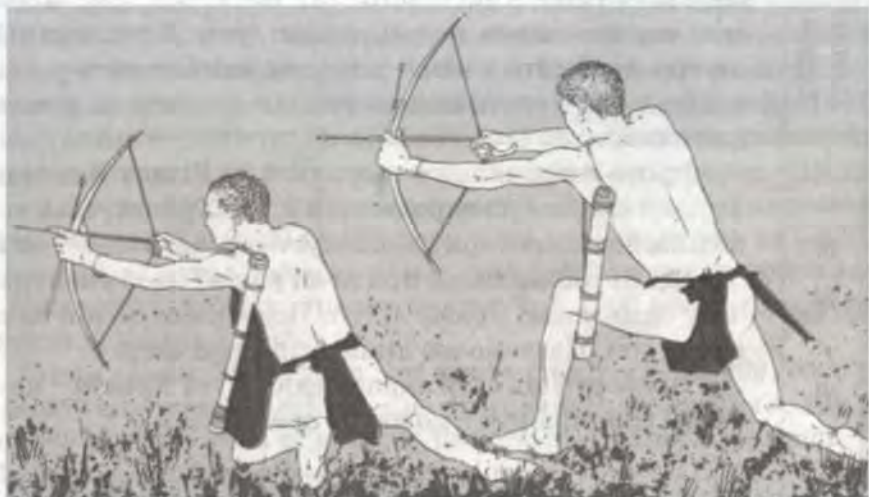
Уявіть, що ви вчений-археолог і знайшли давню могилу. Поряд з небіжчиком, якого поклали в позі сплячого на боку, були зброя, знаряддя праці, запаси їжі.

Про які погляди первісних людей свідчать ці знахідки?

Величезне значення для вивчення минулого людства має **антропологія** – наука, яка вивчає походження та розвиток людини, рештки викопних істот. За формою та будовою кісток учені можуть відтворити зовнішній вигляд викопних істот та первісних людей.

Які відношення має етнологія до далекого минулого людства? В різних частинах земної кулі – в джунглях, пустелях, у горах, холодній тундрі та на островах в океані – донині є люди, спосіб життя яких залишився майже таким, яким було і тисячі років тому. Вони не мають своєї писемності, багато з них не знають металів, а знаряддя праці виготовляють з каменю, кісток та дерева. Ці люди не будують великих будинків: для житла використовують хижі – курені з гілок, каміння, землі й жердин.

Для дослідження побуту цих людей учені вирушають у далекі експедиції та оселяються серед них. Вони вивчають їх звичаї, вірування, спосіб життя. Це допомагає вченим відтворити далеке минуле людства.

Мал. 3. Сучасні мисливці-збирачі в Африці (бушмени).
Подібно до своїх далеких предків вони й нині полюють за допомогою лука та стріл і харчуються переважно дикими рослинами.

Наука, яка вивчає походження, розселення різних народів нашої планети, досліджує їх побут та звичаї, називається **етнологією**.

Під час вивчення історії стародавнього світу ви неодноразово скористаєтесь зазначеними історичними джерелами.

Що таке відлік часу в історії? Для вчених важливо не лише дізнатися про подію, а й установити її дату (рік, місяць, число). Історики розташовують історичні події в певній часовій (хронологічній) послідовності. Це дає змогу визначити зв'язок однієї історичної події з попередніми чи наступними, зробити певні висновки. Та чи лише історикам треба вести відлік часу?

Для того щоб орієнтуватися в часі, потрібна його точка відліку – *ера*¹. Люди домовились, який рік вважати першим. Наприклад, деякі народи в давнину вели відлік часу від заснування рідного міста або від початку правління царя. Таким чином, у різних країнах був різний відлік часу. А це було незручно.

Що означає «наша ера»? Близько 2 тис. років тому виникла християнська релігія. Згодом серед народів, які прийняли християнство, стали вести відлік

Мал. 4. Різдво Христове

¹ Ерою (літочисленням) називається лічба (відлік) років від певної події.

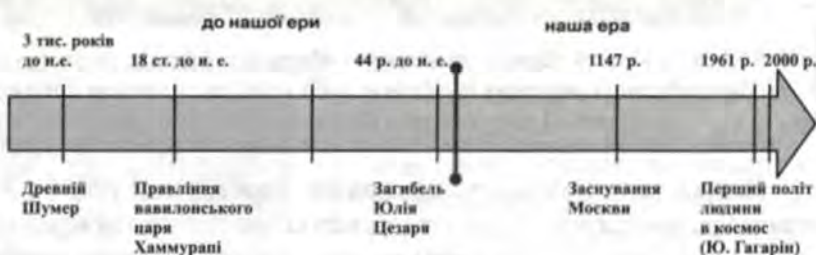
Арабські цифри	Римські цифри
1	I
2	II
3	III
4	IV
5	V
6	VI
7	VII
8	VIII
9	IX
10	X
11	XI
12	XII
13	XIII
14	XIV
15	XV
16	XVI
17	XVII
18	XVIII
19	XIX
20	XX
21	XXI
22	XXII
23	XXIII
24	XXIV
25	XXV
26	XXVI
27	XXVII
28	XXVIII
29	XXIX
30	XXX

часу від Різдва Христового. Так почалася *християнська ера*, яку називають *новою, нашою ерою*. В теперішній час ця ера прийнята майже у всьому світі, навіть у деяких країнах, де християнська релігія не дістала розповсюдження.

Проте люди жили і творили й до Різдва Христового. Усе, що сталося до народження Ісуса Христа, вважається подіями до нашої ери та записується скорочено – **до н. е.**

Що потрібно знати при лічбі років? Щоб уявити плин часу намалюємо пряму лінію. Позначимо на ній початок нашої ери. Назвемо цю лінію *стрічкою часу*.

Праворуч від дати народження Ісуса Христа – це події нашої ери, ліворуч – до нашої ери.

Мал. 5. Стрічка часу

Як відомо, люди жили і до Різдва Христового. Рік напередодні народження Ісуса Христа називають першим роком до н. е., а перед цим були другий, третій і т.д. роки до н. е. Тобто відлік іде немов би в зворотному порядку. Наприклад, Друга Пунічна війна розпочалася в 218 р. до н. е., а завершилась у 201 р. до н. е.

Якщо потрібно визначати, скільки років тривала та чи інша подія, яка відбулася до нашої ери, то від початку події віднімаємо рік її завершення. Наприклад, $218 - 201 = 17$. Таким чином, Друга Пунічна війна тривала 17 років. Для подій нашої ери все навпаки: від року кінця події віднімають рік її початку.

Щоб простіше було обчислювати великі проміжки часу, кожні сто років вважають одним століттям, або віком. А тисяча років (або десять століть) – це тисячоліття.

Перше століття нашої ери розпочинається 1 січня 1 року й закінчується 31 грудня 100 року. Друге століття починається відповідно 1 січня 101 року. Отже, початкові роки століть це – 101, 201, 301, ... 2001, а роки з двома нулями (100, 200, ... 1900, 2000) – останні роки століть.

Зверніть увагу! Існує дуже простий спосіб визначення номера століття за номером року. Якщо номер року складається з чотирьох цифр, то до перших двох цифр додаємо одиницю. Ви отримуєте номер століття даного року. Наприклад, візьмемо 1576 рік – $15 + 1 = 16$, тобто 1576 рік це шістнадцяте століття. Якщо номер року складається з трьох цифр, то додавати одиницю слід тільки до першої цифри. Наприклад, 756 рік – $7 + 1 = 8$. Тобто, 756 рік – це восьме століття. Проте в цьому правилі є виняток. Якщо дві останні цифри року – два нулі, то перша чи перші дві цифри даного року означають номер століть і додавати одиницю не треба. Наприклад, 600 рік – це шосте століття, 1900 рік – дев'ятнадцяте століття, 2000 рік – двадцяте.

Таким чином: 75, 99 роки – це перше століття, 908, 999, 1000 роки це десяте століття, а 1001 рік – це вже одинадцяте століття, 400 р. до н.е., 399 р. до н.е., 301 р. до н.е. – це четверте століття до нашої ери, а 401 рік до н.е. це вже п'яте століття до нашої ери.

Слід запам'ятати, що під час підрахунку років до нашої ери, чим більше число років, тим подія відбулася раніше, тобто далі від нашого часу: спочатку іде десяте тисячоліття до н.е. потім дев'яте... І нарешті перше тисячоліття до н.е. Перше тисячоліття до н.е. в свою чергу розпочинається з десятого століття до н.е., потім іде дев'яте... І завершується першим століттям до н.е.

Для деяких подій може бути відомим лише тисячоліття. Наприклад, писемність з'явилась у третьому тисячолітті до н. е. Потрібно визначити, скільки тис. років минуло відтоді. Це легко обчислити, адже від початку нової ери до теперішніх часів пройшло 2 тис. років, тобто два тисячоліття.

Тому до цифри дати тисячоліття до н. е. додаємо цифру 2. Отже, це було: $2 + 3 = 5$. Тобто писемність виникла близько 5 тис. років тому.

Відомо, що мідь з руди почали виплавляти 9 тис. років тому. В якому тисячолітті до н. е. це сталося? З 9 тис. років два тисячоліття припадають на нашу еру. Отже, мідь з руди навчилися виплавляти в 7 тисячолітті до н. е. (тобто $9 - 2 = 7$).

При написанні історичної дати використовуються такі скорочення: мільйон – млн, тисячоліття – тис., століття – ст., рік – р., роки – рр.

Слід запам'ятати, що нульового року в історії немає. Це потрібно знати тоді, коли, наприклад, визначаємо вік людини, яка народилася до н. е., а померла після її початку. Складаючи суму років, потрібно віднімати один рік. Наприклад, перший римський імператор народився у 63 р. до н. е., а помер у 14 р. до н. е. Отже, він прожив $(63 + 14) - 1 = 76$ років.

Безперечно, за один урок добре засвоїти лічбу років важко. Тому в кінці деяких параграфів підручника вам пропонуються завдання до лічби років

Це потрібно знати!

У підручниках та історичних джерелах роки позначають арабськими цифрами, а століття та тисячоліття – римськими.

Запитання і завдання

1. Поясніть, що означає слово «історія»?
2. Що вивчає історія стародавнього світу?
3. Які ви знаєте джерела з історії стародавнього світу? Як учені дізнаються про життя людей у давнину, коли не було ані книжок, ані рукописів?
4. Археологію іноді називають «історією, яка озброєна заступом». Поміркуйте, чому? Які якості знадобилися б вам, щоб стати археологом?
5. Як етнографія допомагає у вивченні історії стародавнього світу? Які, на вашу думку, труднощі є в роботі етнографів?

До лічби років

1. Дехто вважає, що ми ведемо відлік років у історії відтоді, коли з'явилися перші люди. Чи правильне це твердження? Обґрунтуйте свою думку. Поясніть, як виник сучасний відлік років. Доведіть, використовуючи «стрічку часу», що люди жили і до нашої ери.

2. Який рік був раніше і на скільки раніше – 14 р. до н. е. чи 14 р. н. е.?

3. XXX ст. до н. е. – це початок чи кінець III тис. до н. е.? Що було раніше – XX ст. до н. е. чи II ст. до н. е.?

4. Правління римського імператора Октавіана Августа розпочалося в 30 р. до н. е., а завершилось у 14 р. н. е. Скільки років він був при владі?

5. Сучасні археологи знайшли скарб, захований у землю в 300 р. до н. е. Скільки років він пролежав у землі?

На археологічних розкопках

Деякі речові джерела збереглися на поверхні ґрунту, наприклад, єгипетські піраміди, руїни деяких давніх міст та храмів. Але чимало історичних пам'яток опинилося під кількома шарами ґрунту, піску або мулу. Вчених, які розшукують, розкопують і вивчають давні речі та споруди, називають археологами.

Робота археолога схожа на роботу детектива. За знахідками вони можуть відтворити життя людей в далекому минулому, їх побут, вірування. В пошуках слідів минулого археологи вирушають в далекі експедиції. Для того, щоб добувати з-під землі давні речі неушкодженими, вчені виробили певні правила їх пошуку та розкопування.

Перш ніж приступити власне до розкопок дослідники проводять археологічну розвідку. Спочатку вони вивчають писемні джерела, в яких згадується дана місцевість, оглядають місце майбутніх розкопок. Потім археологи закладають пробний розкоп – тобто вузьку траншею, щоб виявити, чи є в ґрунті цікаві для них предмети людської діяльності. Після того, як в ґрунті знаходять цінні речі, розпочинається великий розкоп.

Всі роботи археологи проводять вручну. Верхній шар ґрунту знімається заступом, а потім робота виконується за допомогою легких лопат, ножів і щіток. Щоб відшукати необхідні речові джерела іноді доводиться перебирати руками тисячі тон землі. Крім того, археологи точно фіксують і замальовують всі знахідки

на папері. Деякі розкопки ведуться десятки і сотні років. Так, розкопки стародавнього міста Помпеї тривають понад 250 років. Місто було засипане попелом понад 2 тисяч років тому. Воно не потерпіло ані від вогню, ані від грабіжників, тому археологам вдалося відтворити як зовнішній, так і внутрішній вигляд споруд.

Проте археологічні пам'ятки знаходять не лише під шаром ґрунту, але і під водою. Так, під водою опинилася більша частина міста Пантікапей, що знаходилось в Криму (в районі сучасного міста Керч) і було столицею колись могутнього царства. Щоб дослідити або підняти на поверхню цінні пам'ятки, археологи з акванангами опускаються на морське дно.

Знайдені речі надсилаються до лабораторії, де їх досліджують: визначають їх вік і призначення, ретельно описують їх прикмети та ознаки. Іноді з дрібних шматочків збираються і складаються цілі предмети.

Таємниця зародження життя

Таємниця виникнення світу, в якому ми живемо, та зародження життя хвилювала людей здавна. І нині висувається безліч припущень, які мають рівне право на існування. Віруючі люди переконані, що Всесвіт створив Господь. Вчені, взявши на озброєння останні наукові досягнення припускають, що Всесвіт і справді не існував вічно, а утворився приблизно 15 млрд. років тому.

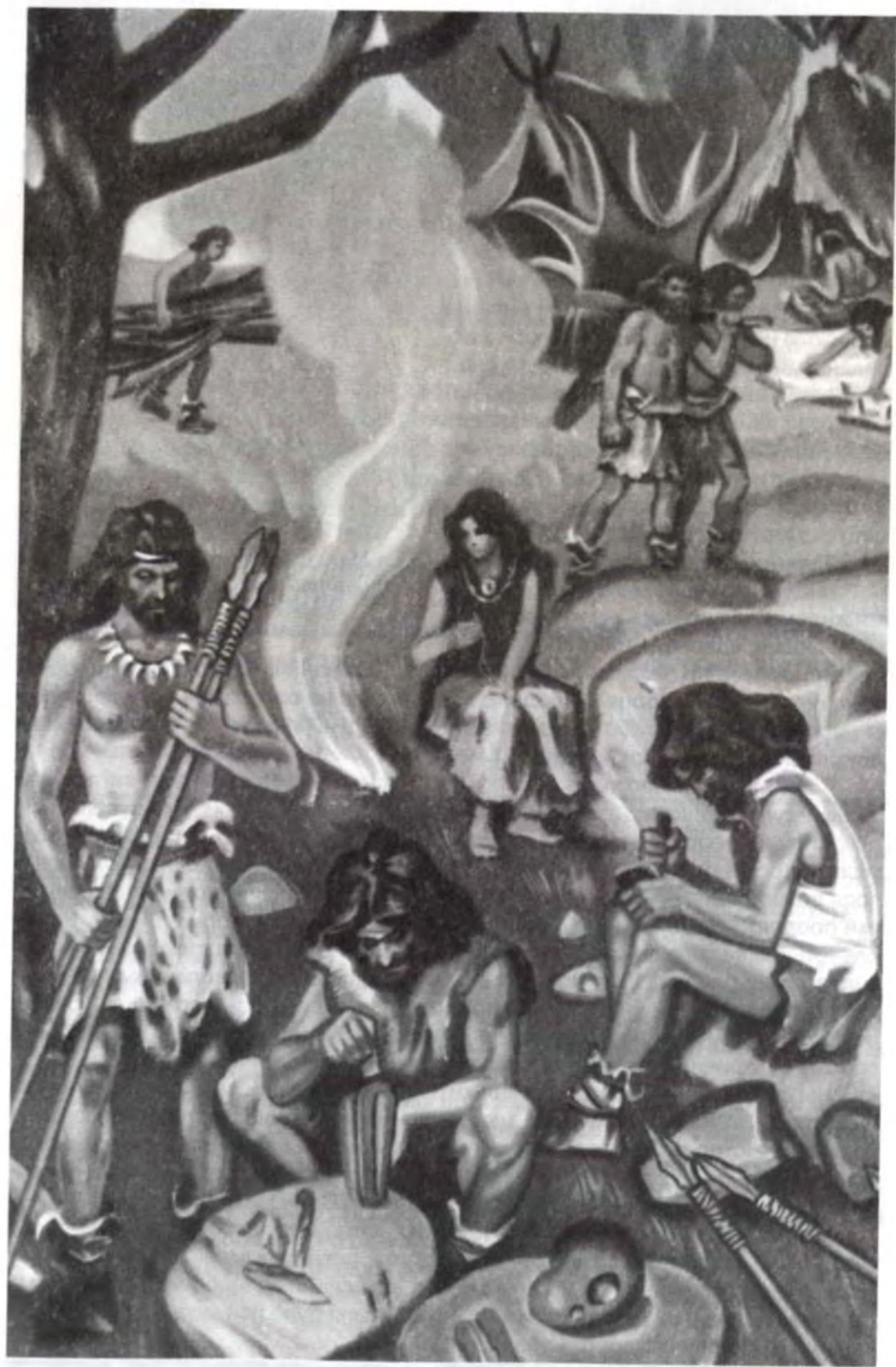
Важко уявити, проте на початку свого існування Всесвіт мав вигляд маленької кулі, меншої від атома. Незважаючи на розміри, ця куля вміщувала, всю речовину й енергію, як і сучасний Всесвіт. Згодом вона розширилась до розмірів футбольного м'яча і за лічені долі секунди відбувся Великий вибух – почалося розширення простору в мільярди разів (до теперішніх розмірів Всесвіту), яке продовжується і понині. З часом виникли галактики, зорі, планети. Нашій планеті Земля, за підрахунками вчених, приблизно 4,5 млрд. років, а життя виникло на ній близько 3,5 млрд. років тому з появою мікроскопічних організмів у водоймищах. Перший імовірний представник роду людського виник 2,5 млн. років тому, а сучасні люди з'явилися близько 200 тис. років тому. Ось така непроста «історична арифметика». Проте все це припущення вчених.

Насправді таємниця зародження життя на нашій планеті не розкрита вченими й сьогодні. Проте слід пам'ятати, що відколи існує людина, її історія нерозривно пов'язана з історією Природи, яка є середовищем нашого існування. Як зазначає відомий історик, «людина тісно пов'язана від народження із оточуючим її середовищем не тільки фізично, але й духовно як частка Єдиного Планетарного Духу».

Цікаво знати! Спробуємо застосувати часовий масштаб і стиснути історію Землі (4,5 млрд. років) до 100 років. Виходить, що перші імовірні представники роду людського з'явилися 20 днів тому, а сучасній людині лише 1 день. Саме про цей невеличкий період історії планети Земля буде йти мова в нашому підручнику. Щасливої подорожі в часі.

Мал. 6. Підводна археологія.
Складіть розповідь за малюнком і текстом підручника

РОЗДІЛ І.

ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНІ ЧАСИ

Ще з давніх часів люди замислювались над питаннями про власне походження та свій родовід. У різних куточках земної кулі, в різних народів існували і різноманітні погляди на походження людини. За останні десятиліття уявлення про історичний розвиток людства значно збагатилися завдяки останнім досягненням в галузі біології, геології, фізики, хімії та інших наук.

Тож як і коли виникли перші люди на Землі? Хто міг бути їх предком? Як людина розселилася на планеті, коли і як прийшла на територію нашої країни? Коли людина опанувала мову й лічбу? Як виникли релігія, мистецтво? Хто такі трипільці? Про все це йдеться в даному розділі підручника. Ви також дізнаєтеся про способи виробництва перших знарядь праці, про те, як людина навчилася добувати вогонь, приручила й одомашнила тварин, освоїла землеробство та різні ремесла, як виникли роди, племена.

Рекомендуємо прочитати:

І. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

ІІ. Художню та науково-популярну літературу.

1. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. Что такое археология. – М., 1959.

2. Аугуста Й., Буриан З. Жизнь древнего человека. – Артия-Прага, 1960.

3. Данилова Є.І., Сегеда С.П. Людина та її розвиток. – К., 1985.

4. Історія стародавнього світу в літературних творах: Хрестоматія для 6 кл. серед. шк. / Упоряд. К. І. Крилач. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998.

5. Немировський О.Й. Книга для читання з історії стародавнього світу. – К., 1990.

6. Писарев С. Повість про Манка Сміливого – мисливця з племені берегових людей. – К., 1974.

7. Покровський С.В. Мисливці на мамонтів. Селище на озері. – К., 1970.

8. Роні, Жозеф Анрі (ст.). По вогонь. Печерний лев. – К., 1979.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://a-nomalia.narod.ru/hist1-1/0-9.htm>

<http://godsabay.ru/>

<http://his.1september.ru/2002/46/4.htm>

<http://istorik.org/?p=297>

<http://macroevolution.narod.ru/hronika2005.htm>

<http://macroevolution.narod.ru/kovalev.htm>

<http://man.claw.ru/shared/text/1100.htm>

<http://ru.archaeology.wikia.com/wiki/Неандерталец>
http://uk.wikipedia.org/wiki/Трипільська_культура
<http://vm.kemsu.ru/>
http://www.chl.kiev.ua/95/religia/lkart_rel.htm
<http://www.mhk.spb.ru/>
http://www.ng.ru/style/2006-09-27/16_people.html

§ 1. Предки людини – хто вони?

1. Людину створив Бог?

З давніх-давен побутує думка, що людина є божественним творінням. Чому виникла ця віра, – невідомо. Про вірування стародавніх народів довідаєтесь у наступних параграфах підручника. Зауважимо, що згідно зі священною книгою християн – Біблією – Бог створив світ, в якому ми живемо, за шість днів (періодів). На шостий день творення світу Бог вирішив створити людину за Своїм образом та подобою.

Цікаво знати. Першими людьми були Адам та Єва. Бог благословив їх і поселив у раю – саду Едемському. Там вони жили блаженно, не знаючи ні хвороб, ні смутку. Посеред саду було дерево, плоди якого Адам та Єва не мали права смакувати. Воно мало назву «дерево пізнання добра і зла».

Але підступний та лукавий Сатана – ворог Бога – умовив Єву скуштувати плід з дерева. Скуштувавши заборонений плід, Єва дала його й Адаму. Так Адам та Єва переступили волю Богу, тобто здійснили гріхопадіння.

За цей вчинок Бог розгнівався на людей і вигнав із раю. Згодом у Адама та Єви народились діти, які теж мали дітей. І з часом люди розселилися по всій землі. Так розпочиналась історія людства.

2. Еволюційне вчення про походження людини.

За сучасними уявленнями, людина вийшла з тваринного світу і мала загальних предків із людиноподібними мавпами. А це означає, що і зовнішній вигляд наших імовірних далеких пращурів, і поведінка не завжди були такими, як тепер, а змінювались. Таке вчення називається *еволюційним*. Як вважають учені, планета Земля впродовж свого існування весь час змінювалась, змінювались і природні умови: на місці морів здіймалися гори, озера перетворювались на болота, виростали і зникали ліси, виникали пустелі. Живі організми, які не змогли пристосуватись до нових умов довкілля, вимерли, інші поступово видозмінювались. Процес змін у будові та функціях живих організмів протягом їх історичного існування називається *еволюцією*.

Розвиток людства, за цим ученням, йшов складним та досить довгим у часі шляхом. На певних етапах співіснували різні типи людиноподібних істот – імовірних предків людини. Як свідчать археологічні знахідки, вони відрізнялися будовою тіла, черепа, об'ємом мозку. Невідомо, чи їх співіснування було мирним, чи вони ворогували між собою. Деякі з цих видів вимирали, інші – вдосконалювались.

Мал. 1. Так, на думку прибічників еволюційного вчення, виглядали наші давні предки

На думку багатьох вчених, найдавнішими предками людини могли бути південні мавпи, їх називають **австралопітеками**. Ці істоти жили на рівнині, пересувались на двох ногах. Харчувалися вони рослинною їжею та, цілком імовірно, полювали на дрібних тварин. Їх мозок за розмірами майже не відрізнявся від мавпячого. Говорити вони ще не могли, а лише видавали деякі уривчасті звуки. Ними виражали гнів, страх, попереджали про небезпеку. Приблизно 2 млн років тому, як припускають науковці, від австралопітеків міг виникнути рід «людина».

Мал. 2. Австралопітеки.

Користуючись текстом підручника та малюнком складіть розповідь про їх повсякденне життя (www.teachersnetwork.org/.../australopithecus.htm)

3. Чому людиноподібну істоту назвали «людина вміла»?

Першим представником роду людського, на переконання деяких учених, була людиноподібна істота, яка жила близько 2 – 1,5 млн років тому. Поряд з рештками цієї істоти (Східна Африка, ущелина Олдувай, або Олдовой) археологи знайшли сліди її діяльності – примітивні кам'яні знаряддя праці. Саме уміння виготовляти знаряддя праці, на думку багатьох науковців, є тією межею, яка відокремлює людину від тварин. Тому цю істоту умовно назвали «людина вміла». Мозок у неї був більший, аніж в австралопітека (але це лише половина мозку сучасної людини). Жила вона в Африці та Південно-Східній Азії.

Першими знаряддями праці були уламки кісток, гострі палиці та підноси з кори дерева для збирання їжі. Проте дерево і кістки – недовговічний матеріал, тому археологи знаходять саме знаряддя праці із каменю. Найбільш придатним для їх виготовлення був кремій. Сильно вдаряючи камінь об камінь, імовірно предки людини отримували тонкі й гострі частини, якими можна було різати, дробити, шкребти тощо. Для полювання на дичину

Мал. 3. «Люди вмілі». Порівняйте їх з австралопітеками

«людина вміла» могла використовувати важкі палиці. Не виключено, що вона полювала окрім дичини і на австралопітеків, прискоривши тим самим їх зникнення. Проте головним заняттям цих людиноподібних істот було *збиральництво*, тобто вони збирали їстівні плоди, гриби, ягоди, злаки, корінці.

«Люди вмілі» жили великими групами (20 – 30 осіб) – *стадами*.

Вони спільно захищалися від хижаків, добували їжу, споруджували найперші сховища та виготовляли знаряддя праці. Місця, де подовгу зупинялися ймовірно предки людини, називаються *стоянками*. Їх зазвичай облаштовували поблизу водойм, де було багато дичини.

Мал. 4. У таких хижках жила «людина вміла» (реконструкція). Які матеріали були використані при спорудженні цієї хижі?

4. «Людина прямоходяча».

Близько 1,6 млн років тому з'являється новий різновид людиноподібної істоти – «людина

прямоходяча», яку вчені ще називають *пітекантропом*, тобто мавполюдиною. Об'єм її мозку був більший, аніж у «людини вмілої», але значно менший, аніж у сучасної людини. Проживали ці істоти в Африці, Європі та Азії. На території сучасної України вони з'явилися близько 1 млн років тому. Зокрема, біля с. Королевого в Закарпатті була знайдена їх стоянка і чимало знарядь праці.

Мал. 5. Мавполюди в пошуках їжі. Яку інформацію можна одержати з цього малюнку про раціон мавполюдей?

Жили мавполюди стадами, постійно пересуваючись у пошуках їжі, займалися збиральництвом та полюванням. Житлом для них слугували печери, а в прохолодних північних районах споруджували овальні хижі із переплетених гілок, які закріплювались на землі камінням.

Мавполюди навчилися використовувати вогонь для своїх потреб. Самостійно добувати вогонь ще не вміли, а лише підтримували його, беручи від запалених блискавкою дерев чи від розпеченої лави вулканів. Вогонь зігрівав, відлякував хижаків, на ньому можна було готувати їжу, яка ставала м'якшою та смачнішою.

Як припускають учені, 200 тис. років тому мавполюди вже вимерли; можливо, вони були винищені новою людиноподібною істотою — неандертальцем.

Мал. 6. Мавполюди біля вогнища. Поміркуйте, які переваги давало мавполюдам використання вогню

5. Неандертальці.

На думку багатьох учених, *неандертальці* з'явилися, близько 300 тис. років тому. Назва походить від річки Неандерталь (Німеччина), в долині якої вперше було знайдено їх рештки. Об'єм головного мозку цих істот був майже таким, як у сучасної людини. Проте структура мозку залишалася примітивною, тому здатність логічно мислити в неандертальців була обмеженою. Поведінка характеризувалася швидкою збудливістю, що часто призводило до зіткнень у стаді. Неандертальці мешкали в Європі, Південно-Західній Азії та Африці. На території України сліди стоянок знайдено в Криму, Закарпатті, Донбасі, на берегах Дніпра, Дністра, Десни. *(Знайдіть їх на карті.)*

Близько 200 тис. років тому на Землі почалося похолодання. На півночі планети утворився потужний шар криги та снігу (завтовшки до 2 км.) – *льодовик*. З часом він став поширюватись на південь. На території України межа льодовика проходила по лінії Дніпропетровськ–Львів. Лише поблизу екватора жаркий клімат змінився мало. За таких умов тварини, які звикли жити в теплі, вимерли або переселилися на південь. Натомість з'явилися нові, які при звичайся до умов холодного клімату. Приміром, на території України на той час мешкали мамонти, шерстисті носороги, вівцебики, песці, північні олені тощо.

Мал. 7. Неандертальці (реконструкція за рештками).

Уважно роздивіться їх зовнішній вигляд. Про які риси характеру цих істот вони можуть свідчити? Чим займаються ці істоти?

Зміни природних умов вплинули на життя неандертальців, змусили їх так само пристосовуватись до нових умов. Якщо влітку вони могли харчуватися рослинною їжею, то взимку доводилося розраховувати тільки на здобич м'яса під час полювання. Здобиччю мисливців ставали, як правило, хворі, старі або ослаблі тварини: печерні ведмеді, мамонти, шерстисті носороги, бізони, північні олені, дикі бугаї, коні.

Крім того, неандертальці полювали на дрібних тварин, птахів, ловили рибу. Жінки та діти збирали ягоди, мед, корінці й клубні, смолу.

Неандертальці вже вміли виготовляти понад 60 видів кам'яних знарядь праці. Розкопуючи стоянки, археологи найчастіше знаходять гостроконечники, скребла, крем'яні ножі. З їх допомогою неандертальці полювали на дичину, розрізали туші, проколювали, рубали тощо. Іноді знаряддя праці робили з кісток та рогів тварин. Деякі вчені припускають, що неандертальці могли виготовляти й одяг, зшиваючи шкури вбитих тварин жилами.

Мал. 8. Знаряддя праці неандертальця: гостроконечник, скребло, ніж з оббитим тильним боком, зазублена пилка.

Перелічіть якомога більше різноманітних способів їхнього застосування

Мал. 9. Можливо так неандертальці виготовляли одяг: спочатку видаляли зі шкіри м'ясо і жир, а потім скріплювали шкіри жилами чи спеціальними шнурами зі шкіри

Пристаюючи до холодного клімату, європейські неандертальці часто оселялися в печерах. У місцевостях, де не було печер, вони споруджували житла. На стоянці поблизу с. Молодового, на березі Дністра, археологи знайшли залишки жител, які мали округлу форму. Основу та-

Мал. 10. Хижа неандертальця. Які матеріали було використано при її спорудженні?

кого житла неандертальці викладали з кісток мамонтів або каміння. Між кістками встромляли гілля, яке слугувало за стіни. Зверху житла накривали шкурами. Сліди вогнищ, знайдені археологами під час розкопок, свідчать про те, що неандертальці обігрівали свої печери та штучні житла, спалюючи дрова або кості.

Близько 40 тис. років тому неандертальці зника-

ють. Таємниця їх зникнення хвилює багатьох дослідників дотепер. Припускають, що неандертальці були знищені новим, цілком сучасним типом людини (*про нього ви дізнаєтесь з наступного параграфа*). А можливо вони змішались з сучасним типом людини або в процесі еволюції перетворились в нього. Тобто неандертальці можуть бути нашими предками. Існує також припущення, що невелика група неандертальців могла дожити до наших днів. Прикладом цього є «снігова людина», яку нібито зустрічали деякі мандрівники та альпіністи.

Отже, походження сучасної людини є однією з таємниць історії. Хто був її предком? Єдиної відповіді на це запитання не існує й досі. Багато людей вірять, що людину створив Бог, а деякі вчені вважають, що предками людини були людиноподібні істоти – мавполюди.

Запитання і завдання

1. Порівняйте зовнішність імовірних предків людини з сучасними мавпами. Поміркуйте, як вчені, досліджуючи викопні кістки людиноподібних істот, роблять висновки про їхню зовнішній вигляд та заняття.	4. Поміркуйте, чому багато тварин, які призвичаїлися до тепла, загинули в льодовиковий період, а неандертальці вижили в умовах похолодання. Що необхідно, щоб вижити в холодному кліматі?
2. Яку назву вчені дали людиноподібній істоті, яка жила близько 1 млн 750 тис. років тому? Поясніть, чому?	5. Порівняйте знаряддя праці неандертальців та пітекантропів. У чому їх подібність, а в чому – відмінність?
3. Уявіть, що ви вчений-археолог. У печері, на місці стоянки пітекантропів, ви знайшли купу золи заввишки декілька метрів. Які висновки можна зробити на основі цієї знахідки? Обґрунтуйте свою думку.	

§ 2. Життя та заняття первісних людей

1. Коли і як з'явилася людина сучасного типу.

Сучасна людина – вчені називають її «*людина розумна*» – з'явилась у Африці близько 200 тис. років тому (за іншими даними близько – 60 тис. років тому). Хто був її предком, ще остаточно не встановлено. Згодом сучасна людина розселилась по інших континентах, окрім Антарктиди. Як свідчать археологічні дані, якийсь час сучасні люди і неандертальці мирно співіснували. А, можливо, вийшовши за межі Африки, сучасна людина вступила в боротьбу з неандертальцем і знищила його як вид. Утім це лише гіпотези.

Цікаво знати. Вчені досліджували географічне поширення генів. Ген – це одиниця спадковості, яка зберігає і передає спадкову інформацію в ряді поколінь. Дані свідчать, що сучасні люди походять від од-

нієї жінки, яка жила в Африці близько 200 тис. років тому (за іншими даними – 60 тис. років тому). Деякі вчені називають її Праматір'ю чи Євою. А чи походить людство від одного чоловіка? Так, стверджують дослідники, назвавши першого чоловіка ПраАдамом (або ще науковим Адамом). Проте слід пам'ятати, це лише припущення. Лише подальші дослідження можуть наблизити нас до з'ясування таємниці походження сучасної людини.

В Європі сучасна людина з'явилась близько 40 тис. років тому. Вчені назвали її **кроманьйонець**, оскільки вперше на сліди цієї людини натрапили в печері Кро-Маньйон (Франція). На відміну від людиноподібних істот (пітекантропів, неандертальців) кроманьйонці мали тендітнішу будову тіла: пряму фігуру, високий округлий лоб, тонкий ніс, трохи загострене підборіддя. Пальці на руках стали гнучкішими, що дало змогу робити дуже точні рухи, різноманітну роботу. Середній зріст кроманьйонців був 1,7–1,8 м. «Людина розумна» вже володіла мовою, висловлювала свої думки.

Знайдіть і покажіть на карті ймовірну прабатьківщину людини сучасного типу та шляхи її розселення по різних континентах.

Мал. 1. Кроманьйонець (реконструкція за рештками).

Про які види діяльності кроманьйонця можна довідатися з малюнка? Чим його зовнішність відрізняється від неандертальця?

2. Якими були заняття перших людей?

Знаряддя праці кроманьйонці виготовляли в основному з каменю – це був **кам'яний вік** в історії людства¹. Вони були значно різноманітніші та досконаліші, ніж у неандертальців і пітекантропів. У кроманьйонців були знаряддя спеціального призначення: різці для роботи з кісткою, скребачки для обробки шкіри, сокири, ножі, пилки, наконечники тощо. Крім кам'яних кроманьйонці виготовляли також знаряддя і прикраси з кістки та рогу – кістяні голки з вушками, гачки для лов-

¹ Кам'яний вік – це час, коли основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь. Вчені розділили його на періоди (епохи): палеоліт, мезоліт та неоліт. З давньогрецької «палео» – давній, «мезо» – середній, «нео» – новий, «літ» – камінь. Отже, палеоліт – давньокам'яний вік, мезоліт – середньокам'яний вік, неоліт – новий кам'яний вік.

лі риби, браслети, намиста тощо. Під час полювання використовували списометалки, аби вразити здобич з чималої відстані. За допомогою гарпуна ловили рибу. Використовували також пастки для птахів, вовків, лисиць та інших тварин.

Мал. 2. Так кроманьйонці обробляли камінь.
Поміркуйте, чому камінь став основним матеріалом для виготовлення знарядь праці первісних людей?

Мал. 3. Наконечник від гарпуна

Кроманьйонці були вправними мисливцями на великого звіра: печерного ведмеда, шерстистого носорога, мамонта. Зріст мамонта сягав 3 м, вага – тонн, бивні – до 4,5 м довжини. Вдале полювання на мамонтів забезпечувало людину не лише м'ясом. З його бивнів та кісток споруджували житло, виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси. Жир використовували для обігрівання й освітлення житла. Зі шкур мамонта та інших тварин виготовляли одяг. Кроманьйонці носили штани, куртки з каптурами, взуття, рукавиці.

В яких природних умовах жили кроманьйонці?
Що їм було необхідно, аби вижити в суворі зими?

3. Чому первісні люди жили родовими общинами?

У ті часи людина не могла існувати окремо. Загінне полювання, будівництво великих жител вимагали зусиль великої групи людей. Спільні праця і житло, розвиток мови згуртовували людей. Первісні люди жили не стадами, як неандертальці

Мал. 4. Полювання кроманьйонця зі списометалкою

та пітекантропи, а постійними колективами, до якого входили родичі. Такий колектив називають *родом*, або *родовою общиною*.

У кожній родовій общині налічувалось по декілька десятків осіб. Жили вони в одному поселенні, яке складалось з кількох великих жител, рідше – в печерах. Кожна родова община мала власну територію. Члени родової общини спільно працювали, спільно полювали на звіра. Родичі мали свої звичаї і збирались усі разом на загальні свята. Все майно в общині – житла, запаси їжі, шкури тварин – належало всім її членам одночасно, тобто було спільним. Окремим людям належали лише виготовлені ними гарпуни, списи, кам'яні знаряддя. Проте, за звичаєм, і ці предмети за потреби міг узяти кожен родич і турбувався про них як про власні.

Мал. 5. Довге спільне житло (реконструкція). Стоянка була знайдена поблизу села Пушкарі, що на Київщині

На чолі роду стояли найдосвідченіші, шановані члени – *старійшини*. Їх обирали на загальних зборах усіх дорослих членів роду: чоловіків і жінок з рівним правом голосу. Посада старійшини роду не була спадковою, великої влади не давала. Вони нічого не робили без згоди родичів і діяли в їхніх інтересах, за звичаями роду. Члени родової общини були рівними між собою та мали рівні права.

Поміркуйте, якою була б доля людини, яку вигнали за провину з роду. Що ж люди вигравали від спільного життя, спільної праці?

Археологи знаходять багато вирізаних із кістки фігурок жінок. Тобто жінка-мати користувалася великою пошаною і вважалась Праматір'ю, навколо якої гуртувалися діти. Жінка була основою роду і берегинею спільного житла. На неї покладалось все, що було пов'язане з осілим життям: догляд за житлом, вогнищем, дітьми, приготування їжі, виготовлення одягу тощо.

4. Що таке «плем'я»?

Декілька родових общин, які жили в одній місцевості, становили *плем'я*. Кожне плем'я мало свою територію, побутові особливості, спільні звичаї, спілкувалось однією мовою. Згуртуванню племені спри-

яли деякі звичаї. Так, заборонялося брати чоловіка чи дружину зі свого роду, а лише з іншої родової общини, яка входила до складу племені.

Мал. 6. Родова община первісних мисливців.

Уявіть, що ви потрапили до родової общини. Складіть розповідь за малюнком.

Розпочніть так: «Після вдалого полювання весь рід зібрався разом.

Всі, навіть діти, долучилися до роботи, мали обов'язки...».

Але зробити це необхідно декількома способами:

1) від імені дитини; 2) дорослого члену роду.

Справами племені керувала *рада племені*, на яку збиралися старійшини усіх родів. Усі рішення на раді приймалися на основі einstimmigkeit: розподілялись між родовими общинами місця для полювання, розглядались суперечки між родичами, питання взаємовідносин з іншими племенами тощо. Старійшини засідали в присутності членів племені, які мали право брати участь в обговоренні. Для вирішення особливо важливих питань на збори скликали всіх дорослих чоловіків племені.

Порядок (спосіб) життя, за яким люди об'єднувалися в родову общину та плем'я, вчені називають *первісністю*. А тих, хто жив у період первісності, – *первісними людьми*.

5. Як зміни у природі вплинули на життя первісних людей?

Близько 10 тис. років тому закінчився льодовиковий період. Настали часи, коли на нашій планеті стало значно тепліше, льодовик почав танути та відступати на північ. Звільнені від льодовика простори поступово вкрилися лісами (сосна, ялина, дуб, береза тощо), утвори-

лись численні озера, річки, болота. В озерах та річках розвелось багато риби (щука, судак, лящ, сом тощо). Відповідно змінився і тваринний світ.

У результаті потепління вимерли великі тварини, на яких полювали люди: мамонти, печерні ведмеді, шаблезубі тигри, шерстисті носороги. Північні олені пішли слідом за льодовиком на північ. Натомість у лісах оселилися лосі, благородні олені, дикі кабани, лисиці тощо. Ці тварини, на відміну від мамонтів чи північних оленів, не збирались у великі стада чи зграї. Лісові тварини були дрібніші та швидконогі, вони не підпускали близько до себе мисливців зі списами, тому загінне полювання не могло принести бажаного успіху. Тож мисливцям доводилось тривалий час вистежувати свою здобич. Настала доба лісових мисливців.

У той час мисливці винайшли лук і стріли. Це давало змогу мисливцям прицілитися та влучити у тварину здалеку. Іншим винаходом став *бумеранг* – палиця у вигляді зігнутого плоского шматка дерева, серповидної форми, яка при вдалому кидку поверталася назад. Влучивши в ціль, він завдає важких ран своїм загостреним краєм або кінцем. Кинутий умілою рукою, бумеранг описує під час польоту дуги, петлі, вісімки та інші криві лінії. Летить він на відстань до 150 м. Узимку мисливці використовували лижі. Саме тоді було приручено собаку – незамінного помічника під час полювання та охорони поселень.

Проте м'яса впольованої здобичі не вистачало та й полювання на одному місці призводило до зменшення здобичі. В пошуках їжі общини і племена змушені були часто переходити на нові землі. Тому живуть люди не у великих житлах, як раніше, а в легких наметах. У той час вони починають будувати човни і плоти, аби плавати по річках та озерах. Іноді люди виходили і в море, саме в ті далекі часи заселяються численні острови.

Запитання і завдання

1. Як учені називають сучасну людину? Де і коли вона з'явилась? Поміркуйте, чому серед учених немає єдиної думки про походження сучасної людини?
2. Які знаряддя праці були в первісних людей? Порівняйте їх із знаряддями неандертальців та пітекантропів.
3. Опишіть чи намалюйте пейзаж, який бачили мисливці на мамонтів, а також тварин, самих мисливців та їх житло.
4. Уявіть, що ви опинились у родовій общині первісних людей. Складіть розповідь про їхнє житло, одяг та заняття. Поясніть поняття: «родова община», «плем'я», «первісність».
5. Як і чому змінилося життя первісних людей з потеплінням на Землі? Які зміни, на вашу думку, були найголовнішими? Розкажіть про винаходи людей у той час.

§ 3. Релігія та мистецтво первісних людей

1. Як знайшли малюнки первісних людей?

Близько 130 років тому, в 1879 р., один іспанський археолог проводив розкопки в підземній печері Альтаміра (Іспанія). Одного разу він узяв з собою маленьку доньку. Доки він досліджував долівку печери, донька розглядала стіни та стелю печери. «Дивись, бики!» – раптом вигукнула дівчинка. Археолог подивився вгору і не повірив своїм очам. Виявилось, що вся стеля печери вкрита дивовижними малюнками, на яких були зображені бізони, коні та кабани: деякі тварини стояли на місці, інші бігли чи кидалися на ворога. Вони були намальовані червоною, чорною та коричневою фарбами. Археолог попросив свого товариша – художника замалювати ці зображення на папері.

Незабаром вийшла книжка, в якій він стверджував, що малюнки створено багато тисячоліть тому. Проте більшість учених не повірили, що ці чудові зображення тварин залишили первісні люди. Археолога звинуватили в обмані й підробці, а автором печерних малюнків оголосили його друга-художника. Лише через 20 років, коли подібні зображення знайшли в інших місцях, визнали й відкриття археологом печерного живопису.

Мал. 1. Мисливці намагалися закликати удачу під час полювання малюнками-заклинаннями. Наприклад, такий малюнок зберігся на стіні однієї з печер у Європі – мисливці й собаки полюють на величезного бізона

2. Що нам відомо про мистецтво первісних людей?

Нині відомі малюнки первісних людей у Європі, Азії, Африці та Австралії, більшість з них – на стінах та стелях глибоких печер. Лише в Європі знайдено близько 200 печер з такими малюнками. Уявіть, як первісні митці працювали там при світлі смолоскипів, користуючись спеціальними драбинами. В основному вони зображували звірів та сцени полювання на них.

Первісні художники вміли передавати на малюнках звички і рух тварин: швидкий біг коня, лев перед стрибком, лютя пораненої тварини тощо. Іноді малюнки настільки умовні, що вченим важко зрозуміти їх зміст, задум первісного художника. Наприклад, що означають намальовані трикутники, смужки, людська долоня? Пояснення можуть здатися нам незвичними.

Етнографи досліджували життя місцевого населення Австралії, які своїми звичаями нагадують первісних людей. Одного разу вчені побачили, як австралійці намальовали на скелі руді та білі смужки. Фарбу для малювання вони робили зі знайдених на березі річки камінчиків, розтираючи їх у порошок. Коли етнографи запитали про зображення на малюнку, то аборигени відповіли, що це кенгуру: руді смужки – тулуб, а білі – кігті.

Як же малювали первісні люди? Давні художники фарби робили із вохри, марганцевих руд та інших мінералів. Їх розтирали в порошок, змішували з тваринним жиром і отримували таким чином стійку фарбу. Малювали вони пальцями або щіточкою з волосся, умокаючи їх у фарбу. Кольори малюнків збереглися навіть через 30 тис. років.

Археологи при розкопках знаходять також статуетки, зроблені первісними людьми. З кісток мамонта чи рогу північного оленя вони вирізали фігурки людей та різних тварин.

Важливим видом первісного мистецтва були пісні та танці, які звичайно виконувались перед полюванням чи військовим походом. Первісні люди створювали також музичні інструменти: тріскачки, барабани, флейти, сопілки (кістяні трубочки з отворами), брязкальця. Музика супроводжувала танці, в яких відтворювались подвиги хоробрих воїнів, мисливців тощо.

Мал. 2. Мисливці з луками, які полюють на оленів. Малюнок фарбами на скелі (Іспанія)

Мал. 3. Первісна людина за малюнком

3. Чому в первісних людей виникають релігійні вірування¹?

Точної відповіді на це питання не існує, лише численні припущення. Первісні люди вважали, що природою та їх життям управляють певні надприродні сили. Їх називали духами, а наймогутніших з них – богами. Вважалося, що деякі духи є добрими для людини і допомагають їй, інші – ворожими, що можуть заподіяти лихо. Проте і людина може вплинути на духів. Для цього здійснювались певні дії – *обряди*. Первісні люди намагалися жити в злагоді з духами, прихилити до себе, задобрити. У певному місці духам залишали їжу, тобто *жертву*. Це називають *жертвоприношенням*. Іноді люди зверталися до духів за допомогою. Таке звернення називається *заклинанням*. На різні випадки життя існували різні заклинання, обряди, запам'ятати і знати які для простої людини було складно. Тому з'явилися особливі знавці цієї справи, яких називали *знахарями*, *чаклунами*, *заклинателями*, *шаманами*.

¹ Релігійними називаються вірування в надприродні сили, що управляють природою та життям людей.

Злих духів первісні люди часто зображували у людській подобі, але з рогами та хвостами. Вважалося, якщо в людину вселяється злий дух, то вона починає хворіти. Щоб її вилікувати, кликали знахаря, який за допомогою заклинань виганяв злих духів.

Мистецтво первісних людей було тісно пов'язане з їх віруваннями. На стінах печер первісні художники зображували тварин, уражених списами і дротиками, а також замаскованих під тварин людей, які виконують танець. Археологи знаходять фігурки тварин, на тулубі яких

збереглися сліди ударів дротиками та списами, а довкола них – численні сліди людських ніг. Такі зображення свідчать про те, що полюванню первісних людей передували певні обряди: вони вимовляли певні заклинання, співали та танцювали. Так вони хотіли зачарувати звіра, зробити його легкою здобиччю.

Основним заняттям первісних людей було мисливство, тому часто роди мали імена тварин, наприклад «рід Оленя», «рід Бобра». Іноді первісні люди вважали, що вони походять від певної тварини. Таку «тварину-предка» називали *тотемом*. До тотема відносились з пошаною: на його честь влаштовували свята, під час яких люди переодягалися в шкури тотемної тварини. Віра в походження людей від певного тваринного предка називається *тотемізмом*.

Мал. 4. Зображення людини у вигляді оленя, яка виконує ритуальний танець. Малюнок фарбою на стіні печери (Франція)

Первісні люди уявляли богів у вигляді людей, а іноді й тварин. Із дерева чи каменю вони вирізали зображення бога, яке ставили в поселенні на почесному місці. Таке зображення називається *ідолом*. Щоб заслужити милість бога, його всіляко задобрювали: звертались до нього з проханнями – молитвами, приносили жертви – найкращі страви, вбивали тварину, а іноді й людей.

4. Чи вірили первісні люди в потойбічне життя?

Так, вони вважали, що після смерті душа людини переселяється в інший світ – світ мертвих.

Археологи знаходять численні того-часні поховання. Первісні люди ховали померлих в ямах у позі сплячої людини. Поруч клали різні предмети: коштовні прикраси, знаряддя праці, зброю та їжу. Первісні люди вважали, що ці речі будуть потрібні небіжчику для життя в іншому світі – світі мертвих. Померлих часто розмальовували червоною фарбою, що символізувало кров та життя. Первісні люди поклонялися і вшановували пам'ять померлих родичів, час від часу приносили вони на могилу їжу та питво.

Віра в існування надприродних сил (богів, духів, душ), в їхнє панування над світом та поклоніння їм називається **релігією**². З часом виділились люди, які краще за інших знали релігійні обряди і звичаї общини та племені, – *жерці*.

Мал. 5. Одна з перших форм мистецтва

² «Релігія» у перекладі з латинської мови означає «вшанування богів».

Запитання і завдання

1. Про що ми можемо дізнатися з творів первісного мистецтва? Що найчастіше зображували первісні люди? Чим це можна пояснити?
2. Завдяки чому, на вашу думку, особливо приваблюють вироби первісних людей?
3. Що таке релігія? Поміркуйте, звідки вчені дізнаються про релігійні вірування первісних людей.
4. Що таке тотемізм? Як люди виражали своє ставлення до тотема?
5. Поміркуйте, чому первісні люди вражали списками зображення тварин.
6. Уявіть, що ви археолог. Під час археологічних пошуків було знайдено давню могилу із залишками поховання. Поруч з небіжчиком, якого ховали сплячим на боці, були зброя, знаряддя праці, залишки їжі. Про які погляди первісних людей свідчать ці знахідки? Зробіть висновки на основі археологічних даних.

Як діти в первісні часи ставали дорослими

Одним з основних у первісних людей був обряд посвячення підлітків у дорослих членів общини – *ініціація*. Це своєрідне навчання, яке проходили юнаки та дівчата. В кожному племені існували свої обряди посвячення, втім було і багато спільного.

Старіші члени общини передавали дітям свої знання, ознайомлювали їх родовими звичаями, переказами, віруваннями, піснями, танцями. Під час обрядів їх вели в печеру, де при світлі смолоскипів пояснювали звички тварин та способи полювання на них. Такі печери іноді називають «школою кам'яного віку». Коли дітям виповнювалось 13–14 років, їх відводили на декілька місяців у віддалене місце, давали зброю і залишали самих. Діти полювали, захищались від хижаків, рятувались від холоду та негоди, готували самотужки їжу. В таких умовах вижити здатні лише сміливі, загартовані юнаки та дівчата.

Завершувався обряд посвячення іспитом на витривалість і терпіння, його здебільшого складали юнаки. Іноді їм завдавали болючих ударів по тілу чи поранень, виривали нігті, клали на вогнище зі свіжих гілок, що диміли, вони долали стрімку течію річки тощо. При цьому юнаку не можна було показувати, що йому боляче. Той, хто витримав обряд посвячення, вважався дорослим, повноправним членом роду і йому дозволяли одружуватися.

(Складіть розповідь від імені підлітка, який проходить обряд посвячення в дорослі, тобто ініціацію).

§ 4. Значущі зміни у житті людей

Тривалий час первісні люди лише споживали природні багатства: полювали на диких звірів, збирали плоди диких рослин, їстівне коріння, гриби, личинок комах. Згодом вони почали рибалити. Господарство, при якому люди беруть все необхідне для життя у природи в готовому вигляді – це *господарство привласнення*.

Із покоління в покоління люди жили, дотримуючись своїх традицій. Проте у природі 10 тис. років тому відбулися величезні зміни, і люди, щоб вижити, повинні були пристосовуватись до цих змін.

Пригадайте, які зміни відбулись у природі 10 тис. років тому. Як це вплинуло на заняття людей?

1. Як і де виникли землеробство та скотарство?

Одними з найвизначніших подій в історії людства стали виникнення землеробства та скотарства. Завдяки цьому люди змінили доквілля і спосіб свого життя.

Висловіть власні припущення, як людина винайшла землеробство та скотарство? Що спонукало її це зробити? Перевірити відповіді ви можете в кінці параграфа.

На думку більшості вчених, землеробство виникло в різних місцях і в різний час незалежно один від одного. Близько 10 тис. років тому в

районі так званого «Родючого півмісяця», який охоплює Єгипет та Передню Азію, люди почали вирощувати пшеницю, ячмінь, горох, сочевицю. Близько 7 тис. років тому на території Північного Китаю сіяли просо, в Південно-Східній Азії та Південному Китаї – рис, сою. У Центральній Америці близько 5 тис. років тому місцеве населення культивувало гарбузи, перець та авокадо, а в Південній Америці – кукурудзу¹.

Люди знаходили родючі землі, розчищали їх від чагарників, вирубували ліси. Для посіву відбирали кращі зерна. Так поступово з'явилися нові, *культурні сорти* рослин, які були більш врожайними та кращої якості, ніж їх дикорослі попередники.

Також люди помітили, що від тривалої засухи посіви швидко гинуть. Утім надмірне розлиття річок так само могло знищити врожай. Тоді землероби навчилися затримувати річкову воду і спрямовувати її на поля. Для цього вони будували дамби та канали, по яких вода з річок та озер пішла на зрошення.

Мал. 1. Родове селище первісних землеробів та скотарів. Уявіть, що ви потрапили до такого селища. Складіть розповідь про побачене

Близько 9 тис. років тому в Передній Азії вперше були приручені (одомашнені) кози та вівці, згодом – свині, осли, верблюди, корови, коні. Завдяки скотарству люди мали м'ясо, молоко, шкури, вовну. З часом люди стали використовувати худобу для перевезення вантажів, оранки землі.

¹ Майже всі культурні рослини, що їх нині використовує людство, були відібрані з багатьох диких рослин первісними людьми. Спочатку вирощували ті рослини, які в дикому вигляді росли в місцях їх проживання. Згодом культурні рослини розповсюджувались по всій Землі.

Виникнення землеробства та скотарства мало величезне значення в житті людей. Змінились взаємовідносини людини і природи. Раніше люди споживали дари природи в готовому вигляді. Відтепер вони стали створювати їх самі: вирощувати рослини та розводити худобу. Господарство, при якому необхідні для життя засоби людина виробляє самостійно, називається *господарством відтворення*. Це призвело до значних змін не лише в повсякденному житті людей, а й вплинуло на організацію самого людського суспільства. Оскільки це відбулося в неоліті, вчені назвали таку зміну видів діяльності людини *неолітичною революцією* (слово «революція» означає «докорінна зміна»).

2. Як виникли ремесла?

Землероби будували свої поселення й обробляли поблизу свої поля. Людина починає жити постійно на одному місці, тобто вести осіле життя. Це посприяло розвитку *ремесел* – виготовленню різноманітних виробів. Але не всі племена перейшли до осілого способу життя. Значна частина людей так само займалася збиральництвом та полюванням. У деяких племен основним заняттям стало скотарство, тому вони постійно пересувалися в пошуках нових пасовищ, тобто вели кочовий спосіб життя.

У цей час люди навчилися полірувати, пиляти, свердлити камінь. Удосконалилася також обробка кісток та рогу. Все це дало можливість удосконалити знаряддя: сокири, тесла, долота, серпи, зернотерки, ступки, товкачі, кам'яні та кістяні мотики.

Із волокон льону, конопель та вовни овець люди навчилися прясти нитки, з ниток виготовляти тканину, а із неї шити одяг. Такий одяг був і легким, і охайнішим, аніж шкіряний.

Мал. 2. Придумайте назву до малюнка.
Складіть невелику розповідь за ним

Мал. 3. Оранка землі із
запряженими волами

Люди також помітили, що вогка глина на вогні стає твердою, після чого не розмокає у воді. Тоді вони почали ліпити посудини з вогкої глини й обпалювати в печах. Печі робили з каміння та глини, які добре зберігали тепло. Віднині молоко, воду, зерно люди зберігали в глиняних посудинах. З глини зводили оселі, виготовляли прикраси, статуєтки тощо.

Для кращого обробітку землі землероби винайшли плуг, в який почали впрягати биків. Через деякий час люди зробили ще одне важливе відкриття – візок з колесами.

Такі винаходи полегшували працю і життя людей. Перші землероби і скотарі виготовляли всі необхідні речі та знаряддя праці самі для себе. Проте в деяких виробі виходили кращими, аніж в інших. З часом такі люди стали постійно займатись виготовленням кам'яних знарядь праці, плугів, глиняних посудин, тканини, одягу і т. п. Їх називають *ремісниками*. В окремих поселеннях з'явилися ремісничі майстерні. Свої вироби ремісники обмінювали на продукти харчування, худобу, різноманітні вироби.

Ремісники постійно вдосконалювали свої вироби та знаряддя праці. Щоб глиняні посудини були правильною круглою форми, їх стали робити на гончарному крузі – дерев'яному верстаті з кругом, що обертався, та педаллю. Стінки таких посудин були тонкими та гладкими. Потім ці посудини обпалювали в спеціальних печах задля міцності, розписували красивими візерунками. Для виготовлення тканини використовували примітивні ткацькі верстати.

Близько 9 тис. років тому на території сучасної Туреччини ремісники почали виготовляти перші вироби з міді: прикраси, кинджали, ножі, гачки, шила. Проте мідь – тугоплавкий та м'який метал, знаряддя з неї швидко тупилися. Тому люди, як і раніше, використовували переважно знаряддя з каменю, дерева та кістки. Археологи цей період називають *міднокам'яним віком*.

З часом, близько 5 тис. років тому, ремісники навчилися сплавляти мідь з оловом (або свинцем) і виготовляти таким чином бронзу. Бронзові знаряддя праці та зброя були значно міцніші за мідні. Розпочався *бронзовий вік*, про який ви дізнаєтесь у наступних параграфах.

Мал. 4. Бронзове литво:

а – роздування вогню на деревному вугіллі;
б – виймання тигля із розплавленою бронзою з вогнища; в – розливання розплавленої бронзи у форми

3. Що таке сусідська община?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесла вплинув і на відносини між людьми. Використовуючи плуг, в який запрягали биків чи ослів, обробити ділянку поля могла й одна сім'я. Вчені підраховали, що землероб у Передній Азії за два місяці роботи міг забезпечити себе продуктами на цілий рік. Відтепер кожна окрема родина могла жити та працювати самостійно. Члени однієї общини продовжували допомагати один одному в повсякденному житті, проте сімейні зв'язки ставали міцнішими, ніж общинні.

Общини почали залучати чужинців з інших племен – умілих майстрів або воїнів, поступово перетворюючись з колективу кровних родичів на *сусідську (землеробську) общину*.

Земля, річки, озера, пасовища, ліси, як і раніше, належали общині. Поле під ріллю ділили на окремі ділянки – наділи. Кожна сім'я обробляла такий наділ самостійно. У неї були власна оселя, свої знаряддя праці, худоба, тобто виникає приватна власність. Зібраний на такому наділі врожай належав сім'ї, яка його обробляла. Так велике господарство общини починає розпадатись на дрібні господарства окремих сімей. Проте деякі справи (вирубка лісу, облаштування водойм, риття каналів для зрошення полів, охорона території) виконувалися спільно, всією общиною.

У місцях, де землероби обмінювали продукти харчування на вироби ремісників, виникали великі поселення. В деяких з них проживало декілька тисяч чоловік. Як правило, в поселенні мешкали члени однієї общини. Часто там виникали ремісничі майстерні. Будинки стали споруджувати з глиняних цеглин. Для захисту від ворогів навколо поселень будували з каменя чи глини високі мурі. За стінами поселення були поля та пасовища.

Одне з найдавніших таких поселень – Чатал-Хююк (або Чатал-Гуюк); нині це територія сучасної Туреччини. Деякі вчені вважають його одним із найдавніших міст. Засноване близько 9 тис. років тому. Будинки були побудовані з глини і стояли тісно. Увійти в житло можна було лише крізь дах. Усередині були лежачки і лавки, зроблені з глини.

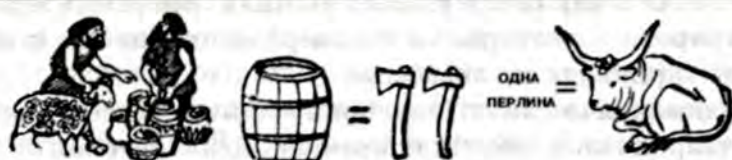

Мал. 5. Від родової общини до сусідської (схематичний малюнок)

Знайдено також глиняні статуетки людей та тварин. Стіни святилищ були прикрашені рельєфами і розписами. Мешканці поселення займались також землеробством.

4. Як і чому виникла нерівність між людьми?

Розвиток землеробства, скотарства та ремесел уплинув і на взаємовідносини між общинами і племенами. Часто виникали суперечки за родючіші землі та пасовища, за худобу і корисні копалини. Війни стали постійними, кровопролитними. Їх вели заради пограбування сусідів, з метою легкої та швидкої наживи. Для того щоб успішно оборонятись чи нападати, деякі племена об'єднувались у союзи на чолі з вождем. Під час успішних воєн вождям племінних союзів, племен, старійшинам діставалась краща частина захопленої здобичі, вони також збирали данину з підкорених племен.

Мал. 6. Розгляньте малюнки і складіть розповідь про розвиток обміну

Віднині не всі люди були рівні між собою. Вожді та старійшини стають багатими. У них були найкращі землі, найбільше худоби. Поступово вони перестають працювати разом з іншими общинниками, а лише керують справами общини та племені. Їх називають *знаттю*, тобто *знаменитими людьми*. З часом вожді та старійшини передаватимуть у спадщину не лише свої багатства, а й владу і знатність. Усе рідше вожді радяться зі своїм народом, управління стає одноосібним. Вожді перетворюються в *правителів*, а племена та союзи племен — у *державу*.

Запитання і завдання

1. Від яких давніх занять виникли землеробство та скотарство? Яке це мало значення в житті людей?
2. Уявіть, що ви потрапили до поселення перших землеробів та скотарів. Складіть розповідь про те, що там побачили.
3. Хто такі ремісники і що таке ремесло? Що ви знаєте про найважливіші ремесла первісних людей?
4. Назвіть винаходи первісних людей. Яке вони мали значення?
5. Чому розпались родові общини? Порівняйте родову общину із сусідською. Які зміни сталися в житті людей, а що залишилось як раніше?
6. Як серед общинників виникла знать? Чим різнилося становище знатних людей і простих общинників?

Відповіді на припущення

Як люди винайшли землеробство і скотарство? Єдиної відповіді у вчених на це запитання немає. Наведемо найпоширеніші серед науковців версії.

З давніх часів люди збирали зерна їстівних рослин. Вони помітили, що зерна, які впали в пухку та родючу землю, навесні проростають. Восени з рослин, що вирости, можна зібрати ті самі зерна. Люди стали землю розпушувати мотикою – палицею із зігнутих кінцем, а потім засівали її. Спочатку за мотику слугував звичайний сучок з коротким відростком. Потім замість нього до рукоятки прикріплювали загострений камінь, роговий або кістяний наконечник. Для розпушування землі, крім мотики, землероби використовували палки-копалки із загостреним кінцем, лопати та інші знаряддя.

Восени посіви зрізали серпами. Серпи робили з рога чи кістки тварини, вставляючи в них гострі уламки каміння. Висушене зерно перемелювали в борошно, розтираючи його зернотерками. Так із збиральництва могло виникнути землеробство.

Після полювання мисливці іноді приносили в поселення поранених та молодих тварин і поступово їх приручали. Деякі тварини були народжені в неволі. За тваринами стали доглядати. Якщо не було чого їсти, то їх забивали. Для держання потомства люди залишали найбільших та найсильніших тварин, а частину врожаю використовували для їх відгодівлі. З часом людина навчилася випасати таких тварин. Поступово окремі види були одомашнені².

Одомашнені (свійські) тварини були покірні людині і відрізнялися від своїх диких предків навіть зовнішнім виглядом. Так із мисливства виникло скотарство.

Що спонукало людей кам'яного віку перейти до осілого життя та почати займатись землеробством? Єдиної відповіді у вчених на це питання немає. В той час багато людей, які займались лише збиральництвом та полюванням мали достатні запаси їжі. Так, один археолог в наші дні провів експеримент, за допомогою крем'яного серпа він за два тижні зібрав стільки диких злаків, що їх вистачило б на рік для прогодування сім'ї з чотирьох осіб. Перші землероби працювали значно більше, при цьому отримували менш різноманітні продукти харчування, аніж люди, що займались збиральництвом та полюванням. При цьому у випадку неврожаю перші землероби ризикували залишитися голодними.

² Приручення і одомашнення тварин відбувалося в багатьох районах земної кулі в різні часи і за різних умов. Звісно, не всіх тварин можна приручити й одомашнити. Нині у природі значно більше диких тварин, аніж свійських. Відомо, що загалом на Землі близько 140 тис. видів тварин, з них одомашнено лише 47 видів.

§ 5. Перші землероби та скотарі на теренах України.

1. Як з'явилися землеробство і скотарство на теренах України?

Природні умови території, яку займає сучасна Україна, сприятливі для землеробства та скотарства – помірний клімат, родючі ґрунти. Проте ще 8 тис. років тому наш край був малонаселений. Основними заняттями людей були полювання і рибальство. Місцеве населення мало великий досвід спостереження за рослинами та тваринами, однак самостійно перейти до землеробства і скотарства не могло. Як ви вважаєте, чому? Висловіть власні припущення (див. відповідь 1 у кінці параграфа).

Натомість у Передній Азії кількість населення швидко зростала. Це пояснюється тим, що з виникненням там землеробства і скотарства поліпшилися умови життя, більше стало продуктів. Частина населення починає освоювати нові, придатні для життя території. Вчені припускають, що спочатку їх шлях лежав на острови Середземного моря, звідти вони потрапили на Балканський півострів. Згодом, подолавши Балканські гори, вони опинились у Центральній Європі. Саме переселенці з Передньої Азії навчили населення Європи вирощувати нові культурні рослини та свійських тварин. Від мешканців Центральної Європи нові види господарювання перейняли мисливські племена, котрі населяли терени сучасної України.

Поміркуйте, чому перші селяни часто переїздили? Перевірте власні припущення в кінці параграфа.

Мал. 1. Орнамент із зображеннями колосся пшениці на трипільській посудині. Середина IV тис. до н. е.

Наприкінці XIX ст. археологічна експедиція, на чолі якої стояв Вікентій Хвойка, знайшла сліди поселення давніх землеробів поблизу села Трипіль, що на Київщині. Вчені розкопали глиняні житла, різноманітний глиняний посуд, знаряддя праці. Пізніше науковці виявили, що багато таких поселень на території України, які існували приблизно в один час. Оскільки писемних джерел щодо того часу не знайдено, то й справжні імена народів, людей, назви поселень невідомі.

Тому вчені умовно назвали цю *археологічну культуру* трипільською (за місцем першої знахідки), а мешканців знайдених поселень – трипільцями. Нині відомо тисячі поселень трипільської культури.

Мал. 2. Трипільці. Реконструкції антрополога М. Герасимова

Отже, ви, мабуть, помітили в тексті нове поняття «*археологічна культура*». Що воно означає? Так учені називають сукупність подібних (як за способом виготовлення, так і оздоблення) речових решток, здобутих під час археологічних розкопок, що належать до одного історичного часу і території. Кожна археологічна культура має подібні форми та оздоблення посуду, прикраси, орнаменти, якими оздоблювали різні речі, певну особливість спорудження жител, схожий обряд поховання та ін.

За сучасними даними, трипільська культура існувала майже півтори тисячі років – від 4 тис. до середини 3 тис. до н. е. На той час трипільці заселили лісостепову смугу України від Дністра до Дніпра. Проте звідки з'явилася ця

культура на теренах України? Вчені й досі сперечаються. Одні стверджують, що трипільці переселилися до нас із Південної Європи, зокрема з території сучасної Румунії, інші вважають їх місцевими племенами хліборобів і скотарів. Є думка, що, можливо, носіями цієї культури були декілька народів.

Мал. 3. Модель храму трипільської культури. Близько 4 000 – 3 900 рр. до н. е. Колекція С. Платонова

2. Що відомо про господарство трипільців?

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, горох. Землю обробляли за допомогою дерев'яної мотики з кам'яним чи роговим наконечником. Для збору врожаю використовували кістяні або кам'яні серпи. На кам'яних зернотерках розтирали зерно на борошно. Трипільці також розводили корів, волів, овець, кіз, свиней, коней.

На сьогодні найвідомішими є витвори трипільських гончарів. Це різноманітний посуд: горщики, сковорідки, миски, вази, чаші, глиняні діжки для зерна. Обпалювали посуд у спеціальних печах, а потім прикрашали. Трипільці розмальовували свій посуд чорною, жовтою, червоною, іноді білою фарбами. Оздоблювали його спеціальними орнаментами, в які часом вплітали символічні зображення людей, тварин і птахів, дерева або колоска пшениці.

Мал. 4. Проростання колоса пшениці. Зображення на трипільській посудині. Поміркуйте, про які заняття трипільців свідчить це зображення

Життя перших землеробів значною мірою залежало від природних умов. Щоб мати добрий урожай та приплід худоби, трипільці намагалися «задобрити» природу. З цією метою вони виконували певні ритуали та свята. Для їх проведення виготовляли особливо красивий посуд, зводили вівтарі, готували святкові страви. Під час свят трипільці виконували танці, пісні, розігрували своєрідні дійства. Вчені припускають, що такі землеробські свята, як «свято приходу весни», «першої борозни», «останнього снопа» походять саме з часів трипільців.

Мал. 5. Зразки мальованого посуду. Трипільська культура

3. Як виглядали поселення трипільців?

Спочатку трипільці мешкали в невеликих поселеннях. Вони мали незвичне планування: оселі розташовувалися по колу або декількома концентричними колами. Можливо, так легше було захищатися від во-

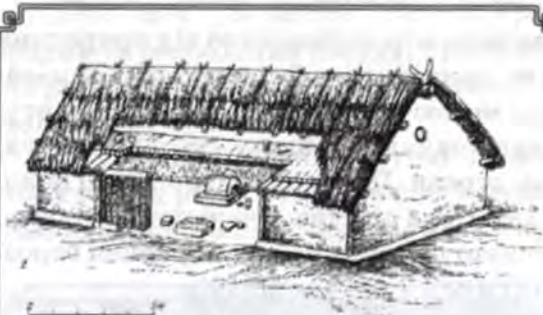
рога. Згодом з'являються величезні поселення, які нагадують міста, – їх називають *протомістами*. В них мешкало до 10 тис. населення. Так, у поселенні біля села Майданецьке археологи налічили 1575 жител, а біля села Талянки – 2700.

Мал. 6. Трипільського поселення (реконструкція). За матеріалами археологічних розкопок (За Т. Парсек)

В яких оселях жили трипільці? Залишки жител, а також їх глиняні моделі, які знаходять археологи, дають змогу відновити зовнішній вигляд трипільських будинків. Це, як правило, чотирикутні одно – чи двоповерхові будинки. Стіни будували з плетеного верболозу, який обмазували глиною.

Дах був двосхилим, його покривали солом'яними або очеретяними снопами. Вікна були невеликі й круглі. В кожній хаті – піч, біля якої розміщували лавку-лежанку з випаленої глини. Були й дерев'яні меблі: стільці, столи, крісла зі спинками. Долівки в будинках були глиняними.

Мал. 7. Трипільське житло з горищем (реконструкція) (за К. Черниш) про розвиток обміну

Мал. 8. Двоповерхове трипільське житло (реконструкція) (за К. Черниш)

4. Чому зникли трипільці?

Як свідчать археологічні дані, на межі III і II тис. до н. е. трипільська культура зазнала раптово занепаду: поселення залишено чи спустошено, люди частково переселилися на інші території. Людність, що залишилась, займалась в основному скотарством. Їх будинки невеликі, зазвичай у вигляді напівземлянок. Посуд, який знаходять археологи, простіший та гіршої якості. Отже, що трапилося з трипільцями? Чому занепадала їх культура?

Науковці дотепер не встановили причин занепаду трипільської культури. Найпоширенішою є версія, що трипільці своїм господарюванням виснажили ґрунти, внаслідок чого врожаї зменшилися. Придатних земель для землеробства вже не було, а люди ще не навчилися використовувати перегній та попіл як добриво. До того ж клімат став холодніший, почастишали посухи. Припускають, що трипільці розчинилися серед інших народів і племен тогочасного світу.

Мал. 9. Скарб мідних виробів трипільців – прикрас, зброї, знарядь праці. Назвіть якомога більше способів їх застосування

5. Скотарі Степу. Одночасно з трипільцями в степовій смузі жили переважно скотарські племена. Річ у тім, що умови Степу придатні для скотарства: земля хоч і родюча, проте обробляти її вручну важко, зате пасовищ удосталь. Скотарі вели активний спосіб життя, оскільки довго тримати худобу на одному місці не можна. Взимку її утримували в поселеннях, а ранньої весни виганяли на пасовища. У поселенні залишалася лише незначна частина людей, які обробляли землю і займалися ремеслами. Скотарі переганяли худобу з одного пасовища на інше, часом потрапляючи в місця, де можна було рибалити, полювати, збирати ягоди, гриби. Тут вони затримувались довше і зводили примітивні халабуди. На зиму вони разом з худобою поверталися в поселення. Такий вид скотарства називається *відгінним*.

У III тис. до н. е. були винайдені колесо і віз. Відтепер можна було вести кочовий спосіб життя, а знаряддя праці, харчі, хатне начиння, дітей та кволих перевозити на возах. Постійно мандруючи степом, скотарі брали із собою саме необхідне. Посуд, хатне начиння, прикраси були вкрай простими. Основною цінністю була худоба, яка забезпечувала людей усім: м'ясом, молоком, шкірою для одягу.

Справжніми пам'ятками скотарів є не поселення, а кургани, насипані над могилами. Вони були своєрідними храмами для

Мал. 10. Найдавніші кургани на теренах України

скотарів: біля них ушановували предків, святкували та приносили жертви богам. Отже, можна стверджувати, що в IV–III тис. до н. е. одночасно з трипільською культурою в степовій смузі сучасної України формувався світ скотарів.

Відповіді на припущення

Відповідь 1. Місцеве населення Європи не могло самостійно перейти до землеробства і скотарства, оскільки тут нічого було одомашнити: не було пращурів свійських тварин (як відомо з попереднього параграфа, не кожну тварину можна приручити); не росли дикі злаки, бобові чи інші рослини, придатні для окультурення. Більшість культурних рослин, які нині ростуть на українських полях і городах, було завезено з інших частин світу. Отже, землеробство і скотарство вперше виникали там, де росли дикі родичі культурних рослин і водилися пращури свійських тварин.

Відповідь 2. І справді, як засвідчують археологи, перші землероби в Європі часто переїжджали. Річ у тім, що вони ще не вміли удобрювати ґрунти. Зазвичай землероби запроваджували сівозміну на полях навколо поселення. Проте з часом ця земля виснажувалася або заростала бур'янами, і людям доводилося залишати свої поселення й освоювати віддаленіші території.

Саме в цей час на нашій планеті різко зменшуються площі лісів. Люди вирубували їх не лише заради деревини. Ліс нерідко підпалювали, щоб розчистити територію під ріллю. Попіл при цьому слугував добривом, а насіння бур'янів вигорало. Хижацьке господарювання мало негативні наслідки для навколишнього середовища: у вогні гинуло багато тварин, рослин. Після того, як виснажувались і ці ґрунти, люди так само залишали їх. Так на місці лісів, багатих на тварин і птахів, почали утворюватися пустища.

Запитання і завдання

1. Звідки проникло землеробство до Європи? В який час це відбулося?	5. Які причини зникнення трипільської культури відомі вам?
2. Що означає поняття «археологічна культура»?	6. Поміркуйте, які природні умови в межах сучасної України сприяли тому, що одні племена були землеробськими, а інші – скотарськими?
3. Уявіть, що ви потрапили до поселення трипільців. Складіть розповідь про те, що там побачили.	7. Які відомі пам'ятки залишили після себе скотарі Степу? Що вам відомо про них?
4. Чому перші землероби на теренах України часто переїздили?	

РОЗДІЛ II. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

§ 6. Виникнення найдавніших держав

Мабуть, вам, друзі, вже відомо слово «держава». А чи знаєте, коли і як виникли найдавніші в світі держави? Тож помандруємо разом Стародавнім Сходом.

Стародавній Схід – це умовна назва. Давні греки та римляни називали Сходом країни, розташовані на схід від їх батьківщини. Ця назва прижилася в історичній науці. Стародавній Схід охоплював величезну територію, яка включала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Середню Азію, Індію і Китай. Хронологічні межі періоду – від появи перших держав (кінець IV тис. до н. е.) до середини I тис. н. е.

1. Як і коли виникли перші держави Стародавнього Сходу?

В далекій давнині життя людей величезною мірою залежало від природних умов. Перші держави виникали там, де основним заняттям ставало землеробство, яке спонукало населення до осілости. На крайній півночі планети клімат був суворим і несприятливим до вирощування рослин. В умовах тропічного клімату не потрібно було докладати великих зусиль для пошуку їжі, тому в землеробстві не було великої потреби. Недарма й нині в цих районах деякі племена живуть в умовах первісності (кам'яного віку). Для виникнення землеробства потрібні були певні умови.

У країнах Стародавнього Сходу природні умови сприяли ранньому розвитку землеробства і скотарства. Особливо успішно люди займалися землеробством поблизу великих річок, де м'який клімат і родючий ґрунт, природні добрива (річковий намул) давали змогу людям збирати щедрі врожаї.

Та нерідко великі повені або занадто посушливе літо зводили працю людей нанівець, і тоді населенню загрожували голод і смерть. Отож, щоб регулювати річки, люди почали будувати дамби, греблі, канали, тобто *систему штучного зрошення*. Такі роботи вимагали зусиль великої кількості людей. Окрім того, в долинах великих річок було обмаль будівельних матеріалів – дерева, металевих руд, каменю. Усе це потрібно було купувати у жителів інших країн, тобто йдеться про *зовнішню торгівлю*. Дуже часто за сировину доводилось вести війни. Тому розвинуті племена почали об'єднуватися в потужні племінні союзи. Великі колективи не можуть здійснювати спільні розумові операції з управ-

ління, відтак змушені доручати їх певним особам. Згодом це привело до виникнення держави – особливої організації суспільства для підтримання внутрішнього порядку та оборони від зовнішніх ворогів.

Карта. Найдавніші цивілізації. На карті вказані місця виникнення найдавніших держав в річкових долинах: 1) долина Нілу, 2) Двортчя, 3) Долина Інду, 4) Долина Хуанхе.

Перші держави Стародавнього Сходу з'явилися на межі IV–III тис. до н. е.

Зверніть увагу, що слова «держава» та «країна» відрізняються за змістом. Країна – це місцевість, частина поверхні земної кулі. Країна може бути «маленькою» і «великою», «рівнинною» і «гористою» і т.п. Держава завжди пов'язана зі словом «влада».

2. Які ознаки мали держави Стародавнього Сходу?

На чолі держави, як правило, стояв *правитель* – цар, фараон. Його вже не вибирали, як племінних вождів і старійшин. Влада правителя була спадковою: він одержував її у спадок від свого батька, а потім передавав синові чи іншому родичу. Правитель розпоряджався всією землею в державі. Його влада обожнювалась, він вважався ставлеником богів. Держава, в якій верховна (необмежена) влада зосереджена в руках однієї людини, називається *монархією*, а її правитель – *монархом*.

Мал. 1. Правитель Китаю

Кожна держава мала визначену *територію*, де проживало її *населення*, будувались *міста* з міцними мурами. Для оборони держави та завоювання нових територій на службі у правителя було *військо*. В головному місті держави – *столиці* – розта-

шовані палац правителя і державна скарбниця. Для ведення державних справ (обліку багатств у скарбниці, запису наказів правителя тощо) була необхідна *писемність*. У державі встановлювались *закони* – правила, які обов'язково мали виконуватись усім населенням, усіма царськими підданими. (У первісних людей законів не було, старійшини судили за звичаями, які передавались усно від старших до молодших.) Закони стояли на сторожі існуючого в державі порядку. Вони записувались на каменях, папірусі, глиняних табличках тощо.

Отже, *державою* називають країну, що має єдину систему влади, єдині закони, армію, скарбницю, податки, певну територію та кордони.

Поміркуйте, чим вирізнялися цар і племянний вождь. Чому старійшини та вожді племен управляли без застосування сили, а на службі у правителів держав були військо, стражники, судді? Чи могла держава існувати без законів?

Найдавніші держави виникли в долині річки Ніл та на берегах Тигру і Євфрату. З виникненням держав період первісності в окремих районах Стародавнього Сходу завершився. На зміну йому прийшов період, який вчені називають цивілізацією.

3. Що означає слово «цивілізація»?

Латинською мовою «цивіліс» означає «громадянський», «державний». Цивілізація – це вищий ступінь розвитку людського суспільства, ніж первісність. Ще в давнину слово «цивілізація» протиставлялось неорганізованому, дикому способу життя (варварству). Показниками переходу від первісності до цивілізації є: виникнення держави, писемності, розвиток міст, культури, наукових знань, нових форм релігійного життя.

Визначень поняття «цивілізація» є багато. В загальних рисах, *цивілізація* – це об'єднання людей, які поєднані між собою спільними духовними цінностями та ідеалами, мають спільні риси в суспільному житті, організації влади, культурі, господарстві та відчуття належності до цієї спільноти.

Мал. 2. Єгипетські воїни

Мал. 3. Перші китайські книги з паперу (сувій)

Цивілізації різних народів стародавнього світу мали свої відмінності в культурі, побуті, звичаях, релігії, організації суспільного життя та ін. Це зумовлено як різними природними умовами, в яких формувалась та чи інша цивілізація, так й іншими чинниками, що діяли на кожну з них. Тому, як правило, вчені говорять не про одну цивілізацію, а про давні цивілізації Єгипту, Двортччя, Індії, Китаю і т. д. Проте давні цивілізації мали і багато спільного.

Уже в глибоку давнину, не дивлячись на величезні відстані та відмінності в розвитку, цивілізації, племена та народи перебували в тісних контактах, збагачували один одного досягненнями культури, науковими знаннями, способами виробництва тощо.

4. Які загальні риси були притаманні цивілізаціям Стародавнього Сходу?

Вплив природного середовища на заняття людей. Природні умови мали величезний вплив на суспільство, сприяли переважному розвитку того чи іншого виду господарства. Недостатня зрошуваність плоскогог'їв і степових районів перешкоджала розвитку землеробства і сприяла переважно скотарству (Іранське плоскогог'я і гірські плато Малої Азії). В долинах і на берегах великих річок (Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг, Хуанхе, Янцзи) умови сприяли ранньому виникненню зрошувального землеробства. Гірські країни були багаті на ліс і корисні копалини, зокрема на залізну руду (Мала Азія, Закавказзя). В них процвітали ремесла, особливо з обробки металу. В країнах, прилеглих до моря (Фінікія, Сирія), уже в давні часи розвинулась торгівля, зокрема морська.

Мал. 4. Єгипетський правитель приймає дари. Що на малюнку свідчить про владу правителя?

Пригадайте, чому перші держави виникали біля великих річок?

Необмежена влада правителя, який одноосібно управляв державою. Правителя часто обожнювали і вважали нащадком богів, його влада була спадковою. Однак існували держави, в яких влада правителя мала деякі обмеження або належала знаті та заможним людям (наприклад, Індія, Фінікія).

Основою господарського життя була праця вільних виробників, які становили переважну частину населення. Вони, як правило, були вільними общинниками, ремісниками та підданими правителя. Їх працею створювався матеріальний достаток у країні, основні її багатства: чудові пам'ятки, будівлі, прикраси та ін.

Спорудження зрошувальних систем та догляд за ними вимагали зусиль великих колективів. Тому людина Стародавнього Сходу була залежна не лише від природних умов, а й від колективу, його рішень і дій. Вигнання з колективу (общини) було жорстоким покаранням, позаяк означало втрату джерел існування і навіть смерть.

Наявність особливої групи людей, які втратили особисту свободу, – невольників. Деякі історики називають їх рабами. Джерелами рабства були: а) завоювальницькі війни, під час яких брали багато полонених; б) піратство – пірати захоплювали вільних людей і продавали їх у рабство; в) обернення в рабів правопорушників; г) спадкове рабство – діти рабів іноді ставали рабами; д) тимчасове рабство за борги. Проте слід пам'ятати, що в більшості країн Стародавнього Сходу за невольниками (рабами) зберегли певні права: можливість мати сім'ю і деяке майно (навіть власних рабів), право звертатись до храмового суду зі скаргою на свого власника тощо. Їхня праця відігравала в державах Стародавнього Сходу дуже скромну роль, вони ніколи не становили там більшості населення. Раби були переважно домашньою обслугою і жили, як правило, в будинку господаря на правах його родичів.

Виникнення писемності. З появою писемності, як зазначають історики, завершуються доісторичні часи (передісторія). Адже тепер люди могли за допомогою писемних знаків записувати події, царські укази, думки мудреців, вести облік майна, виконаних робіт тощо.

Одним із засобів існування держав Стародавнього Сходу були завоювання. Історія перших держав сповнена неперервними війнами за панування в тому чи іншому регіоні, за сировину тощо. Війни були

Мал. 5.
Китайські
бамбукові
книги

одним із джерел поповнення державної скарбниці та збагачення правителя і його найближчого оточення, родичів. У результаті успішних військових походів до країни надходила велика кількість сировини, худоби, золота, різноманітної данини і полонених. Усе це спонукало до розвитку ремесел, хліборобства, скотарства.

Мал. 6. Єгипетський фараон на колісниці разом зі своїм військом штурмує фортецю

Кожна цивілізація Стародавнього Сходу створила самобутню культуру й передала значною мірою свої надбання наступним поколінням. За словами історика, «стародавні цивілізації – не згаслі світи, а частина сучасної культури». Стародавній світ дав людству унікальні пам'ятки архітектури й скульптури, живопису та літератури. Між іншим ми щоденно користуємося винаходами і досягненнями стародавніх народів – це абетка, колесо, календар, компас, папір тощо.

Запитання і завдання

1. Що називається Стародавнім Сходом?
2. Назвіть і покажіть на карті річки, в долинах яких рано розвинулося землеробство. Що сприяло цьому?
3. За яких умов виникали держави?
4. Назвіть ознаки, які характеризують державу.
5. Які загальні риси притаманні цивілізаціям Стародавнього Сходу?
6. Чи існувала держава в первісні часи? Свою відповідь обґрунтуйте.
7. Чому історія перших держав була сповнена неперервних війн?

ТЕМА 1.

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ – ОДНА З НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СВІТУ

Місце наступної зупинки нашої уявної подорожі в часі – Північно-Східна Африка, а саме країна Кемет, яку нині ми називаємо Єгиптом.

Під час вивчення цієї теми ви ознайомитеся з розвитком давньоєгипетського суспільства, держави, релігії, основними здобутками культури давніх єгиптян. Ми спробуємо разом визначити вплив природних умов на спосіб життя, побут, організацію суспільства мешканців долини Нілу. Також з'ясуємо, як жили та навчалися ваші давньоєгипетські ровесники, чим писемність давніх єгиптян відрізнялася від нашої.

Опорні поняття та терміни: держава, країна, зрошувальна система, державна влада та управління, фараон, закон, ієрогліф, храм, податки, культура.

Додаткова інформація про історію Стародавнього Єгипту – це:

I. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

II. Твори художньої та науково-популярної літератури.

1. Брукнер К. Золотий фараон. – К., 1973.

2. Голубев Г. Фараонова помста. – К., 1967.

3. Древний мир глазами современников и историков. Древний Восток. – М., 1994.

4. Замаровський В. Їх величність піраміди. – К., 1988.

5. Керам К. Боги. Гробницы. Ученые. – М., 1963.

6. *Косідовський З.* Коли сонце було богом. У Єгипті фараонів. – К., 1963.

7. *Матье М.* День египетского мальчика. – М., 1963.

8. *Петровский Н.С., Белов А.М.* Страна большого Хапи. – Л., 1973.

9. *Рубинштейн Р.И.* В гостях у Хнумхотепа: Рассказы о древнеегипетских художниках, скульпторах и мастерах. – М., 1970.

10. *Рубинштейн Р.И.* Загадки пирамид. – М., 1966.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://godsbay.ru/>

<http://history.rin.ru/cgi-bin/history.pl?num=5>

<http://pero-maat.ru/>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавній_Єгипет

<http://www.ancientegypt.co.uk/>

http://www.chl.kiev.ua/95/religia/!kart_rel.htm

<http://www.drevniymir.ru/>

<http://www.duat.egyptclub.ru/>

<http://www.kemet.ru>

www.middleeast.org.ua/history/egypt1.htm

www.mythology.land.ru/

§ 7. Природа і населення Стародавнього Єгипту

Пригадайте:

1. Як природні умови (клімат, географічне середовище) впливали на життя та заняття людей у давнину?

2. Де вперше виникло землеробство?

3. Що потрібно для будівництва зрошувальних систем?

4. Де виникають найдавніші держави?

1. У чому особливість природно-географічних умов Стародавнього Єгипту?

Запам'ятайте, що природні умови країни вивчають за такою схемою.

1. Географічне положення.

2. Поверхня (рельєф, ґрунти).

3. Наявність річок, озер, виходу до морів.

4. Клімат.

Підготуйте атлас та контурну карту. По ходу розповіді позначте географічні об'єкти (Ніл, Сахара, Лівійська пустеля, Середземне море, Дельта і т.д.) на своїх контурних картах.

Для того щоб визначити місцезонавання Єгипту, порівняємо карту «Стародавній Єгипет» з картою півкуль. Отже, Стародавній Єгипет розташований в Африці, а саме в північно-східній частині цього материка.

Основний орієнтир для визначення його місцеположення є річка *Ніл*¹. Це одна з найдовших річок світу (6670 км), бере початок з великих озер у Центральній Африці. Її шлях пролягає через великі пустелі, де піски змінюються лише суворими скелями. У верхній течії Ніл долає на своєму шляху небезпечні кам'янисті перешкоди – *пороги*. Подолавши їх, течія Нілу стає лінивою та спокійною.

Долина річки дуже вузька: близько 1 км у районі перших порогів і не більше 20 км – у найширшому місці. Впадаючи в Середземне море, річка поділяється на декілька рукавів. Тут долина розширюється до 250 км. Болотяна місцевість цієї частини Нілу своєю трикутною формою нагадує перевернуту грецьку літеру «Δ» (дельта). Звідси її назва – *Дельта*.

Долина Нілу була вкрита зеленою рослинністю, а навкруги – пустелі. По берегах росли фінікові пальми, пахучі акації, сикомор (дика смоківниця), лотос (частини якого йшли додавали в страву), корисні злаки та високий очерет – *папірус*. Проте лісів у Єгипті не було, дерева траплялися рідко, тому деревина цінувалась дуже високо.

Ніл був багатий на рибу; в його водах налічувалось близько 100 видів риб. Водилися крокодили й бегемоти. У прибережних заростях гніздилося близько 300 видів птахів. А на межі з пустелею водилися леви, гієни, шакали, буйволи, гепарди, леопарди, страуси.

Мал. 1. Річка Ніл

¹ Походження слова «Ніл» невідоме. Так називали цю річку греки. Єгиптяни називали її просто Ріка, через те, що інших річок у Єгипті немає.

Мал. 2. Папірус. Ця тростина – дуже корисна рослина. З її товстих стебел робили легкі човни, із тонких – плели кошики, мотузки, коріння йшло на паливо, а молоді пагони споживали в їжу. Ця рослина слугувала єгиптянам матеріалом для писання

Віддалік Нілу, серед пісків пустелі, лише подекуди виринали островки зелені – *оазиси*. Завдяки наявності води – підземних джерел тут росли пальми і чагарники, вирувало життя.

Характерною ознакою єгипетського клімату є спека. Дощів майже не буває. Два місяці – травень і червень – із заходу дме палючий, жаркий вітер пустелі Сахара – *хамсин*. Пил укриває усе: дерева, траву, житла. Єгипет перетворюється у випалену сонцем пустелю, вкриту шаром жовтого пилу. Напередодні розливу ширина Нілу зменшується мало не вдвічі.

Спробуйте здійснити уявну подорож з України до Єгипту, при цьому виконайте такі завдання: 1) на карті півкуль покажіть маршрут своєї подорожі; 2) порівняйте природні умови Стародавнього Єгипту і своєї місцевості.

2. Яку особливості мали розливи Нілу?

Найнезвичайніше явище в Єгипті – це періодичні *розливи Нілу*. На початку літа у верхів'ях річки йдуть сильні дощі, а на вершинах гір тане сніг. Бурхливі потоки мчать у річку, розмиваючи гірські породи. Вода стає каламутною, липкою та зеленою (від рослинних решток із боліт Центральної Африки). За 10 – 12 днів вода набуває густого червоного кольору (від розмитих гірських порід).

Мал. 3. Долина річки Ніл. Тут давні єгиптяни спорудили безліч каналів і відвідних каналок, щоб затримати повеневі води і зрошувати поля в разі потреби. Для відновлення межі між полями, розмитими під час паводку, запрошувалися землеміри. Поселення будувалися на високих місцях, аби уберегти їх від затоплення. (Сучасний малюнок)

Найбільшої сили розлив досягає 19 липня (то був давньоєгипетський Новий рік). Вода заповнює всю долину на 4 місяці. Усе навколо

оживає. Лише в жовтні вода починає спадати, а в листопаді Ніл входить у своє русло. Вода знову стає блакитною та прозорою. Ґрунт у долині насичується вологою і вкривається шаром чорного, дуже родючого мулу – дрібних часточок напівзгнилих рослин і червонуватих гірських порід². Уся долина зеленіє від сходів рослин.

Як визначити межі Стародавнього Єгипту?

Щоб визначити кордони, на карті Стародавнього Єгипту знаходимо перший поріг, долину і дельту Нілу, Середземне море. Таким чином, Стародавній Єгипет був розташований на берегах Нілу від першого порога до Середземного моря. Грецький історик Геродот повідомляв: «Країна, покрита водами Нілу, – це Єгипет, а ті, хто нижче порогів п'є воду Нілу, – це єгиптяни».

3. Єгипет – «Дарунок Нілу»?

Так назвав Єгипет давньогрецький історик Геродот. Утім Єгипет – це й витвір багатотисячолітньої наполегливої людської праці. Адже перших поселенців долина Нілу зустріла непривітно: болотисті джунглі, які кишіли хижими тваринами, нестача або й відсутність опадів, щорічні бурхливі й тривалі розливи Нілу. Тому перші поселенці селитися поблизу річки не наважувалися, а лише по краях долини.

Основне заняття перших мешканців долини Нілу – землеробство. Проте зрошення полів потребувало величезних зусиль. Уже в найдавнішу епоху за допомогою дерев'яних і кам'яних знарядь єгиптяни почали будувати свою зрошувальну систему. Вони вирубували чагарники, низини

Мал. 4. Зрошення полів шадуфами. Робилося це так: на високому березі каналу йшли один за одним два-три уступи. Над каналом і на кожному уступі укріплювались довгі жердини. На один кінець жердини чіпляли шкіряне цеберко, на інший – велику грудку глини або камінь як противагу. Цеберком черпали з каналу воду і подавали з уступу на уступ, доки вона не досягала поля. В жарку пору року воду доводилось черпати щодня – з ранку до вечора.

За темним кольором родючого ґрунту єгиптяни називали свою країну Кемі, або Та – Кемет, що означає «Чорна земля», а себе «людиною», або «людиною Чорної країни».

обгороджували насипами – дамбами. Під час розливу Нілу селяни про-ривали в дамбах короткі канали, якими впускали воду в штучні басейни та озера. До окремих ділянок, куди не доходив розлив, воду підводили за допомогою каналів. Уся долина, якщо дивитися на неї зверху, була схо-жа на шахову дошку. Згодом почали зрошуватися і високі прибережні ділянки, куди не сягали води Нілу. Для цього використовували особли-вий пристрій – *шадуф*, який нагадує наші колодезні «журавлі».

Канали потрібно було щороку розчищати від піску, який наносив вітер з пустелі. Розливи розмивали дамби, тому періодично їх віднов-лювали і зміцнювали. Спорудження каналів та дамб було не під силу окремим родинам. Такі роботи виконували цілими селищами.

Поміркуйте, чому без будівництва зрошувальної системи в Єгип-ті не можна було сподіватися на добрий урожай.

4. Праця єгипетського хлібороба.

Після розливу ґрунт ставав м'яким та вологим. Його розпушували мотикою та легким дерев'яним плугом. Засіявши землю, єгиптяни од-разу виганяли на неї домашню худобу (здебільшого баранів), щоб вони втоптали зерно в ґрунт. Колоски зрізали серпами і в'язали в снопи. По колосках проганяли худобу, щоб обмолотити зерно. Потім його прові-ювали: підкидали вгору, щоб відлетіла половиця. Зібране таким чином зерно засипали в комори. Кожна родина мала окрему ділянку землі, яку обробляла власноруч, а врожай збирала для себе.

Мал. 5. Сільськогосподарські роботи. Знайдіть у підручнику опис, який відповідає даній ілюстрації

Землеробство було основним заняттям єгиптян. Родючі ґрунти да-вали надзвичайно високі врожаї. За підрахунками вчених, одна сім'я землеробів могла прогодувати ще три сім'ї. Єгиптяни вирощували яч-

мін, пшеницю, льон, різноманітні овочі (горох, квасолу, огірки, цибулю, часник). У садах росли фініки, інжир, гранати; вирощували різні сорти винограду. Займалися єгиптяни також бджільництвом, птахівництвом. У дельті та оазисах розводили багато худоби – корів, овець, кіз, а пізніше – й коней. Полюбляли полювання та рибалку.

Поміркуйте, чому єгиптяни говорили, що Ріка «живить» Єгипет.

5. Ремесла та обмін.

Під час розкопок на території Єгипту знайдено багато видів зброї, знарядь праці та прикрас. Вони були виготовлені з міді, срібла, золота, каменю. Ремесла в Єгипті досягли високого рівня. Про це свідчать давньоєгипетські зображення, на яких ми бачимо ремісників та їх працю. Ремесел в Єгипті було так багато, що їх важко навіть перелічити: ткачі, сандалники, суднобудівельники, ювеліри, каменярі, кожум'яки, зброярі, склярі та ін.

Грошей на той час Єгипет ще не мав. Тому в країні була примітивна обмінна торгівля – товар на товар. Якщо доводилось оцінювати товар, то говорили: він коштує стільки, скільки два мішки зерна, чи як три вази, чи як корова. Тому ідучи на ринок, єгиптянин брав не гаманець з грішми, а якийсь товар, наприклад торбу із зерном. На одному зображенні показано, як жінка сидить навпочіпки зі своїм товаром – цибулею. Поруч стоять два єгиптянина і пропонують обмін: один показує їй намисто, інший – віяло.

До природних багатств Єгипту можна віднести і судноплавність Нілу від першого порога до Середземного моря. Цілоріч, рікою пливли човни з хлібом, худобою, деревиною, різноманітними виробами ремісників тощо. Такий зручний водний шлях полегшував обмін товарами.

З часом на берегах Нілу виникали міста, в яких жили і працювали ремісники, мешкали чиновники-писарі. Найбільш гомінкою частиною міста стає базарна площа, де обмінювалися товарами.

Мал. 6. Перед вами чотири малюнки.

Розділіть клас на групи. Кожна група аналізує один малюнок і розповідає, що зображено на ньому. Зверте свої відповіді в кінці § 7

Великі природні багатства долини Нілу сприяли виникненню держави в Єгипті вже в давні часи – наприкінці IV тис. до н. е.

Відповіді. 1. Ми побуваємо на спорудженні будинку. Одна людина мотикою викопує глину, двоє робітників глеками набирають воду з озера і розводять нею глину, з якої виготовляють цеглу. Праворуч – зводять стіну будинку і стежать, щоб вона стояла рівно. Цеглу носять на коромислі.

2. Робітники несуть руду, потім у посудинах плавлять на відкритому вогні метал. Бачимо міхи, за допомогою яких роздмухують вогонь у горні

3. Гончарі ліплять з глини вази і глечики на гончарному крузі, потім обпалюють у печах і, нарешті, їх розмальовують.

4. У майстерні чинбарів (кожум'яків) виготовляються щити. Спочатку шкуру кладуть у великий глек для вимочування. Потім обробляють два робітники: скребачками очищають її від щетини та мездри. Після змащення жиром шкуру починають м'яти. З вичинених шкур робили сандалії, вуздечки, обтягували щити та колісниці.

Мал. 7. Обмінна торгівля. Знайдіть у підручнику текст, який відповідає малюнку

Запитання і завдання

1. Які природні умови Стародавнього Єгипту були сприятливі для землеробства? Чому саме?

2. Чому єгиптяни змушені були зрошувати землю? Які зрошувальні споруди і з якою метою вони споруджували?

3. Складіть від імені землероба розповідь про те, як пройшов його день.

4. Розкажіть про ремесла та обмін у Стародавньому Єгипті.

5. Чи був правий Геродот, коли стверджував, що єгиптяни без особливих зусиль мали врожай? Свою відповідь обґрунтуйте.

6. Поміркуйте, якою була б долина Нілу, аби не було розливів.

До лічби років

Що було раніше:

1) перші поселення землеробів чи початок обробки міді?

2) поява «людини розумної» чи кінець льодовикового періоду? На скільки (приблизно) тис. років раніше?

§ 8. Держава та суспільство

Пригадайте, що таке держава. Назвіть основні її ознаки.

1. Коли та як виникла єдина Давньоєгипетська держава?

Створення зрошувальної системи вимагало зусиль великої кількості людей, тому різні племена, які прийшли в долину Нілу, змушені були об'єднуватися. Так близько 6 тис. років тому виникли перші державні утворення – *номи*.

Кожен ном мав свого правителя – царя, один з титулів якого – «начальник каналу». В кожному царстві поклонялися власному богові, часто в подібні тварин і предметів. І називалися ці держави іноді за назвою такої тварини-покровителя: Заяча область, Область Білої Антилопи тощо.

Багата природа відіграла дуже велику роль у розвитку скотарства і хліборобства, а достаток їжі зумовив швидке зростання населення. Війни між царствами почастишали – кожне прагнуло підкорити своїх сусідів. Нерідко слабші номи захоплювались сильнішими. Згодом маленькі царства почали об'єднуватись. Наприкінці IV тис. до н. е. єгипетські царства об'єдналися в дві держави: Північне царство – в Нижньому Єгипті, в дельті, та Південне – у Верхньому Єгипті. Володар Південного царства носив білу корону, схожу на великий шолом. Корона володаря Північного царства була червоного кольору. Між царствами точилися постійні війни.

Поясніть, чому після 3000 р. до н. е. правитель Єгипту носив подвійну біло-червону корону: одна ніби вставлена в іншу.

Йдеться про об'єднання Північного та Південного царств у єдину державу. Близько 3000 р. до н. е. цар Південного царства *Нармер*¹ підкорив Північний Єгипет. Утворилась могутня єдина держава, що об'єднувала весь Єгипет, – від порогів Нілу до Середземного моря. Перша столиця Єгипетської держави – місто *Мемфіс*, а пізніше, через тисячу років, – *Фіви*.

Пригадайте, чи була держава за первісних часів? Чому, на вашу думку, вона утворилася в Стародавньому Єгипті?

2. Кому належала влада в Давньоєгипетській державі?

На чолі Єгипетської держави стояв цар, який мав величезну владу. З утворенням єдиної держави його почали іменувати «володарем обох земель» і він носив подвійну біло-червону корону. Єгиптяни боялися вимовляти ім'я царя, бо вважали, що це може зашкодити йому. Називали вони царя *Пер-О*, що означало «Вели-

¹ Дехто з істориків вважає, що першим правителем Єгипту був *Міна*. Є припущення, що *Нармер* і *Міна* – одна особа.

кий дім» (тобто палац). Греки давньоєгипетське слово перо вимовляли як фараон. Звідси походить назва правителів Єгипту – фараон.

Мал. 1. Табличка Нармера. Висловіть припущення: про яку подію вона розповідає. Як ця подія пов'язана з утворенням Єгипетської держави? Знайдіть зображення переможця. Що митець Стародавнього Єгипту хотів показати різною величиною зображення людей? Перевірте свої припущення в кінці § 8

Мал. 2. Фараон на троні. Які символи влади зображено на малюнку?

Фараон у Стародавньому Єгипті одноосібно управляв державою: одночасно був і верховним правителем, і головнокомандувачем, і жерцем. Він знав, що відбувається в країні і за її межами. Час від часу здійснював поїздки країною, щоб оглянути стан каналів, доріг, будівництво храму чи власної гробниці. Тільки фараон мав право призначати та звільняти чиновників, видавати закони, оголошувати війну та укладати мир. Уся земля вважалася його власністю.

Та чи легким було життя правителя? і хоча влада у фараона необмежена, його життя було нелегким, навіть виснажливим. Розпорядок дня був чітко розписаний, а деякі ритуали повторювалися без змін день у день. Ознайомимося із ранковим розпорядком фараона.

Для допитливих

Настав світанок. Пора вставати й фараону. Як завжди, зазвучали ті самі пісні, присвячені сонцю й цареві: «Пробуджуйся в мирі, нехай пробуджується цар у мирі, нехай буде твоє пробудження мирним...». Фараон надягає своє вбрання, приводить свій зовнішній вигляд у належний порядок. Єгипетські правителі щоденно носили перуку, прикрашену діадемами та підвісками, накладну бороду, заплетену в кіску, та красиве намисто. Широкий пояс тримав гофровану стегнову пов'язку.

Настав час приносити жертви богам і слухати молитви. Після ранкових ритуалів фараон розпочинав роботу. Він читав повідомлення та звіти щодо господарського життя країни, ознайомлювався з найважливішими посланнями правителів інших держав і диктував писарям відповіді, вислуховував скарги свої підданих та вершив суд... Після виконання своїх державних обов'язків фараон брав участь у численних розвагах та іграх.

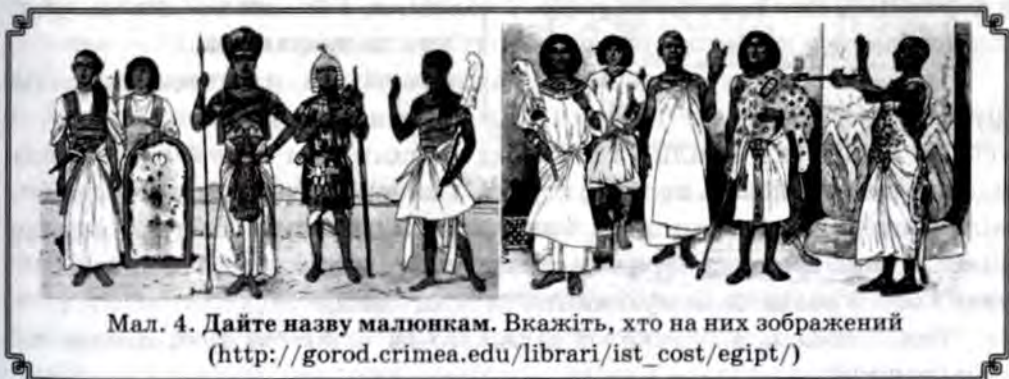
3. Хто допомагав фараону управляти величезною країною?

Найближчий помічник фараона – *візир*, який був головним суддею та управляючим країни. Його ще називали «начальником усієї держави – півдня і півночі». На візира покладалася організація великих справ, на які виділялися державні кошти. Він також стежив за станом зрошувальних каналів, зберіганням зерна, будівництвом фортець тощо.

Влада на місцях, у номах (египетських областях), належала *номархам*, яких особисто призначав фараон. Їх влада була обмеженою – вони цілком підпорядковувалися египетському правителю.

Мал. 3. Урочиста поява фараона

Мал. 4. Дайте назву малюнкам. Вкажіть, хто на них зображений (http://gorod.crimea.edu/librari/ist_cost/egipt/)

Знатні та багаті люди – *вельможі* – виконували різноманітні доручення фараона, він призначав їх суддями і на різні посади. Це – «начальник доручень», а це – «керівник пустелі», «начальник Будинку зброї», «охоронець царського гардероба», «майстер і носій царських сандалій», «лікар лівого ока царя», «лікар правого ока царя» тощо.

У розпорядженні вельмож було багато *чиновників*¹, *стражників* і *воїнів*. Серед чиновників виділялися грамотії – *писарі*. Вони рахували та записували скільки зерна в засіках, скільки часу потрібно, щоб побудувати палац або канал, вели облік польових робіт, сплати *податків*² тощо.

Вельможі, як і всі египтяни, вважалися слугами фараона. Коли фараон приймав вельмож, то сидів на троні, тримаючи жезл і батіг. Це

¹ Чиновники – люди, які перебували на державній службі.

² Податок – збір на користь держави.

означало, що в його руках було право володарювати й карати усіх своїх підданих.

Мал. 5. Писарі збирають податки

Жили вельможі у високих (дво-триповерхових) глинобитних будинках. Долівку викладали плиткою, стелю фарбували. Умеблювалися такі помешкання зручними кріслами, ліжками, столами із різьбленого дерева з візерунками з слонової кістки, розкішними скриньками. Навколо будинку був сад зі ставком чи басейном. Заможні єгиптяни носили одяг з тонких лляних тканин. Коли вельможа приймав гостей чи виходив з будинку, то вдягав багато прикрас – золоті браслети, намисто з дорогоцінними каменями тощо. І чоловіки, і жінки носили перуки, користувалися косметикою, яскраво підмальовували очі.

Під час бенкету господарі та поважні гості сідали на невисокі стільці, діти і всі інші – на циновки чи подушки. Слуги вносили по черзі усілякі блюда та ставили на невисокі столики біля гостей – це і різноманітні види хліба та печива, страви з качок, гусей, журавлів, риби, м'яса биків, різні сорти пива, виноград, дині, кавуни, яблука, інжир, фініки тощо. Їли руками, а в перервах між стравами руки обмивали водою. Гостей розважали музиканти та танцівниці.

Чим займалися вельможі? Для чого їм потрібні були писарі та стражники?

4. Як жив і працював трудовий люд?

Основні матеріальні багатства країни були створені працею трудового люду: землеробів, архітекторів, ремісників, птахоловів та ін.

Мал. 6. Сільський будинок єгипетського землероба (сучасний малюнок).
Складіть розповідь за малюнком

Найчисленнішою верствою населення в Стародавньому Єгипті були *землероби*. Вони мали невеликі наділи землі, худобу, фруктові сади і вели власне господарство. За користування землею та водою для її зрошення землероби платили податок. Він становив близько третини зібраного врожаю і приплоду худоби. Зібране таким чином зерно та інші продукти йшли в державні засіки і використовувались на утримання чиновників, воїнів, а також на інші потреби (наприклад, на торгівлю з іншими країнами).

Численні маєтності належали фараону. Значну частину своїх володінь він роздавав храмам і в тимчасове користування вельможам (доки вони були в нього на службі). Люди, які працювали в царському, храмовому і вельможному господарствах, об'єднувались у робітничі загони (бригади). Вони не мали власних господарств і жили на повному утриманні своїх господарів. З робітниками розраховувалися хлібом, зерном, тканинами, олією, рибою, фініками та іншими продуктами або ремісничими виробами, які вони могли обміняти на невеликих ринках.

Мал. 7. Робота за ткацьким верстатом

Оселі трудового люду були значно скромніші, ніж у вельмож. У них майже не було меблів: лише крісла з папірису, циновки, інколи – ліжко та дерев'яні скрині. Спали, як правило, на циновках – на підлозі або на даху. Замість подушок єгиптяни клали під голову спеціальні підставки з дерева чи каменю – боялися скорпіонів. Чоловіки носили настегнові пов'язки з поясом, недорогі прикраси. Жінки вдягали легкі лляні сукні на широких бретельках, а під час роботи – короткі спідниці. Маленькі діти до семи років одягу не носили.

5. Хто такі «живі вбиті»?

У Стародавньому Єгипті були люди, які втратили особисту свободу, – невольники. Деякі історики називають їх рабами. В основному це були захоплені під час воєн полонені, яких єгиптяни називали «живими вбитими».

Працю невольників єгиптяни використовували не в полі, а в домашньому господарстві. В заможних родинах вони виконували обов'язки домашніх слуг: прибирали будинок і двір, випікали хліб, займались ткацтвом тощо. Невільники могли мати своє майно, свідчити в суді проти свого власника, якщо той погано з ними поводився. Рабам, які належали єгипетським храмам, виділяли землю для ведення господар-

ства, і вони могли завести собі сім'ю. Невільники були членами єгипетського суспільства, а іноді навіть одержували високі посади.

Схема «Єгипетська держава»

Фараон		
Візир		
Вельможі	Номархи	Жрецька верхівка
Дрібні чиновники	Воїни	Жерці
Трудовий люд		Невільники

6. Яке значення мала спільна праця єгиптян?

З виникненням єдиної держави було створено єдину зрошувальну систему. Вона забезпечувала родючість ґрунту і була під контролем державної влади. Будувати й обслуговувати таку систему штучного зрошення можна було лише колективними зусиллями, усім миром. Тому щороку тисячі хліборобів, ремісників, воїнів, дрібних чиновників (окрім писарів) та жерців виконували свій громадський обов'язок – загальнодержавну трудову повинність. Вони споруджували і лагодили дамби, канали, штучні озера і водойми. За словами історика, під час цих робіт «єгиптяни об'єднувались у єдиний сильний трудовий колектив».

Спільна праця людей змінювала долину Нілу. Єгипет поступово перетворювався в зелений сад. Були створені умови для значного розвитку хліборобства і тваринництва, для процвітання усієї країни. Та варто було під час смуту занепасти зрошувальну систему, як населення Єгипту страждало від жорстокого голоду.

Мал. 8. Місто в Стародавньому Єгипті. Міські будинки могли мати до п'яти поверхів. На вузьких вулицях завжди було людно, гамірно. Багато часу жителі проводили на дахах будинків заради прохолоди (сучасний малюнок)

Запитання і завдання

1. Як і коли утворилась єдина держава в Єгипті? Покажіть на карті її територію і столицю.
2. Хто та як управляв Стародавнім Єгиптом? Перелічіть основні обов'язки єгипетського правителя.
3. З якою посадовою особою сучасних країн можна його порівняти?
3. Порівняйте життя простого єгиптянина і вельможі.
4. Якими знаннями, на вашу думку, мав би володіти фараон, щоб управляти державою? Закінчіть речення: «Я вважаю, що правитель Стародавнього Єгипту повинен володіти такими рисами, як...».

5. Чому єгиптяни беззаперечно підкорялися волі фараона?
6. Уявіть, що в Єгипті не стало ні фараона, ні вельмож, ні воїнів, ні жерців. Трудовому люду не треба було б платити податки. Чи могла б існувати держава за таких обставин? Що очікувало б єгиптян? Чи кращим стало б їх життя?

До лічби років

Скільки тисяч років тому утворилась єдина держава в Єгипті? Що було раніше: початок обробки міді чи утворення єдиної Єгипетської держави? На скільки (приблизно) тис. років раніше?

Відповідь. На лицьовому боці палетки зображено Нармера в короні Південного царства (його ім'я написано знаками: рибина – «нар» і кам'яний різець – «мер»). Він тримає захопленого ворога за волосся, ймовірно, царя Північного царства. Переможця зобразили велетнем, щоб показати його могутність. Праворуч зверху цар Нармер зображений у вигляді сокола (бога Гора). Стебла папірусу, на яких сидить сокіл, означають Північне царство, а людська голова, котру сокіл тримає за мотузку, – те, що воно було підкорене. На зворотному боці палетки Нармер зображений у короні Північного царства. Перед ним – правителі номів і візир. Праворуч – тіла вбитих ворогів з відрубаними головами.

Зображення на палетці означає, що цар Нармер підкорив Північне царство і створив єдину Єгипетську державу.

§ 9. Релігія та міфологія в Стародавньому Єгипті

Пригадайте. Що таке релігія? Яким надприродним силам поклонялися перші мисливці та землероби?

1. Що відомо про найдавніші культу¹ та міфи давніх єгиптян?

Єгиптяни вірили, що людьми і природою управляють могутні істоти – боги. Розповіді про богів, обожнених героїв, уявних істот називають *міфами*. Найголовні-

¹ Слово «культ» має два значення. По-перше, це сукупність релігійних обрядів (жертвоприношення, закликання, молитви, служіння божеству); по-друге, поклоніння комусь або чомусь, звеличення й обожнювання певної особи.

шим, наймогутнішим і прекрасним богом єгиптяни вважали бога Сонця, якого називали *Ра*, *Атон*, *Гор*, *Амон*, чи *Амон-Ра*. Він вийшов з квітки лотоса і створив усе, що нас оточує. З вуст бога Ра вийшли боги, з його очей – люди. Ра очолив небесну раду, де його божественним помічником став бог мудрості *Тот* – винахідник писемності. Він навчив людей читати й писати. Його зображували з головою птаха ібіса з довгим дзьобом.

За уявленнями єгиптян, щоранку на сході з'являлося ранішнє Сонце. На голові бога – сонячний диск. На золотому човні він пропливає по небу: оживають рослини, радіють люди і тварини, птахи співають, прославляючи бога Сонця Амона-Ра. Ввечері його човен спускається на заході з небес і впливає у ворота підземного царства. Там бог Сонця вступає в смертельний двобій із богом пітьми, лютим змієм на ім'я *Апоп*. Амон-Ра перемагає змія, і знову сяє на небосхилі корона сонячного бога, повідомляючи про прихід нового дня.

Поміркуйте, чому бог сонця став головним богом єгиптян. Як це пов'язано з їх життям?

Стародавні єгиптяни дуже шанували могутню річку Ніл, розливи якої називали *Xani*. На її честь складалися молитви та гімни. На березі Нілу була встановлена плита, на якій викарбувані такі слова:

*Слава тобі, Xani!
 Ти прийшов на цю землю,
 Щоб оживити Єгипет.
 І земля радіє!*

У Стародавньому Єгипті був поширений культ тварин – як диких, так і свійських. У Єгипті деяких тварин вважали священними.

Для допитливих

При одному із храмів у Мемфісі утримували великого чорного бика з білою круглою плямою на лобі. Його звали Апіс. Коли він помирав, його ховали у спеціальній гробниці, й усе місто поринало в печаль. Згодом починали шукати нового Апіса, і коли його знаходили, траур змінювався радістю.

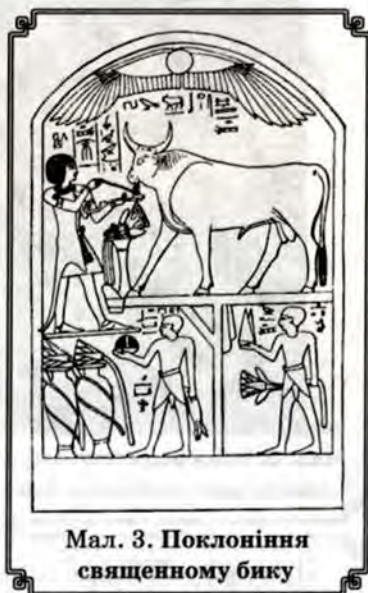
Священною твариною вважалася кішка, яка уособлювала богиню Бастет. Це було пов'язане з тим, що кішки винищували гризунів – ворогів урожаю.

Якщо людина вбивала священну тварину через незнання, то платила штраф, а якщо навмисне, то підлягала смертній карі. Археологи знаходять у пісках Єгипту цілі кладовища священних котів, крокодилів, биків, похованих за особливим обрядом.

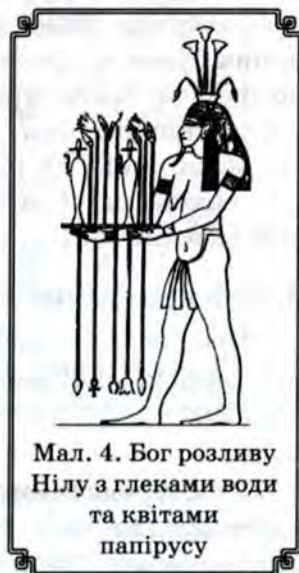
2. Храми – житла богів.

Грандіозними спорудами в Єгипті були храми, які вважалися помешканням богів. Особливо чудовими були храми у Фівах, побудовані умілими архітекторами². Щоб потрапити в храм, слід було пройти «алею сфінксів», де зусібіч стояли сфінкси з головами священних баранів. Через храмові ворота люди потрапляли на величезне подвір'я, далі прямували в колонний зал. Кам'яні колони в головному храмі Фів сягали висоти 7–8-поверхового будинку (майже 23 м) і були витесані у вигляді пучків лотоса та папірусу. Угорі на такій колоні могло б уміститися 100 осіб.

На стелі храму виблискували золоті зорі. До зали примикало три невеликі темні кімнати: в середній був ідол божества³, двох бічних – його дружина та син. Ці кімнати вважалися головним святилищем храму, куди заходити мали право тільки головні жерці та фараон. Стіни прикрашалися різ-

Мал. 3. Поклоніння священному бикові

Мал. 4. Бог розливу Нілу з глеками води та квітами папірусу

² Архітектор – спеціаліст будівництва споруд. Архітектура – наука про мистецтво будувати, прикрашати споруди та їх комплекси (міста, села).

³ Ідол божества – предмет, який, на думку віруючих, містить у собі божество, зображує його або є ним самим.

ноколірними зображеннями та написами. При храмі були також господарські будівлі, житла для ремісників, хліборобів, вартових. Таким чином, храм являв собою ніби невелике місто.

Мал. 5. Зала великого Абу-Симбельського храму (реконструкція). Уявіть, що вам вдалося побувати в давньоєгипетському храмі. Опишіть свої враження

При храмах знаходились служителі культу – жерці. Вважалося, що вони через молитви могли спілкуватися з богами. Жерці були особливою верствою людей у Стародавньому Єгипті. Їх обов'язком було служіння богам та проведення священних обрядів. Під час свят жерці виносили зі святилища статую бога (чи богині), якому приносили жертвоприношення – прикраси, зерно, вино та ін. З часом при храмах скупувалися величезні багатства.

3. Міф про Озіріса та Ізиду

Прочитайте текст і поясніть, які явища природи відображено у міфі про Озіріса та Ізиду.

У Стародавньому Єгипті вшановували бога *Озіріса* та його дружину *Ізиду*. Озіріс був сином бога землі та богині неба. Він став першим царем у Єгипті, а його дружина Ізіда – першою царицею. Вони мудро

Мал. 6. Заупокійний храм Хатшепсут

правили країною. Озіріс навчив людей землеробству (як вирощувати зерно й виноград, як випікати хліб), споруджувати будинки, робити посуд.

В Озіріса був молодший брат *Сет*, бог зла і руйнувань – володар пустелі, гарячого вітру та солоної води. Сет ненавидів брата і вирішив його вбити. Він запросив Озіріса на бенкет, вбив його, а шматки тіла розкидав по всій землі. Вірна дружина Озіріса, богиня Ізіда, разом зі своєю сестрою, плачучи, зібрала до купи шматки тіла і поховала.

Ізіда тікає на болота, в Дельту, вона ховається від Сета в густих заростях на березі Нілу. Там у неї народжується від померлого Озіріса син *Гор*. Коли він підріс і змужнів, то вступив у боротьбу з Сетом. У жорстокому двобої Гор перемагає свого дядька і відбирає в нього владу. Потім спускається у гробницю до батька й оживляє його. Та Озіріс відмовляється повернутись на землю. Він стає фараоном і суддею в царстві мертвих, Гор – покровителем земних фараонів, а Ізіда – заступницею усіх жінок і матерів.

Коли під впливом гарячого суховія з пустелі природа завмирала, то всі вважали це справою Сета – злого бога з маленькими непривільними очима та рудим волоссям, наче пісок у пустелі. Єгиптяни вірили, що під час посухи Озіріс помирає і переходить до царства мертвих. А коли розливаються води Нілу, зеленіють поля і дерева – це знову ожив (воскрес) Озіріс, бог умираючої та воскресаючої природи, цар і суддя в царстві мертвих.

Мал. 7. Воскресіння Озіріса. Знайдіть у підручнику текст, що відповідає даному малюнку

Мал. 8. Гор, Ізіда та Озіріс приймають фараона

4. Яким був заупокійний культ у давніх єгиптян?

Мал. 9. Саркофаг
(близько IX–VIII ст.
до н. е.)

Єгиптяни вірили, що після смерті людина переселяється в царство мертвих. А душа продовжує жити, якщо зберегти тіло, в яке вона час від часу повертається. Тому в померлого виймали нутрощі і занурювали на 70 діб у спеціальний розчин. Потім тіло виймали й обмотували полотняними бинтами, які були змочені пахучими смолами. Таке тіло не розкладалось, а висихало. Висохлі тіла називають *муміями*. Нутрощі зберігалися в глечиках. Мумію клали в труну – *саркофаг* і переносили в гробницю. Родичі померлого мали подбати про те, аби в нього було все необхідне в потойбічному житті. Тому гробницю наповнювали одягом, їжею, різним начинням, жертвними дарунками. В гробницю клали також сувій папірусу – «Книгу мертвих». Це була сповідь, в якій розповідалося про життя померлого. На думку єгиптян, вона мала допомогти дістати виправдання на суді Озіріса. Зробити мумію було дорого, тому бідняки не бальзамували померлих, а ховали їх у піску.

Мал. 10. Потойбічний суд.

Які боги зображені на малюнку? Що вони роблять?

Мал. 11. Похоронна процесія

Того, коли в єгипетській сім'ї помирала людина, родичі говорили: «Він відплив до іншого берега». Виразу «він помер» не вживали. Родичі були в траурі не менш ніж 70 днів.

5. Як єгиптяни вшановували фараона?

Єгиптяни обожнювали фараона. Вони вважали його нащадком богів, земним богом і називали сином Сонця – Ра. За уявленнями єгиптян, без фараона, як і без сонця, неможливе життя на Землі. Не тільки люди, а й сама природа мала коритися його волі. Єгиптяни вважали: не буде розливу Нілу, якщо фараон не звелить річці розлитися. Єгиптяни не сміли вимовляти ні імені, ні титулу свого правителя, інакше можна було накликати на себе біду. Його називали «великим богом», або «найславетнішим з усіх богів».

Єгипетські фараони задля увічнення свого імені ще за життя будували на західному березі Нілу гробниці величезних розмірів – *піраміди*. Вважалося, що душа людини житиме доти, доки має куди повернутися, доки в неї є дім. Отож єгиптяни прагнули якнайдовше зберегти тіло фараона. Для цього і споруджувалися гробниці. Охороняє їх вирізьблений із цілої скелі *Великий Сфінкс* – велетенська (заввишки понад 20 м) статуя лежачого лева з головою людини. У вигляді сфінкса зображено одного із фараонів. «Батьком жаху» називали Великого Сфінкса в давнину араби-кочівники.

Найбільша (висотою майже 150 м) піраміда збудована близько 2600 р. до н. е. для фараона Хеопса біля сучасного селища Гізе. Щоб обійти її, треба пройти близько кілометра. На спорудження пішло близько 2,3 млн кам'яних брил, найменші з яких важать по 2,5 тонн. У глиб піраміди веде вузький хід. У невеликій кімнаті лежала мумія фараона та численні багатства. Проте більшість пірамід, у тому числі й Хеопса, були пограбовані ще в давнину.

З часом фараони почали будувати замість пірамід скельні гробниці.

Мал. 12. Внутрішня будова піраміди Хеопса (вертикальний розріз)

6. Яке значення мали релігійні вірування для єгиптян?

Релігія у житті єгиптян відігравала велику роль. Вони зверталися до бога в разі хвороби, за порадою чи вирішити якусь суперечку. Єгиптяни вірили в прикмети, пророцтва, віщі (пророчі) сни. Навіть було складено спеціальні їх тлумачення. Сни могли передбачати і добрі події, і погані. Якщо єгиптянину наснився поганий сон, то він звертався до богині Ізиди, аби та відвела біду. Тож релігія і повсякдення єгиптян були тісно пов'язані між собою.

Запитання і завдання

1. Яким богам поклонялись стародавні єгиптяни? Які явища природи відображено у віруваннях єгиптян?
2. Розкажіть міф про загробний суд. Чим можна пояснити віру в щасливе життя людини після смерті в царстві Озіріса?
3. Що в релігії єгиптян свідчить про безмежну владу фараона? Як вони сприймали свого правителя, з ким його порівнювали?
4. Яку роль відігравали релігійні вірування у житті єгиптян? Як, на думку єгиптян, боги допомагали в їх повсякденному житті?
5. Як свідчать джерела, з усіх чеснот людини єгиптяни над усе цінували доброту, мовчазність, працелюбність, вміння бути вдячним учителям. Вони не слухали наклепів, не шукали вад у чужій праці. З чим, на вашу думку, пов'язана така висока мораль?
6. Одним із шанованих богів у Єгипті був Озіріс. На малюнках його зображували або сидячим під гронами винограду, або біля дерева, а мумію Озіріса зазвичай малювали зі сходами ячменю. Які уявлення єгиптян про явища природи відбилися у міфі про Озіріса? Чи міг подібний міф виникнути за первісних часів? Свою думку обґрунтуйте.
7. З якою метою і як в Єгипті споруджували піраміди? Що давало фараонам можливість і засоби для їх будівництва?
8. Користуючись текстом підручника, заповніть таблицю «Релігія в Стародавньому Єгипті».

Релігія в Стародавньому Єгипті

Ім'я бога	Які сили природи і заняття вони відображали

Для домашнього читання.

Суд Озіріса.

На думку єгиптян, душу померлого чекала далека дорога з усілякими небезпеками. Золоті браслети, обручки й намисто з коштовного каміння мали відлякувати злі сили. В ноги мумії клали путівник по загробному світу – «Книгу мертвих».

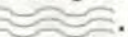
Нарешті покійник потрапляв на суд до Озіріса. Бог Анубіс з головою шакала приводив душу померлого на суд. Мудрий бог Тот з головою птаха ібіса був наготові, щоб записати рішення суду. Він тримав сувій папірусу. За спиною правителя країни мертвих Озіріса стояла богиня Ізіда.

Покійний присягався перед всіма богами, що був за життя безгрішний: не брехав, не крав, не ображав немічного, не говорив поганих слів і не обмовляв нікого. Потім зважували серце людини на терезах – це статуетка богині справедливості Маат, і визначали, чого в ньому більше: добра чи зла. Тих, хто за життя коїв зло – грішників, пожирало страшне чудовисько з тілом лева і головою крокодила. А ті, хто коїв добро, – праведники, йшли на прекрасні поля царства мертвих – Іалу, де колосилася пшениця і вдосталь було чистої прохолодної води. Там душі померлих займалися тим же, що й живі люди на землі: рили канали, обробляли землю, сіяли та збирали воістину райські врожаї.

§ 10. Культура та наука в Стародавньому Єгипті

Пригадайте, які корисні спостереження над природою робили первісні люди. Як їх використовували? Чи була писемність у первісних людей? Як передавались досвід та знання в первісні часи від покоління до покоління? Висловіть припущення, як виникає писемність.

1. Як виникла писемність у Стародавньому Єгипті?

Якщо в людей знань стає більше, ніж вони можуть зберегти їх у пам'яті й усно переказати іншим, то виникає потреба в писемності. Найдавніше письмо з'явилося в Єгипті наприкінці IV тис. до н. е. Воно мало форму малюнка: єгиптяни просто малювали те, про що хотіли сказати. Щоб написати «сонце», малювали кружечок з крапкою посередині; «воду» зображували трьома зигзагоподібними або хвилястими лініями . Однак таке письмо не передавало звуків мови, а багато слів, наприклад імена, неможливо зобразити малюнком.

Пізніше знаками стали позначати не тільки ціле слово, а й один або декілька приголосних звуків. Голосні звуки знаками не передавались. Наприклад, у давньоєгипетській мові слово «рот» звучало як «ер», і єгиптяни знаком позначали не тільки слово «рот», а й приголосний звук «р». Слово «мотика» по-єгипетськи «мер». Тому знаком позначали слово «мотика» або сполучення двох приголосних – «м» і «р» (наприклад, сполучення «мр», «мар», «мер» та ін.) в якомусь слові. Тому після слова ставили смисловий знак – визначник, який натякав на загальне значення слова і допомагав його правильно вимовити.

Мал. 1. Виготовлення папірису. Знайдіть у підручнику текст, що відповідає даному малюнку

Ці знаки-малюнки називають *ієрогліфами*. Більшість з них є спрощеними зображеннями людини та її занять, людиноподібних божеств, частин тіла людини, тварин, птахів, рослин, неба, Землі, води, будівель, частин одягу тощо.

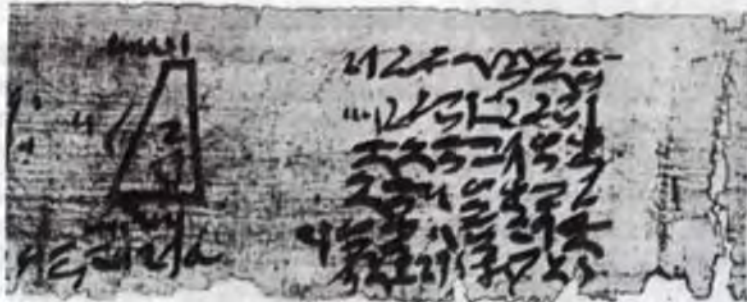
Основним матеріалом для письма в Єгипті слугував папірус – очерет, який ріс на мілководді Нілу. Єгиптяни косили папірус, розрізали його стебла на тонкі довгі смужки і накладали їх краєм одну на одну. Краї підклеювалися так, щоб вийшов квадратний аркуш папірусу. На цей аркуш накладали другий шар зі смужок папірусу, але так, щоб їх волокна йшли перпендикулярно до волокон першого шару.

Смужки били дерев'яним молотком, щоб вони ущільнилися. Сік, який виділявся, склеював смужки. Потім папірус прасували і висушували. Виходив матеріал, схожий на папір, який так само називали *папірусом*.

Щоб зробити папірус потрібної довжини, окремі аркуші склеювали. Для зберігання рукопис згортали в трубочку – *сувій*. Саме такий вигляд мали єгипетські книжки. В одному з музеїв зберігається сувій завдовжки понад 40 м.

2. Навіщо єгиптянам знання математики?

До наших днів дійшли практичні підручники математики з прикладами, із життя стародавніх єгиптян. Міцні знання математики були потрібні для спорудження каналів, обрахунку врожаю, обчислення нільських підйомів, організації експедицій та походів у далекі країни.

Мал. 2. Фрагмент математичного папірусу

Щоб виплавити бронзу, ремісник повинен брати певну кількість міді й олова. Якщо будували величезний храм або іншу велику споруду, то обчислювали необхідну кількість робітників та потрібного матеріалу. Збереглися листи, в яких висміювався писар, котрий не може вчасно визначити норму продуктів для заgonу воїнів чи необхідну кількість робітників для спорудження будинку. В єгипетській писемності вже існували особливі знаки для позначення чисел 1, 10, 100, 1000, 10

000, 100 000 і навіть мільйона, що позначався фігуркою людини, яка підняла руки від подиву. Так виникла *арифметика*.

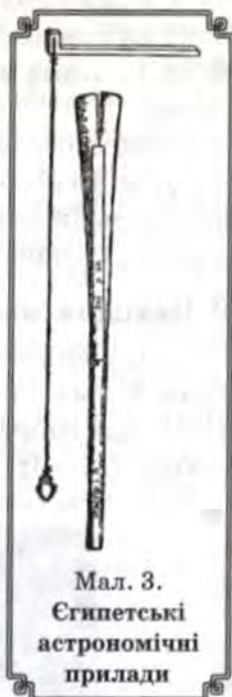
Під час будівництва храмів, палаців, пірамід, вимірювання земельних ділянок та інших робіт єгиптянам доводилося обчислювати довжину і ширину, площу й об'єм. Так виникла наука *геометрія*, що означає вимірювання землі. Єгиптяни могли визначити площу трикутника, кола, об'єм піраміди і циліндра, поверхню кулі та інші складні задачі. Мірами довжини у Стародавньому Єгипті були «лікоть», «долоня», «палець» і «ступня».

3. Які знання з астрономії потрібні були єгиптянам?

Певні знання стародавні єгиптяни мали і з астрономії – науки, що вивчає небесні тіла. Вони вже вміли відрізнити планету від зорі. Єгиптяни навіть склали карту зоряного неба, де сузір'я зображалися фігурами людей, тварин, фантастичних істот.

Астрономічні знання дали можливість єгиптянам скласти *календар*. Рік ділився на 12 місяців по 30 днів. До року додавалися 5 додаткових святкових днів. Таким чином, у році було 365 днів. У Стародавньому Єгипті винайшли сонячний і водяний годинники.

Слід пам'ятати, що рік у Стародавньому Єгипті – це проміжок часу між двома розливами Нілу. Справжній календарний рік єгиптян починався 19 липня, коли на небосхилі з'являлася зоря Сіріус. У цей день у районі Мемфіса розливався Ніл. Рік єгиптяни ділили на три пори року: «повінь» (середина липня – середина листопада), «сходи» (середина листопада – середина березня), «жнива», або «спека» (середина березня – середина липня).

Мал. 3.
Єгипетські
астрономічні
прилади

Для допитливих

Ніч та день стародавні єгиптяни поділяли на 12 частин (годин). Тому година, як одиниця виміру, мала різну тривалість: узимку нічні години були довшими за літні, а влітку – навпаки. Двічі на рік, у дні весняного та осіннього рівнодення, нічна і денна години дорівнювали 1/24 частині доби.

4. Як лікували в Стародавньому Єгипті?

Значних успіхів досягли єгиптяни в медицині. Існували зубні лікарі, окулісти, хірурги та ін. Єгиптяни добре знали внутрішню будову людського тіла. З допомогою набору медичних інструментів єгипетські хірурги робили складні операції. Під час лікування ран використовували бинти, накладали шви. При переломах застосовували дерев'яні луб-

ки. Зубні лікарі могли закріпити зуб, який хитався, із сусідніми здоровими за допомогою тонкої золотої проволочки. Вміли також свердлити хворий зуб, аби видалити звідти гній.

В одній з гробниць був знайдений папірус, завдовжки 20,5 м. Він містив близько 900 рецептів проти різних хвороб. У кожному випадку рекомендувалися певні ліки. Єгипетські лікарі знали цілющі властивості багатьох рослин. Вони пропонували своїм пацієнтам для лікування використовувати настої та відвари трав, мазі, припарки, полоскання, мікстури. Дещо в їхніх рецептах сучасній людині може здатися наївним, зокрема, приймаючи ліки, потрібно було промовляти різні замовляння та заклинання. Проте сучасні науковці виявили справді цілющу дію тих чи інших трав або ліків з них.

5. Чи були школи в Стародавньому Єгипті?

Знання нагромаджувались і передавались від старшого покоління до молодшого в спеціальних школах, які існували здебільшого при храмах. В єгипетських школах навчалися хлопчики, а часом і дівчатка. Школярі не лише вчилися читати і писати, а й опановували наукові знання того часу. Юнаки, які готувалися стати послами або перекладачами, вивчали іноземні мови, наприклад вавилонську. В особливих школах поглиблено опановували астрономію і медицину.

Навчання починалося з п'ятирічного віку і тривало 12 років. Молодші школярі писали на черепках розбитого посуду. З часом їм довіряли і папірус. На ньому писали загостреними очеретяними паличками, вмочуючи їх у чорну фарбу. Єгиптяни на письмі не відокремлювали слів, тому знайти початок розділу було важко. Відтак у пеналі була і червона фарба, якою розпочинали новий абзац. Звідси походить вираз: почати з червоного рядка, тобто писати з нового рядка.

Ледачих і неслухняних учнів часом били. Людина з різкою – це помічник учителя. Недарма у повчанні школярів було сказано: «Вуха хлопчика на його спині».

Чому навчитися писати і читати в Стародавньому Єгипті було значно важче, ніж у наші дні?

Які літературні твори залишили єгиптяни? Від стародавніх єгиптян дійшла до нас велика кількість літературних творів. Вони бе-

Мал. 4. Письмове приладдя.
Чим письмове приладдя
давньоєгипетського учня
відрізняється від сучасного?

руть свій початок від народних казок і бувальщин. Особливо популярними були: «Казка про потерпілого в морській катастрофі», «Казка про правду і кривду», «Зачарований царевич», пригодницька повість «Оповідання єгиптянина Сінухета».

Дотепер збереглося чимало народних пісень, що їх співали єгипетські рибалки, вантажники, молотники та ін. Трапляються вірші про кохання, в яких юнак і дівчина освідчуються у взаємній приязні. Подвиги фараонів уславила пишномовна придворна поезія в гімнах на честь царя. Популярними були в Єгипті повчання, де подаються правила життєвої мудрості, поведінки і гарного тону.

Давньоєгипетська література яскраво відображала життя і творчість єгипетського народу.

6. Як зображували людей стародавні єгиптяни?

Єгиптяни були вправними рисувальниками. З надзвичайною точністю вони малювали тварин, рослини, предмети і людину. Проте єгипетський малюнок відмінний від нашого. Людину художники зображали за встановленими правилами – канонами. Найчастіше обличчя, тулуб і ноги подавали в профіль (наче ви дивитесь на нього збоку), плечі й груди розправлені (наче дивитесь спереду). Око малювали анфас (наче дивитесь людині просто в обличчя). Чоловіків зображали темнішими фарбами, а жінок – світлішими. Фігури богів – завжди високі на зріст, а фараона звичайно менші за богів, та значно вищі за своїх вельмож. Прості люди порівняно з фараоном були зовсім маленькі. Цим «єгипетським способом» користувалися тисячоліття.

У гробницях фараонів збереглися чудові розписи. На них зображено сцени полювання, збирання врожаю, бенкети тощо. Це було пов'язано з потойбічним культом. Єгиптяни вірили, що зображення оживуть у царстві мертвих. Це мусило, за їх уявленнями, забезпечити господареві радісне і щасливе життя на тому світі.

Єгипетська скульптура в цілому служила релігійним цілям. Адже скульптурне зображення – це «двійник людини». Вважалося, що в статую за потреби вселиться душа людини після смерті. Тому її намагалися зробити надто схожою на померлого. У гробницю ставили одну або дві такі статуї. Іноді їх розмальовували різними фарбами. Це надавало незвичайної життєвості скульптурному зображенню.

Створюючи кам'яні статуї, майстер також додержувався особливих правил. Фараони, вельможі і боги зображувались так, наче вони зачаровані. Вони стояли велично і нерухомо, а їхні погляди спрямовано вперед. Набагато природніше зображували простих людей: фігурки слуг і служниць виглядають ніби живі.

Єгиптяни були серед перших народів стародавнього світу, які мали писемність, літературу, науку і мистецтво.

Запитання і завдання

1. Як виникла і розвивалась писемність в Єгипті? З чого і як єгиптяни виготовляли матеріал для письма?
2. Навіщо єгиптянам потрібні були знання з математики? Як виникли арифметика і геометрія?
3. Розкажіть про зародження астрономії в Єгипті. Яку роль відігравав у господарстві єгиптян календар?
4. Яких правил повинні були дотримуватися єгипетські художники і скульптори, коли зображували богів, вельмож, простих людей?
5. Чим різняться навчання в давньоєгипетській і сучасній школі? Що спільного?
6. Здійсніть уявну подорож у Стародавній Єгипет. Зазначимо, що подорожі в давні часи були справою тяжкою і небезпечною. Тамтешній клімат сильно відрізняється від нашого, тож недовго й захворіти. Сподіваємось, що цього не трапиться, проте, варто знати, на яку медичну допомогу можна розраховувати в цій країні. Розкажіть, як лікували хворих у Стародавньому Єгипті.
7. Письмо в Єгипті виникло приблизно в той самий час, що і єдина держава. Чи випадково це?
8. У Стародавньому Єгипті фараони веліли засновувати нові школи і навчати дітей письма та основ наукових знань. Чому фараони були зацікавлені в поширенні освіти в країні?
9. Як виникнення писемності, освіти, наукових знань вплинуло на розвиток давньоєгипетського суспільства? В чому це проявилось найповніше?

Для домашнього читання

Як було прочитано давньоєгипетську писемність?

Мова, якою розмовляли й писали жителі Стародавнього Єгипту, зникла вже дуже давно. Але збереглася величезна кількість написів на обелісках, руїнах стародавніх храмів та інших пам'ятках. Вже античні історики й географи намагалися розгадати таємницю єгипетської писемності. Але їх спроби були невдалими.

Мал. 5. Так було прочитано ім'я фараона Птолемея

В 1799 р. в Єгипті біля міста Розетти було знайдено знаменитий Розеттський камінь. Це була плита, на якій вирізьблено напис давньоєгипетською і грецькою мовами. Із грецького напису стало відомо, що мова йде про царя Птолемея (грецькою мовою «Птолмеес»). Видатний французький вчений Шампольйон, який знав багато стародавніх мов, помітив, що деякі ієрогліфи в Розеттському напису були обведені овальними рамками. Він припустив, що це ім'я царя Птолемея і кожен ієрогліф означає окрему літеру.

Незабаром було знайдено невеликий обеліск з вирізьбленими на ньому двома царськими іменами (вони обведені овальними рамками, або «царськими кільцями»). В одній з овальних рамок було ім'я – Птолмеес, в іншій, судячи з грецького напису на цоколі обеліска, ім'я цариці – Клеопатра. Порівнюючи написи грецькою і давньоєгипетською мовами, Шампольйон розгадав значення кількох десятків ієрогліфів. Поступово вченому вдалося прочитати не тільки імена багатьох інших фараонів, а й деякі єгипетські слова.

Недовго прожив Шампольйон після свого відкриття. Не витримало серце вченого величезного напруження і матеріальних нестатків. І лише під кінець життя йому була надана можливість побувати в Єгипті на чолі наукової експедиції.

Зі шкільних повчань

«Зробиш писарем! Він вільний від повинностей, його оберігають від усяких робіт, він далекий від мотики й кирки... Серед усіх справ і обов'язків – писар перший... Його тіло гладке, і твої руки стануть м'якими. Коли ти входиш, ти пишно вбраний, тебе звеличують, тебе запитують придворні. Коли шукають розумного – знаходять тебе».

«Мені кажуть, що ти занедбуєш навчання, віддаєшся розвагам, вештаєшся вулицями, де пахне пивом... А пиво збиває людей з пуття, руйнує душу... Ти схожий на молитовню без бога, на дім без хліба. Тебе вчать співати під флейту... Ти сидиш перед дівчиною, змащений пахощами. На твоїх грудях – вінок з квітів... Я зв'яжу тобі ноги, якщо ти будеш вештатися вулицями, і поб'ю гіпопотамовим батоном... Ставай на своє місце! Книжки вже лежать перед твоїми товаришами... Читай старанно книгу... Не проводи дня без діла, інакше горе твоєму тілу!...».

§ 11. Розквіт і занепад Єгипетської держави

Поміркуйте, чому історія перших держав сповнена війнами.

1. Як утворилось Нове царство?

Давньоєгипетське суспільство в своєму розвитку пройшло декілька етапів: час від часу відбувалося послаблення царської влади, в країні розпочиналися смути. Під час таких смут зрошувальна система руйнувалася, населення потерпало від голоду. Проте сама природа вимагала, щоб Єгипет розвивався як єдина держава. Тому після занепаду відбувалося відновлення єдиної Єгипетської держави, її господарства.

Близько 1700 р. до н. е., скориставшись черговим занепадом Єгипту, країну поступово заселили племена кочівників, чужинці з Азії – *гіксоси*. Вони, між іншим, привели сюди коней. Їх вожді побудували столицю на півночі Єгипту – в дельті Нілу і почали правити країною. Правління гіксосів тривало близько 100–150 років.

Гіксоси не були згуртовані і не змогли об'єднати Єгипет, тобто утворити єдиної Єгипетської держави. Номархи Верхнього (Південного) Єгипту самостійно управляли своїми володіннями, проте були зобов'язані своєчасно платити данину гіксосам. Зверхнє ставлення гіксосів до єгиптян спровокувало серед місцевого населення незадоволення.

У XVI ст. до н. е. царі Південного Єгипту розпочали успішну війну проти гіксосів. Близько 1580 р. до н. е. фараону Яхмосу I вдалося остаточно вигнати їх з країни. В Єгипті утворилось *Нове царство* – найбільше за всю історію країни. Нова столиця – *Фіви* стала великим містом, яке прикрашали чудові споруди.

Мал. 1. Єгипетське військо в поході. Складіть розповідь про похід давньоєгипетського війська, користуючись малюнком і текстом підручника

2. Як утворилась «світова» Єгипетська держава?

Для того щоб вести завойовницьку політику в чужих землях і обороняти свою країну, єгипетським фараонам потрібно було постійне військо – велике, дисципліноване і добре навчене. Ремісники на той час уже вміли сплавляти мідь з оловом, тобто виготовляти бронзу. Бронзові знаряддя праці і зброя були міцніші за мідні. Розвиток ремесел у країні дав змогу фараонам добре озброїти військо.

Найбільші завоювання *близько 1500 р. до н. е.* належать фараону *Тутмосу III*. Здійснивши 17 походів, він не зазнав жодної поразки. Спочатку на чолі армії він рушив до Передньої Азії, що славилась своїми багатствами. Численні царки Сирії та Палестини об'єднали свої розрізнені загони і чекали фараона-завойовника в могутній фортеці *Мегіддо*. Прямий шлях туди лежав через вузьку ущелину, де колісниці повинні були їхати одна за одною. Воєначальники радили фараонові не ризикувати і вибрати спокійний обхідний шлях. Проте Тутмос III ви-

рішив іти в Мегіддо небезпечним, але найкоротшим шляхом, привівши лише один довід: «Щоб не казали ці вороги, мерзенні для Ра, що його величність пішов іншим шляхом, злякавшись нас». Воєначальники змушені були підкоритися. Єгипетська армія успішно пройшла міжгір'я і несподівано для супротивників вийшла в долину Мегіддо.

Другого дня відбувся бій.

Більш організовані єгипетські війська зламали опір ворога і здобували перемогу. Але фортеця Мегіддо вистояла, бо єгипетські воїни захопилися пограбуванням ворожого табору замість того, щоб переслідувати ворога. Так було втрачено можливість захопити фортецю. Єгиптяни взяли її в облогу, яка тривала близько семи місяців. І лише коли в місті почалися голод і хвороби, союзники здалися. Тутмос III захопив величезну здобич: 2503 полонених, понад тонну золота, 207 300 мішків пшениці, чимало худоби. Крім того, підкорених правителів зобов'язали платити єгипетському фараону щорічну данину.

Втім, це був лише епізод з насиченого військового життя Тутмоса III. Здобуття фортеці відкривало шлях для подальших завоювань в Азії.

Про які риси характеру свідчить рішення Тутмоса III йти в Мегіддо небезпечним, але найкоротшим шляхом?

У наступних походах Тутмос III заволодів Фінікією, Сирією і, перейшовши Євфрат, спустошив могутню країну Мітанні. На півдні фараон завоював Нубію з багатими золотими копальнями. За Тутмоса III кордони Єгипетського царства сягали річки Євфрат, а в Африці – до четвертого порога Нілу.

На контурній карті позначте: а) напрямки завоювальних походів Тутмоса III; б) кордони Єгипетської держави за часів його правління.

3. Які особливості мала сонцепоклонницька реформа Ехнатона?

В середині XVI ст. до н. е. на єгипетський престол вступив Аменхотеп IV¹. Величезні багатства в той час зосередились у храмах, передусім у фіванських жерців бога Амона. Відтак жерці і знать мали великий вплив у країні.

Аменхотеп IV вирішив виступити проти фіванського жрецтва і знаті. Ця

Мал. 2. Фараон Тутмос III у вигляді сфінкса. Поміркуйте, яку ідею втілено в цьому зображенні

¹ Ім'я Аменхотеп означає «Амон задоволений».

боротьба набула вигляду релігійної реформи². Фараон відмовився шанувати старих богів і навіть самого «царя богів» – Амона й Озіріса. Щедрі дари в їхні храми припинилися. Єдиним і верховним божеством Єгипту і всього Всесвіту фараон проголосив Сонячний диск – Атону, бога життя і світла.

Мал. 3. Сім'я Ехнатона поклоняється богу Атону

Аменхотеп IV міняє своє ім'я на *Ехнатон*, що означає «корисний Атону». Він побудував нову розкішну столицю на честь бога Атона – Ахетатон, що означає «Горизонт Атона», або «місто сонячного обрію». Разом зі своїм двором, чиновниками і жерцями нового сонячного бога фараон переселився в це місто. Велику роль поряд з Ехнатоном відігравала вродлива і розумна цариця Нефертіті, ім'я якої означає «Прекрасна прийшла».

Проте дії царя-реформатора не підтримали в країні. Єгиптяни звикли вважати саме Амона захисником простих людей в їх щоденних турботах. А поклоніння Озірісу давало надію на краще життя на тому світі. Крім того, будівництво нової столиці та хра-

Мал. 4. Цариця Нефертіті

² Реформа – перетворення, зміна, нововведення.

мів Атона для простих єгиптян принесло нові податки і примусові роботи. Зайнятий реформами всередині країни, Ехнатон не приділяв належної уваги міжнародному авторитету Єгипту.

Цим скористалися *хети*, які завоювали державу Мітанні, союзника єгиптян. З часом вони господарювали в усьому Східному Середземномор'ї. Проте фараон не надавав ніякої допомоги тим країнам, які зберігали вірність Єгипту, хоча вони його благали. Як наслідок міжнародний авторитет країни різко підупав. Підкорені колись Єгиптом народи відмовлялися платити данину, навіть знищували його гарнізони. Для єгиптян Атон став символом ослаблення держави.

На 17-му році свого правління Ехнатон помирає. Його реформу було скасовано і з часом фіванські жерці повернули свої попередні права. Місто, збудоване Ехнатоном, жителі покинули і зруйнували. Ім'я Ехнатона і його бога Атона знищувалось на всіх пам'ятках і проклинались. Ехнатона почали називати «злочинцем з Ахетатона». Час його правління був зарахований до років царювання інших фараонів.

4. Чим прославився Рамзес II?

Після смерті Ехнатона фараони прагнули відновити міжнародний вплив Єгипту, а для цього насамперед посилити боездатність війська та відвоювати у хетів Східне Середземномор'я.

Особливими успіхами в боротьбі з хетами уславився фараон *Рамзес II*. Цей єгипетський велетень (його зріст становив 2 м 10 см) правив країною впродовж 67 років, мав залізне здоров'я, багато дружин, які народили йому близько 200 дітей.

Рамзес II зібрав величезну, як на той час, армію – 20 тис. воїнів і вирушив у Сирію. Вкрай самовпевнений фараон прагнув розбити хетського царя одним ударом. Проте ледь сам не потрапив до пастки. Хетські «перебіжчики» (насправді це були шпигуни хетського правителя) запевнили фараона, що хети нібито відступили від міста *Кадеш*. Тому Рамзес II не став чекати підходу основних сил і з невеликим

Мал. 5. Колоси Рамзеса II. Храм в Абу-Симбелі

військом рушив захоплювати місто. Та саме там на нього чекало величезне хетське військо, яке оточило нечисленних єгиптян. У нерівній жорсткій битві полягло чимало єгиптян. Рамзес II та жменька його охоронців проявили виняткову мужність. Шість разів вони намагалися прорвати вороже кільце. І коли загибель, здавалося, була неминуча, єгиптянам допоміг випадок: хетські війська, вдершись у бойовий табір фараона, були засліплені багатством і почали його грабувати. Саме в цей час, несподівано для хетів, підійшла допоміжна єгипетська армія, яка прорвала вороже кільце. Надвечір, під тиском основної армії єгиптян, хетам довелося відступити. Битва не принесла перемоги жодній із сторін.

Відтепер Рамзес II вирішив діяти інакше – він надійно закріплював за Єгиптом завойовані території. Спочатку він підкорював приморські міста, щоб мати зручне морське сполучення з Єгиптом. Потім упродовж кількох років крок за кроком витісняв хетів з Палестини і Сирії, доки не вийшов до берегів Євфрату. Нарешті, в 1280 р. до н. е. Рамзес II і хетський цар уклали вічний мир. Це був перший мирний міжнародний договір, який дійшов до нашого часу. Колишні противники поділили між собою Сирію і Палестину, поклялися жити в мирі та злагоді, не приймати перебіжчиків і надавати допомогу один одному в разі нападу третьої сторони. Цей договір виконувався, і єгиптяни з хетами більше не воювали.

Рамзес II уславився також грандіозним будівництвом: у часи його правління було споруджено чимало нових міст, храмів.

5. Чим зумовлений занепад Єгипетської держави?

Могутність Давньоегипетської держави не могла бути вічною. Наступники Рамзеса II були більше заклопотані обороною держави, ніж організацією нових військових походів. Підкорені фараонами народи Азії часто повставали проти них. До того ж численні військові походи виснажили країну і водночас послабили знать і храми. Великою силою стали жерці: реальна влада в державі поступово переходила до них.

У країні вже не було колишньої єдності. У Єгипті панували свавілля і злочинність, грабували навіть царські могили. Документи свідчать, що хабарництво і зловживання були звичайним явищем серед чиновників. Народ Єгипту втрачав повагу до царської влади.

Мал. 6. Військовий корабель Єгипту
(реконструкція)

Неспокійно було і на кордонах Єгипетської держави. Близько 1200 р. до н. е. вона зазнала нападу «народів моря» – племен з Балканського півострова і островів Середземного моря. Ворогів ледь вдалося відбити, після чого Єгипет втратив усі свої володіння в Азії. В наступні 200 років ні один фараон не прославився своїми військовими перемогами – так послабилась країна.

На межі II і I тисячоліть до н. е. Єгиптом стали управляти колишні найманці – *лівійці*, кочівники із західної пустелі. Приблизно через 100 років їх витіснили ефіопи – жителі Нубії, які раніше були підданими Єгипту. В першій половині VII ст. до н. е. *ассирійські царі* здійснили три вторгнення в долину Нілу. Вони супроводжувались різаниною, грабунком і масовим вигнанням населення. У другій половині VI ст. до н. е. Єгипет завоювали *перси*. Таким був безславний кінець Давньоєгипетської держави.

Та народ Єгипту і його культура не були знищені завойовниками. Нашадки стародавніх єгиптян живуть у долині Нілу дотепер. У звичаях та народних традиціях сучасних єгиптян багато елементів давньоєгипетської культури. Щоправда, в них інша мова – арабська, інша писемність (арабський алфавіт); вони сповідують арабську релігію – іслам.

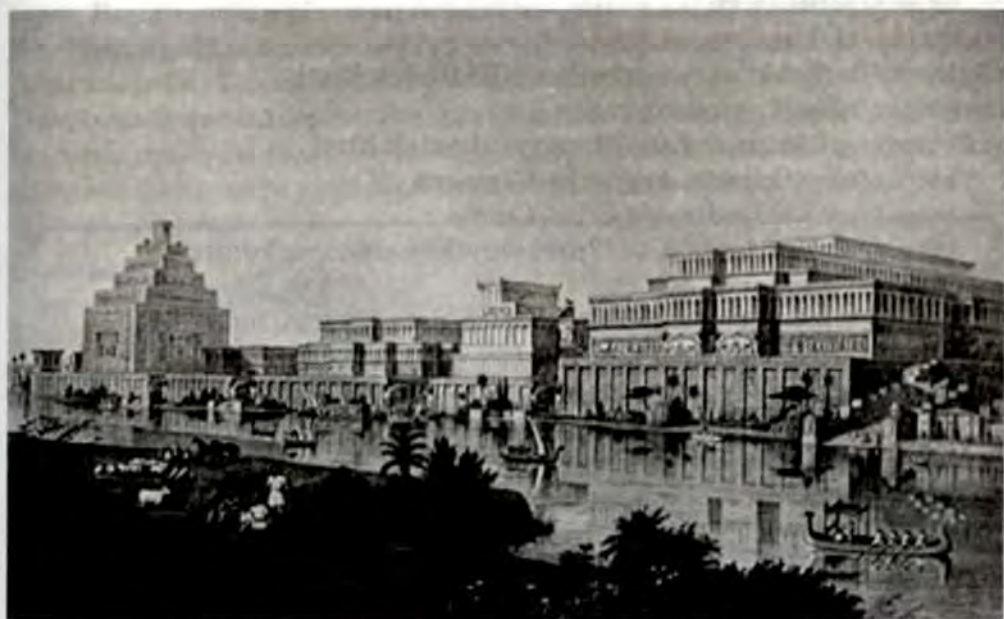
Безперервні вторгнення іноземних племен та ослаблення верховної влади призвели до занепаду колись могутньої Єгипетської держави.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про єгипетське військо. Якою зброєю користувалися воїни фараона? 2. Які країни були завойовані єгипетським фараоном Тутмосом III? Якої річки сягали його володіння в Азії? 3. Чому сонцепоклонницька реформа Ехнатона незабаром після його смерті була скасована? Хто в Єгипті підтримував цю реформу, а хто був проти неї? 4. Що спричинило занепад Єгипетської держави?	5. Складіть розповідь про єгипетське військо та його похід до чужої країни. Що розповів би простий воїн чи воїначальник про участь в азіатському поході Тутмоса III? 6. Чи вважаєте ви Рамзеса II великим полководцем? Свою відповідь обґрунтуйте. До лічби років Скільки років тому на єгипетський престол вступив Аменхотеп IV? Скільки минуло (приблизно) років від утворення єдиної Єгипетської держави до завоювання Єгипту персами? Скільки віків?

ТЕМА 2.

ПЕРЕДНЯ АЗІЯ В ДАВНИНУ

Наш шлях в уявній мандрівці стародавніми віками пролягатиме на північний схід від Єгипту, в Передню Азію. Під час вивчення цієї теми ви дізнаєтеся про одну з найдавніших цивілізацій на планеті – Шумер, про історію Вавилону, Ассирії, Фінікії, Ізраїльсько-Іудейського та Халдейського царств, Перської держави і про світ кочівників на українських землях. За матеріалом теми порівняєте культурні досягнення народів Передньої Азії та Єгипту. Ви познайомитися з діяльністю таких видатних історичних осіб, як Дарій I, Соломон, Давид, Ашшурбаніпал, Хаммурапі.

Опорні поняття та терміни: місто-держава, закон, сатрапія, залізний вік, колонія, алфавіт, клинопис, монотеїзм (єдинобожжя).

Додаткова інформація про давню історію народів Передньої Азії – це: I. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

II. Твори художньої та науково-популярної літератури.

1. *Древний мир глазами современников и историков.* – Ч. 1. – Древний Восток. – М., 1994.

2. *Замаровський В.* Спочатку був Шумер. – К., 1983.

3. *Къера Э.* Они писали на глине. Рассказывают вавилонские таблички. – М., 1984.

4. *Лурье С.Я.* Заговорившие таблички. – М., 1960.

5. *Матвеев К.П., Сазонов А.А.* Земля Древнего Двуречья: История, мифы, легенды, находки и открытия. – М., 1986.

6. *Фомичев Н.* Не заслоняй мне солнце, царь! (Древнее повествование очевидца). – М., 1989.

7. *Ян В.Г.* Финикийский корабль: Исторические повести. – М., 1964.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://ancient.gerodot.ru/topics/chronology/index.htm>

<http://godsbay.ru/>

<http://history.org.ua/0/>

<http://kulichki.com/~gumilev/HE1/index.html>

<http://rulers.narod.ru/index.htm>

<http://spilka.us.org.ua/library/zalizniak.html>

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Карпати>

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Скіфи>

<http://ulenspiegel.od.ua/?part=myths&article=shumer>

<http://vostokoved.spb.ru/>

<http://www.ancient.holm.ru/topics/data/assiria/index.htm>

<http://www.ancient-history.ru/>

http://www.aratta.org.ua/sacred_ua.php?id=52

http://www.chl.kiev.ua/95/religia/!kart_rel.htm

<http://www.drevniymir.ru/>

<http://www.mesopotamia.nm.ru/index.htm>

<http://www.mhk.spb.ru/>

<http://www.middleeast.org.ua/history/shumer.htm>

<http://www.sumer.h15.ru/>

<http://www.world-history.ru/>

§ 12. Природа і населення Південного Дворіччя

1. Географічне положення і природа Південного Дворіччя.

В горах Вірменії беруть свій початок дві річки: *Євфрат* і *Тигр*. Вони течуть на південний схід і впадають у *Перську затоку*. Країну, яка в давнину була розташована в середній і нижній течії цих двох річок називають *Дворіччям*. Греки називали – *Месопотамія*, що їх мовою означає *Межиріччя*. За природними умовами Дворіччя поділяють на Північне (тобто Верхнє) та Південне (або Нижнє) Дворіччя.

Завдання. В процесі ознайомлення з природними умовами Південного Дворіччя заповніть таблицю.

Умови, сприятливі для розвитку господарства в Південному Дворіччі

Умови, несприятливі для розвитку господарства в Південному Дворіччі

Південне Дворіччя – це зона пустельного клімату. Влітку надто жарко: спека сягала 50 °С у затінку, а засуха тривала по 7–8 місяців.

Нерідко піщані й пилові бурі вкривали пилом навколишні поля й гаї. Узимку (3–4 місяці) ураганні зливи перетворювали долину в суцільне болото, де могла утопитися людина, що випадково потрапила під такий дощ. Від палючого сонця на горбах усе вигорало, на ґрунті залишався шар солі. А в низинах вода застоювалась і утворювались непрохідні болота. Вони кишіли різними комахами, укуси деяких із них могли бути смертельними для людини. Тут часто лютували лихоманка, малярія та інші хвороби. Таким чином, у найдавнішу епоху територія Південного Дворіччя була малопридатна для розселення людей. Перші поселенці, мабуть, прибули сюди не добровільно, а гнані тяжкою необхідністю (нестачею харчів та натиском вороже налаштованих сусідів).

Люди оселялися на цій негостинній землі лише завдяки двом річкам – Тигру та Євфрату, які несли в пустелю таку життєдайну вологу. В давнину вони текли майже паралельно, тому їх називали ріками-близнюками. Розливи Євфрату і Тигру не такі, як Нілу, – короткі, бурхливі і часто несподівані. Коли навесні в горах Вірменії розпочинається танення снігів, обидві річки переповнюються, виходять з берегів і заливають околиці. Особливо небезпечна повинь під час припливу, коли вода в Перській затоці піднімається. Тоді води річок заливають усю країну. Саме в Дворіччі виник міф про *Всесвітній потоп*, який знищив майже все на Землі. Тому люди, які жили тут, перебували в постійному страху перед повинню. Коли вода поступово спадала, то залишався товстий шар масного мулу. Цей наносний ґрунт вельми родючий.

2. Як природа вплинула на заняття перших жителів Південного Дворіччя?

В IX–VIII тис. до н. е. в долині Євфрату і Тигру з'явилися перші жителі, які почали переходити від кочового до осілого способу життя. В V–IV тис. до н. е. Південне Дворіччя заселялося з двох боків. Вгору долинами цих річок просуvalись *шумери*. Основні їхні поселення

було зосереджено на півдні Дворіччя, в районі Перської затоки. Ця країна називалася *Шумер*.

Із заходу і північного заходу приблизно в цей час проникли переселенці – *аккадці*, вони оселилися на північ від шумерів. Їх держава називалася *Аккад*.

Основним заняттям населення Південного Дворіччя в VI–IV тис. до н. е. було *землеробство і скотарство*. Природа створила сприятливі умови також для полювання та рибальства. Річки, озера і Перська затока кишіли рибою. В заростях очерету гніздилися водоплавні птахи. Із сусідніх степів заходили дикі бики, газелі та дрібна дичина, були також небезпечні хижаки – леви.

Мал. 2. Рання Шумер. Поселення розміщувалися по берегах річок. Для худоби будували стійла з плетених циновок (сучасний малюнок)

Каменю, металів і лісу в Південному Дворіччі не було. На місці в достатку були лише глина й очерет, які широко використовувалися в повсякденному житті. Тому спочатку житла плели з очерету, який обмазували глиною.

Найбільше багатство Південного Дворіччя – це земля. Родючі ґрунти давали великі врожаї. Одна посіяна зернина давала від 50 до 100 зернин. На одній пальмі виростало щороку до 50 кілограмів фініків.

Однак займатися хліборобством у несприятливих природних умовах було важко. На півночі, в Аккаді, не вистачало води для зрошення. А на півдні, в Шумері, навпаки, часто відбувались повені, тож місцевість була заболочена. Але люди не відступали перед труднощами. Вони будували канали для зрошення полів та осушення боліт. Споруджували штучні насипи, дамби і водойми, насипали цілі пагорби, на яких виникали міста.

Наполеглива праця населення Південного Дворіччя перетворила цю річкову долину в квітучу країну, де збирали великі врожаї зерна, овочів і фруктів. Земля давала більше продуктів, ніж потрібно було для прогодування сім'ї землероба. В громадах з'явилася можливість утримувати спільним коштом певні суспільні прошар-

ки, які могли спеціально присвятити себе справам управління, релігійного культу, війни, художнього ремесла. Почали створюватися перші державні утворення на чолі з правителем, на службі в якого були чиновники та армія.

3. Що таке міста-держави? Яким було господарство Південного Дворіччя в IV–III тис. до н. е.?

Спочатку шумери й аккадці воювали між собою. Вони заснували багато міст – на півдні Ур, Урук, Еріду, Лагаш, а на півночі – Аккад, Марі, Ашшур. Кожне місто було столицею невеликої держави, до якої входили саме місто та міська округа. Таке невелике державне утворення історики називають *місто-держава*. Очолював місто-державу володар, якого називали *лугаль* («велика людина») або *енсі* («пан, що кладе наріжний камінь»).

Мал. 4. Царі та воїни Аккада. Перша половина III тис. до н. е. Порівняйте одяг й озброєння правителя і воїнів Аккада та Стародавнього Єгипту.

Для допитливих

Зазвичай біля міста було прокладено канал, з якого брали воду для зрошення полів та садів. На невеликих човнах, сплетених з гнучких гілок, обтягнутих шкірою, жителі діставалися каналами в інші міста. В тогочасних містах (площею 2–4 кв. км) мешкало кілька десятків тисяч населення. У центрі споруджували храмовий комплекс, царський палац, державні господарські будівлі. Будинки городян розташовувалися впритул один до одного і виходили на вулицю глухою побіленою стіною. Вікон не робили, щоб утримувати прохолоду та вберегтися від злодіїв. Вулиці перетиналися під прямим кутом і були завширшки лише 1,5–3 м. Сміття викидалося з будинку прямо на вулицю, тому з часом її рівень підвищувався настільки, що городяни інколи робили невеликі східці біля входу.

Будівельним матеріалом у Дворіччі була глина, з якої робили цеглу. З глиняної цегли будували все – житлові будинки, храми, палаци. В Дворіччі було мало палива. Тому цеглу не обпалювали, а просто сушили на сонці. Але необпалена цегла нетривка, легко руйнується. Через це міську стіну будували такої товщини, щоб зверху по ній міг проїхати віз. У побудованих з такої цегли будинках улітку була прохолодно, а взимку – тепло.

У Дворіччі вирощували зернові культури – просо, ячмінь, пшеницю, які давали високі вро-

Мал. 5. Царське ритуальне вбрання. Перша половина III тис. до н. е.

жаї двічі на рік. Садити також овочі – часник, цибулю, огірки, горох тощо. Основним плодовим деревом Дворіччя була фінікова пальма. Її називали «деревом життя». З фініків виготовляли різні солодощі і борошно, кісточки використовували як паливо, зокрема при виплавлянні металів, з волокон кори плели мотузки і кошики. Вирощували також яблуні, гранатове дерево. Місцеві хлібороби винайшли плуг, яким було зручно орати ґрунт. Шумери розводили дрібну (кіз, овець) та велику рогату худобу. Під час оранки у плуг запрягали биків та ослів, з їх допомогою також молотили хліб. Займалися також птахівництвом.

Мал. 6. Святкове вбрання знаті Дворіччя. Перша половина III тис. до н. е.

У містах працювали вмілі ремісники: будівельники, теслярі, суднобудівельники, гончарі, чинбарі та ін. Майже все в Дворіччі робили з глини: винні бочки, посуд, дитячі іграшки, серпи з кам'яними зубцями, цяхи, труби і навіть домовини. Саме тут уперше з'явилися глиняні конверти, в які вкладали глиняні листи. В III тис. до н. е. ремісники почали виробляти з бронзи знаряддя праці та зброю.

Міста були місцем жвавої торгівлі й обміну. Жителі Дворіччя обмінювали в інших народів зерно, вовну, тканини та фініки на дерево, будівельний камінь і метали.

Порівняйте, що було спільного в господарствах Єгипту та Південного Дворіччя?

4. Як і на чому писали в Дворіччі?

Для ділового листування потрібен був простий та дешевий матеріал. Але папірус на берегах Євфрату і Тигру не ріс. Жителі Дворіччя навчилися писати гострою паличкою на маленьких плитках-табличках з вогкої глини. Якщо документ був важливим, то табличку висушували на сонці або випалювали. Після цього її можна було зберігати дуже довго. Чимало таких табличок збереглося до наших днів.

Спочатку в Дворіччі, як і в Єгипті, «писали» малюнками. Але на вогкій гли-

Мал. 7. Перетворення малюнків на клинописні знаки

ні важко намалювати складний знак чи літеру, це вимагало багато часу. Можна було тільки витискувати окремі рисочки – *клинці*. Тому писемність жителів Стародавнього Дворіччя називають *клинотисом*. Кожний знак складався з кількох клинців. Він позначав або окремий склад, або ціле слово, як і єгипетський ієрогліф. Загалом було вироблено близько тисячі таких знаків.

Мал. 8. Клинотис.

Поміркуйте, чому знаки для письма в Дворіччі складалися з клинців, а не ієрогліфів? Порівняйте писемність Стародавнього Єгипту і Дворіччя. В чому їх відмінність?

Виникнувши в Південному Дворіччі, клинотис дуже швидко поширився серед народів Передньої Азії. Знаки клинотису читались однаково будь-якою грамотною людиною – шумером, аккадцем, хетом, асирійцем, еламітом чи персом.

5. Де і як навчалися ваші ровесники в Дворіччі?

Прочитайте текст. Порівняйте сучасну школу зі школою Дворіччя. Що між ними спільного, а що відмінного?

Навчитися читати і писати в Дворіччі було не менш складно, ніж в Єгипті. Тут існували школи для дітей, де готували чиновників-писарів. Школи називали «будинками табличок». Очолював школу директор, якого називали «батьком будинку табличок». Учні називали «синами будинку табличок», а помічника вчителя – «старшим братом». «Старший брат» виготовляв таблички-зразки, які потім переписували учні. Він перевіряв письмові завдання, учні розповідали йому вивчені ними уроки.

До школи записували 5–7-річних дітей (в основному хлопчиків). За навчання батьки вносили плату, не рахуючи додаткових подарунків.

Життя учня не було райським. Уроки відбувалися щоденно і продовжувались від сходу до заходу сонця. Учні сиділи на циновках, розстелених на глиняній підлозі. «Шкільне приладдя» складалося тільки з грудок глини, води в мисках та паличок для письма.

Класів не існувало, молодші та старші учні вчилися разом. В одній школі навчалося 20–30 дітей. Молодші розминали глину та ліпили таблички. Старші переписували слова, а найстарші – міфи та легенди, твори звідарів та математиків, закони царів. Помилки змивали водою.

Мал. 9. У школі для писарів

Вчилися в школі по-різному.

Одні засвоювали матеріал добре, інші – абияк. Не надто здібних і ледачих учнів карали. Для цього при школі тримали спеціального наглядача, якого називали «власник батога», або «озброєний палицею».

Навчання у школі більшість учнів закінчували в 20–25-річному віці. Випускники призначалися на вигідні посади: чиновник, писар, воєначальник, збирач податків тощо.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про природні умови та жителів Південного Дворіччя.
2. Опишіть способи протидії людей несприятливим природним умовам в Єгипті та Південному Дворіччі. Що подібного і відмінного було в господарстві обох країн?
3. Порівняйте писемність Південного Дворіччя та Єгипту.
4. Чому в Єгипті розливи Нілу вважались діями доброго бога, а в Дворіччі обидві річки (особливо Тигр) пов'язували зі злими богами?
5. Складіть невелику розповідь на тему: «Школа в Дворіччі».

Для домашнього читання

Поема про Гільгамеша

У давні часи правителем міста Урук був Гільгамеш і не було йому рівних серед інших людей. На дві третини це був бог, на одну третину – людина. Тому він завжди був самотнім і не знав, куди прикласти богатирську силу. Він хотів перекопати гори, повернути течію річок назад, спорудити вежу до грозових хмар і багато дечого, що не під силу людині. Народ страждав від його витівок, від його неспокійного серця. Поскаржились жителі Урука богам на свою тяжку долю.

І вирішили боги випробувати силу Гільгамеша. І послали проти нього могутнього Енкіду – напівзвіра, напівлюдину. Обидва герої вступають у поєдинок, але, наділені однаковою силою, не змогли подолати один одного. Тоді вони укладають між собою дружбу і вічний союз. Подружившись, обидва богатирі здійснили багато подвигів.

Вирішили Гільгамеш і Енкіду визволити з полону богиню кохання Іштар. Вирушили вони в далеку країну, в гори, вкриті кедровим лісом. А ліс охороняло страшне чудовисько Хумбаба. Гільгамеш і Енкіду вступають у бій з Хумбабою і вбивають його. Богиня Іштар закохується в Гільгамеша. Але той не відповідає на її кохання. Ображена й розгнівана Іштар просить свого батька, бога неба Ану, помститися героям. І створив бог Ану страшного небесного бика та послав його в Урук. Одним тільки подихом бик спаливав кілька сот людей. І все ж герої убивають і цього страшного бика.

Незабаром після перемоги Енкіду захворів і помер. Гільгамеш гірко оплакував смерть свого друга.

«Закрив він другу лице, немов наречений,
Сам, як орел, над ним кружляє,
Мов левиця, чиї левенята в пастці,
Грізно кидається взад і вперед він,
Мов кужіль, роздирає волосся,
Наче скверну, вбрання зриває».

Пригнічений страхом смерті, Гільгамеш вирушає шукати траву безсмертя. Після багатьох пригод та небезпек Гільгамешу вдалося роздобути цю траву. Але по дорозі в Урук стомлений герой вирішив скупатися. В цей час підповзла змія і пожерла все зілля.

Закінчується поема розмовою Гільгамеша з духом свого померлого друга Енкіду.

Міф про всесвітній потоп

Багато часу минуло відтоді, як з волі богів виникли перші люди. Стало їх багато на землі, і почали вони шумом і галасом своїм надто богам докучати. Розсердилися боги на людей і вирішили затопити всю землю. Але добрий бог Еа повідомив про це праведній людині на ім'я Утнапішті, сказавши: «Прийшов час рятувати свою душу! Побудуй величезний ковчег з міцним спорядженням і покрий дахом. Надійно просмоли його густою смолою. Потім заведи до нього рідних і близьких, усіх тварин з собою візьми, зерна не забудь, а після того, як сам зайдеш, двері усі надійно позачиняй і засмоли їх».

І накреслив бог Еа на землі малюнок того ковчегу. Побудував Утнапішті ковчег, взяв із собою свою родину, умілих ремісників, а також свійських і диких тварин.

І ось чорна хмара затягла усе небо, грізно загримів бог грому. Вдень стало темно, як вночі. Почалася велика злива, а згодом потоп. Все живе на землі загинуло. Навіть богів потоп стрепенути примусив.

Коли через шість днів і сім ночей закінчився ураган і визирнуло сонце, вода почала спадати. Випустив Утнапішті голуба, і прилетів він назад, не знайшов вільного від води місця. Випустив він ластівку, і вона повернулася ні з чим. Випустив крука, і знайшов крук сушу. Це була вершина великої гори. Причालив до суші ковчег, і вийшли з нього люди й тварини.

На вершині гори Утнапішті насипав очерету й хмизу, запалив вогонь і приніс богам жертву. Боги зраділи жертві і пробачили людям, які врятувалися від потопу.

Поміркуйте! Як міфах Південного Дворіччя відбилися природні умови та заняття населення країни?

§ 13. Стародавній Вавилон часів Хаммурапі.

Пригадайте. Що таке закони? Чи були закони за первісних часів?

1. Піднесення Вавилону.

Міста Стародавнього Дворіччя тривалий воювали між собою – кому з них бути головним. На початку II тис. до н. е. з півночі на Дворіччя напали кочові племена *амореїв*. Вони захопили країну Аккад і на півдні її заснували нову столицю, яку називали Бабілу або Бабілім («Ворота божі»). Пізніше греки називали це місто *Вавилон*, а всю країну – *Вавилонією*.

Вавилон розташований у дуже зручному місці – в самому центрі Дворіччя. Тут найближче сходяться річки Євфрат і Тигр, і було зосереджено водні та караванні шляхи Передньої Азії. В усьому світі Вавилон уславився як велике й багате місто, значний торговельний центр і столиця самостійного царства.

Найбільшої могутності в II тис. до н. е. досягає Вавилон за царювання Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н. е.).

Поміркуйте, чи міг вавилонський цар Хаммурапі відправити листа єгипетському фараону Тутмосу III? Свою відповідь обґрунтуйте.

2. Чим уславився Хаммурапі?

Цей правитель піклувався про свою державу, її господарський розвиток. За його наказом упорядковували старі та будували нові зрошувальні канали. «Хаммурапі – Благословення народів» – це назва найбільшого каналу Вавилонії. Проте найбільшої слави зажив Хаммурапі завдяки першим писаним законам¹.

Поміркуйте, чому закони викарбувано саме на камені. Чому бога зображено сидячим, а цар Хаммурапі стоїть. З якою метою створили це зображення на стелі поряд із законами?

¹ Закон – це письмовий документ, в якому закріплено правила, визначені державою. Роль закону полягає в регулюванні відносин у суспільстві.

Мал. 1. Стела із законами Хаммурапі.

Для допитливих

На початку XX ст. археологи знайшли стовп з твердого чорного каменю, вищий за зріст людини. Майже весь він укритий клинописними знаками. У верхній частині було зображення: на троні сидить бородатий бог сонця Шамаш, перед ним, нижчий на зріст, в шанобливій позі стоїть цар. Бог сонця вручає Хаммурапі жезл – знак влади над людьми. Все, що відбувається на небі і на землі, бачить сонце. Шамаш – небесний володар та суддя, а Хаммурапі – земний. Далі іде напис, де цар розповідає про свої славні діяння.

Та головне, що було вирізьблено на цьому чорному камені, — закони Хаммурапі, єдині для Вавилонського царства. За цими законами судили тих, хто порушував установлені в державі порядки та правила. У вступі до законів цар Хаммурапі проголошує мету: «Дати сяяти справедливості в країні, щоб знищити беззаконня і зло, аби сильний не гнобив слабшого».

Під час царювання Хаммурапі покарання були дуже жорстокими. До смертної кари засуджували за крадіжку власності, непідкорення цареві, вбивство, навіть якщо воно було вчинене випадково. Злочинці зазвичай мали витримати те ж саме, що вони заподіяли своїй жертві. Хаммурапі бачив справедливість у тому, аби відплатити, як кажуть, «око за око, зуб за зуб». Не спричиняй іншому такої образи чи шкоди, якої сам не хочеш зазнати. Жорстокість вавилонських законів учені пояснюють по-різному. Одні вважають, що в стародавні часи діяв принцип залякування. Насправді суворі покарання не застосовувались, можливо, в крайніх випадках. Інші вважають, що в цих законах, як у дзеркалі, відбилися суворі звичаї епохи.

3. Що можна довідатися про вавилонське суспільство із законів Хаммурапі?

Закони Хаммурапі є цінним історичним джерелом, за яким спробуємо відтворити життя вавилонського суспільства. За цими законами жили всі – вільні люди і раби, багаті та бідні. Ми дізнаємося, що за тих часів у Вавилоні жили власники великих маєтків, купці, торговельні агенти, лікарі, будівельники суден і палаців, ремісники, хлібороби, раби.

Закон стояв на сторожі приватної власності: за крадіжку майна, раба чи рабині карали на смерть. Суворі кара чекала тих, хто недбало ставився до виконання своїх професійних обов'язків: укріплення дамб, каналів тощо. Якщо будівельник погано збудує будинок, він завалиться і когось уб'є, наприклад сина господаря, то за це треба вбити сина будівельника. Хлібороб, з чиєї вини стався прорив греблі і при цьому було затоплено чужі поля, мав відшкодувати збитки всім сусідам. А якщо збитки такі великі, що у винного замало коштів, то продавали, усе його майно і навіть він сам, а гроші роздавали потерпілим.

Мал. 2. Покарання, яке могло очікувати будівельника. Будинок, що він збудував, завалився і вбив господаря (сучасний малюнок)

Мал. 3. Покарання, що могло очікувати сина, який вдарив свого батька (сучасний малюнок)

Поміркуйте, чому цар був зацікавлений у збереженні гребель та захищав землеробів від розорення?

У законах Хаммурапі згадувались і раби («вардumi»). Їх купували і продавали так само, як домашню худобу чи будь-яке інше майно. За вбивство раба карали так само, як і за вбивство вола. І все-таки раб міг скаржитися на свого пана в суд (заперечити своє невільне становище). Наразі господар повинен був довести в суді своє право на раба. Раб міг користуватися майном, навіть мати власних раба чи рабиню, одружуватися з вільною.

Із законів ми дізнаємося, що іноді людина брала в *оренду* землю, сади, худобу. Таку людину називали *орендарем*. За користування полем він платив орендну плату – третину врожаю, за сад – дві третини. Поле можна було орендувати на умовах половинщини (за половину врожаю). В такому разі власник землі мав допомогти орендареві робочою худобою та посівним матеріалом.

Іноді хлібороби потребували землі, насіння і худоби, ремісники – сировини, а дрібні торгівці – товарів. Тоді вони брали зерно чи гроші в борг під певні проценти (відсотки). І якщо хлібороб брав у борг п'ять мішків зерна, то через рік зобов'язаний був повернути вже шість мішків. У неврожайний рік стягнення боргу переносилось до ліпших часів. Деякі люди, які давали майно чи гроші під проценти, при цьому наживались. Їх називають *лихварями*.

Чи є лихварі в наш час? Як їх називають? На вашу думку, чи справедливо, що люди мають повертати борг з процентами?

Якщо людина не могла повернути боргу, то треба було відробляти його в господарстві позикодавця. Борг відробляв не сам боржник, а його дружина або діти і лише впродовж трьох років. Це називається *кабалою*. Люди, які потрапляли в кабалу, на відміну від рабів охоронялися законом. Якщо боржник віддавав лихварю свого сина, то продати його господар не міг. Якщо син боржника помирив від

побиття або жорстокого поводження, то на знак покарання вбивали сина лихваря. Так цар Хаммурапі захищав своїх підданих від масового обернення в рабство.

Чи справедливе покарання очікувало у Вавилоні на боржника? Якщо в наш час хтось не може повернути борг, на що слід очікувати?

Закони Хаммурапі встановлювали жорстоке покарання за наклеп, образу дітьми свого батька чи опікуна, за неправдиве свідчення. Якщо син вдарив свого батька, то йому відрубували кисть руки.

Наприкінці в законах було сказано: «Я, Хаммурапі, цар справедливий, якому бог Сонця дарував закони. Мої слова прекрасні, мої слова незрівнянні».

Чи згодні ви з цим висловлюванням?

Помер Хаммурапі в 1750 р. до н. е. Правління його наступників – це роки поступового ослаблення і падіння Вавилонського царства. Знесилена внутрішніми чварами Вавилонія розпадається на дрібні держави. Близько 1600 р. до н. е. під ударами завойовників припиняє своє існування могутня держава Хаммурапі.

4. Наукові знання.

Найбільших успіхів жителями Дворіччя було досягнуто в математиці й астрономії. День вони поділяли на 24 години, 1 годину – на 60 хвилин, а 1 хвилину – на 60 секунд.

Вавилоняни добре знали чотири арифметичні дії і залишили нам таблиці множення та ділення від 1 до 180 000, якими широко користувалися в повсякденному житті. Вавилонянам була відома теорема, що пізніше одержала назву *теорема Піфагора*.

У Дворіччі було створено календар, який дістав поширення у всій Передній Азії. Рік ділився на 12 місяців, кожен з них складався послідовно з 29 чи 30 днів, тож рік мав 354 дні. Помилка порівняно із сонячним роком виправлялася введенням високосного року, який налічував не 12, а 13 місяців.

Уже здавна жителі Дворіччя проводили спостереження за небом. Вавилонські жерці створили зоряну карту. На ній було позначено всі небесні тіла, видимі для ока. Тоді ж було встановлено 12 знаків зодіаку (Овен, Телець, Діва, Скорпіон та ін.). Жерці вміли передбачати сонячні та місячні затемнення.

Земля уявлялася плоскою плитою, що плаває в океані. Зверху її накриває прозорий небесний звід, немов ковпак, по якому рухаються зорі. Вавилоняни вважали, що зорі впливають на долю людей

Мал. 4. Знаки зодіаку

окремих і народів. Тому в Дворіччі поширеним було ворожіння по зорях. Людей, які займаються таким ворожінням, називають *астрологами* (від «астра» – зірка).

Мал. 5. Стародавня медична емблема

Певних успіхів досягла в Дворіччі медицина. Лікарі поділялися на терапевтів і хірургів. Уважалося, що причиною захворювання є вселення в організм людини злого духа, демона хвороби. Тому лікарі-терапевти виганяли їх замовляннями, молитвами, чаклунством, спаленням статуєток відьом тощо. З рослин виготовляли ліки (настойки, мазі, порошки).

Вавилонські хірурги вміли робити складні операції на очі. Причому в разі невдачі їх очікувало суворе покарання (відрубували кисть руки).

Культура Стародавнього Дворіччя мала великий вплив на сусідні народи і країни. Чимало культурних досягнень, якими користується сучасне людство, в зародку вже було відомо шумерам, аккадцям та вавилонянам. Від них ці здобутки перейшли до інших народів, які розвивали їх далі.

Запитання і завдання

1. Про кого турбувався Хаммурапі в своїх законах? Чим відрізнялося становище людини, яка відробляла борг, і раба?

2. Чи згодні ви з твердженням, що найважливішою ознакою держави є наявність писаних законів? Свою відповідь обґрунтуйте.

3. На основі аналізу законів зробіть висновок про відношення царя Хаммурапі до своїх підданих.

4. Чому, на вашу думку, в законах Хаммурапі передбачались суворі покарання?

5. Що в цих законах здається вам справедливим і що – несправедливим?

6. Які наукові знання розвивались у Дворіччі? Яке практичне значення вони мали для населення?

До лічби років

На стрічці часу позначте дати правління Хаммурапі. Дайте відповіді.

а) Скільки років правив Хаммурапі? Скільки років тому завершилось його правління?

б) Його правління припадає на першу чи другу половину XVIII ст. до н. е.?

в) Що було раніше: правління Хаммурапі у Вавилонській державі чи Тутмоса III в Єгипті? На скільки раніше?

Для домашнього читання

Мешканці Дворіччя не поділяли навколишній світ на живий і мертвий, реальний та ілюзорний, тобто примарний. В їх уяві світ був заселений добрими і злими духами, могутніми божествами, які впливають на явища природи. Вони вважали, що все навкруги мало душу, здатне було мислити і діяти. Кожна людина, кожен рід, община, кожен будинок, селище, місто-держава мали свої богів-покровителів, яких іноді вважали своїми предками.

Мал. 6. Зіккурат (реконструкція)

На їх переконання, доля людини записувалася богами в «таблиці долі». Після смерті людина була приречена на жалюгідне існування у вічній темряві підземного царства, де змушена була терпіти спрагу, вгамовувати голод глиною та пилюкою. Щоб полегшити таке існування на тому світі, небіжчику клали в могилу їжу та напої. І зробити це повинен був син покійного, тому в Дворіччі в сім'ях прагнули за будь-яку ціну мати сина, навіть прийомного. Єдиною нагородою для праведника в потойбічному світі був дозвіл пити чисту воду, раз на рік повертатися на землю і брати їжу та питво від пожертв, що приносили родичі і нащадки.

Світ богів уявляли як державу. Найважливіші питання в «державі-всесвіті» вирішували на загальних зборах богів. Найголовнішими з них були:

Енліль – бог землі й повітря, цар богів і покровитель земних царів;

Ану – бог небосхилу;

Ейа – божество підземних вод і світового Океану;

Шамаш – усезнаючий бог Сонця, охоронець справедливості;

Айя – богиня, яка визначала людям майбутнє в гаданнях та віщуваннях оракулів;

Сін – бог Місяця;

Іштар – богиня планети Венера, любові та чвар та інші.

Кількість божеств, що їх шанували в Дворіччі, була величезною. В кожній общині поклонялися власному богу-покровителю. Для основних богів будували зікурати – храми у вигляді багатоярусних східчастих споруд. При храмах зберігали запаси продовольства, які можна було використати в неврожайні роки.

§ 14. Ассирійська держава

Прочитайте пункти 1 і 2 параграфа. Дайте відповіді на такі запитання.

1. Чим відрізнялися природні умови Ассирії і Південного Дворіччя та Єгипту?

2. Як природні умови Північного Дворіччя впливали на заняття населення?

1. Якими були природні умови та заняття населення Північного Дворіччя?

Північну частину Дворіччя в стародавні часи називали Ассирією. Країна дістала свою назву від стародавнього міста Ашшур, розташованого на правому березі Тигру. Довгий час місто було центром невеликої держави. Воно не відзначалося військовою могутністю і його неодноразово підкоряли сильніші сусіди. На той час ніщо не віщувало, що ця невелика держава в майбутньому стане великою, хижою й агресивною.

Мал. 1. Місто Ашшур – столиця Ассирійської держави
(сучасний малюнок)

Своїми природними умовами Ассирія значно відрізнялася від Південного Дворіччя та Єгипту. Восени йшли дощі. Зима була нетривалою, але нерідко випадав сніг і температура сягала до 14°C морозу. Ранньою весною долина і степ швидко вкривалися травою. Проте вже на початку літа спекотне сонце випалювало рослинність. У липні жали хліб. У серпні спека ставала нестерпною: навіть у садах засихали соковиті рослини. Тому в Північному Дворіччі особливе значення для хліборобства мали дощі. Ассирійці казали, що їхні «очі звернені на дощ – небесний потік», «коли в країні йде дощ, буде хороший урожай».

Родючі ґрунти, необхідні для розвитку хліборобства, були зосереджені основному в долині річки Тигр. Періодичні розливи давали можливість збудувати мережу каналів і використовувати води паводку.

В Ассирії вирощували ячмінь, полбу (двозерна пшениця), городні культури. Зважаючи на порівняно морозні зими фінікова пальма не надто була поширена. Проте вирощували виноград, невідомий на півдні Двортччя.

На відміну від Південного Двортччя, в гірських районах Ассирії було вдосталь будівельного каменю, металевих руд. Були запаси деревини. Водилися леви, барси, кабани, ведмеді та інші тварини.

2. Чим ознаменувався початок залізного віку?

Наприкінці II – на початку I тис. до н. е. ремісники Ассирії навчилися добувати з руди *залізо*. З нього ковали виробляли міцне знаряддя праці, зброю. Відкриття заліза має величезне значення для розвитку людства. У природі залізної руди значно більше, ніж міді й олова. Тому залізо було значно дешевшим і поступово набуло великого поширення в господарстві. За допомогою залізних знарядь праці можна було рубати ліс, орати тверду землю степів, копати в кам'янистому ґрунті канали для зрошення полів і колодязі. Тоді й хліборобство стало процвітати не тільки в долинах річок з м'яким родючим ґрунтом, а й у країнах із суворішими умовами для життя людей – у степах і передгір'ях Передньої Азії. Там стали виникати нові держави. У I тис. до н. е. залізною зброєю оснащуються великі армії.

3. Завоювання ассирійських царів.

У VIII ст. до н. е. ассирійська армія стала однією з найсильніших світі. Її воїни мали на озброєнні залізні мечі, бойові сокири, круглі щити, шпильасті шоломи, панцири, кольчуги і тугі луки. Ассирійська армія складалася з *колісничих, кінноти та піхотинців*.

У VIII–VII ст. до н. е. Ассирія стає наймогутнішою державою Передньої Азії. Ассирійські царі завоювали Південне Двортччя, Сирію, Фінікію, Північну частину Палестини, на короткий час – і Єгипет, бували в Закавказзі. Столицею Ассирії стає Ніневія, яку називали «Лігвом левів».

Позначте на контурній карті країни, підкорені ассирійськими володарями, і нову столицю Ассирії – Ніневію.

Мал. 2. Ассирійський воїн (рельєф). Порівняйте його і давньоєгипетського воїна

У завойованих країнах асирійці вдавалися до нелюдських масових катувань і знущань. Вони змушували переселятися цілі народи в непридатні для життя місця. Стіни фортець і святилища в підкорених країнах завойовники зазвичай повністю руйнували. Усі скарби асирійці вивозили до себе. Царі Ассирії любили вихвалитися великою здобиччю, кількістю вбитих та закатованих ворогів. Художники зображували писарів, які підраховували викрадену худобу та відрубані голови ворожих воїнів. «Містом крові» називали Ніневію в стародавні часи.

Мал. 3. Захоплення здобичі та переселення мирних жителів (асирійський рельєф)

4. Палаці Ассирії та їх доля.

Палац асирійських царів був побудований на штучно створеному пагорбі. Його оточували міцні фортечні мури із зубчастими вежами. Біля входу з обох боків стояли величезні, витесані з каменю статуї добрих духів – крилатих биків із людськими головами, чорними бородами і різноколірними крилами. Стіни кімнат були оздоблені рельєфами, вирізьбленими на кам'яних плитах і розфарбованими в п'ять кольорів. На рельєфах скульптори зображували походи асирійського війська, захоплення і руйнування ворожих міст, нещадні страти й захоплення полонених.

Для допитливих

Часто на рельєфах зображували сцени життя самого царя. Розглянемо один із таких рельєфів. Ось цар полює на левів. Розлютовані звірі кидаються на мисливця або конають від ран. На іншому рельєфі асирійський цар Ашшурбанапал бенкетує зі своєю коханою дружиною в саду. Він лежить на ложі і тримає в руці келих вина. Чорна борода царя розчесана і завита. На мускулистих руках – масивні браслети та обручки. Поруч з ним сидить його дружина, також з келихом вина. Неподалік стоять слуги з опахалами та царедворці, які ладні виконати будь-яке бажання свого володаря. Не тільки звуки арф і тимпанів тішать царя. Він має насолоду від кривавого видовища: на дереві висить відрубана голова одного з його ворогів.

Мал. 4. Цар убиває лева (ассирійський рельєф)

Мал. 5. Царський бенкет (ассирійський рельєф).

Які теми переважно були відображені на ассирійських рельєфах? Поміркуй, чи випадковим був вибір теми зображення. Які думки та відчуття навіювали ассирійські рельєфи на людей того часу?

Ашшурбанипал був найосвіченішим з ассирійських царів, що не заважало йому проявляти жорстокість. За його наказом у палац звозили не тільки коштовності, а й глиняні таблички-«книжки». Так зібрали велику бібліотеку, в якій зберігалися старовинні вавилонські міфи, легенди, молитви, твори мудреців про рух небесних тіл і про те, що вони провіщали людям. Палац царя згорів під час захоплення ворогами Ніневії, та бібліотека вціліла. Глиняні «книжки» не горять, а стають міцнішими після випалювання. Археологи розкопали руїни палацу Ашшурбанипала і знайшли цю бібліотеку. Вони зібрали уламки табличок і з'єднали їх. Так було відновлено міф про всесвітній потоп, легенду про Гільгамеша та велику кількість інших клинописних «книжок» Стародавнього Дворіччя.

Неперервні війни знесли Ассирію. Країну звідусіль оточувала ненависть скривджених народів. Вони поступово долали в собі страх перед звірствами ассирійських вояків. Проти ассирійського панування повстала Вавилонія, зокрема місцеве населення – халдеї. Правителі Вавилонії

та Мідії об'єднали свої зусилля в боротьбі проти Ассирії. В 612 р. до н. е. ними була здобута штурмом і зруйнована Ніневія. Вавилоняни та мідійці сповна помстилися ассирійцям за завдану ними кривду. Воїни, вдершись у місто з довгими списами і червоними від крові щитами, вбивали жителів, грабували срібло, золото та речі домашнього вжитку.

Місто «Лігво левів» було повністю зруйноване. В 605 р. до н. е. вавилонські війська вцент розбили рештки ассирійської армії. Колись могутня Ассирійська держава припинила своє існування.

5. Чим знамените Халдейське царство?

Після підкорення Ассирії правитель Вавилонії одержав частину земель, які належали ассирійцям, – Сирію, Фінікію, Палестину. Утворилося Халдейське (його ще називають Нововавилонське) царство, центром якого було місто Вавилон. Щоправда, правителю Вавилонії довелося упокорювати Іудею, що відмовилася платити данину. Вавилоняни зруйнували столицю іудеїв Єрусалим, зокрема символ їх державності – храм бога Ягве. Близько 50 тис. іудеїв були насильно переселені зі своєї батьківщини. Розпочався *вавилонський полон іудеїв*, що описаний в Біблії.

Найвідомішим царем Халдейського царства був *Навуходоносор II* (605–562 рр. до н. е.). За його правління Вавилон переживає друге піднесення.

Вавилон розташовувався на обох берегах Євфрату. У ньому, за підрахунками вчених, на той час налічувалося щонайменше 200 тис. жителів. Обидві частини міста з'єднував міст, одна з секцій якого на ніч розбиралась. Навуходоносор перетворив Вавилон у неприступну фортецю, оточивши його високим та міцним муром (в окремих місцях його товщина сягала 12 м). Через місто проходила широка *Дорога процесій*. Вона починалась біля головних воріт, названих на честь богині Іштар. Башти воріт та стіни будинків на цій дорозі були облицьовані полив'яною плиткою із зображеннями різних звірів – биків, левів, драконів.

Поблизу воріт – царський палац з «висячими садами», де росли різноманітні дерева, кущі, квіти. «Висячими» їх називали тому, що були розташовані на відкритих кам'яних

Мал. 6. Ворота богині Іштар у Вавилоні (реконструкція)

Мал. 7. Висячі сади Вавилона (реконструкція)

плитах, покладених уступами на міцні цегляні склепіння. Навуходоносор наказав побудувати їх для своєї улюбленої дружини Амітіди (Аміїтіс) – мідійської принцеси, що тужила у Вавилоні за зеленими пагорбами Мідії. «Висячі сади» викликали захоплення у всіх, хто їх бачив. Греки вважали їх одним із чудес світу, щоправда, помилково приписували їх створення цариці Семіраміді.

Поряд з царським палацом височили храми і пишні будинки з садами та фонтанами, в яких жили вельможі й жерці. В центрі міста підносились Вавилонська вежа. Її висота становила 91 м. Жителі Вавилону вірили, що вона поєднує землю з небом і називали її «храмом наріжного каменя небес і землі».

З різних країн з'їжджались купці у Вавилон. Місто розбагатіло, розрослося. За підрахунками вчених, його населення становило майже 200 тис. осіб. Вавилон стає тепер торговим і культурним центром Перської Азії.

Мал. 8. Вавилонські меблі близько VI ст. до н. е. (реконструкція)

У 539 р. до н. е. до Вавилону підступило військо перського царя Кіра, яке без бою заволоділо містом. Вавилон був приєднаний до могутньої Перської держави. Так розпалося Халдейське царство і завершилась остання спроба утворити велику державу з центром у Вавилоні.

Запитання і завдання

1. Порівняйте природні умови Північного і Південного Дворіччя.
2. Яке значення має початок обробки заліза для розвитку господарства та військової справи?
3. Розкажіть про могутність Ассирії та її падіння. З якими країнами воювала Ассирія впродовж своєї історії?
4. Міді в природі значно менше, ніж заліза. Чому люди навчилися обробляти мідь 6–7 тис. років тому, а залізо – лише 3–3,5 тис. років тому?
5. Напишіть невеликий твір на одну з тем: «У гостях у ассирійського царя Ашшурбаніпала», «Експерсія Вавилоном часів Навуходоносора II».

6. Зробіть припущення. Як розвивалася б історія Ассирії, якби її населення використовувало технічні досягнення залізного віку не для завоювання сусідніх земель, а для мирного освоєння території своєї країни?
7. Пригадайте, які біблійні оповіді пов'язані з Вавилоном.

До лічби років

Уявіть, що ви відвідали Ніневію за 10 років до її падіння. В якому це було році? Ви побували на руїнах столиці через 5 років після падіння. Який це був рік? В якому столітті була зруйнована Ніневія – на початку, в середині чи наприкінці століття?

Для домашнього читання

Ассирійське військо

У VIII ст. до н. е. ассирійська армія стала набагато чисельнішою та найсильнішою в світі. Її воїни мали на озброєнні залізні мечі, бойові сокирки, круглі щити, шпильасті шоломи, панцири, кольчуги і тугі луки.

Ассирійська армія складалася з колісничих, кінноти та піхотинців. Під час бою легкоозброєні піхотинці вибігали наперед, стріляли з лука чи кидали каміння з пращі. Потім вони відразу ховалися за високі щити, які несли щитоносці. На колісницю теж був щитоносець, який захищав і візника, і лучника.

В Ассирії вперше почали використовувати кінноту. Кіннота у взаємодії з бойовими колісницями завдавала блискавичних і несподіваних ударів по ворогу. Її використовували і для переслідування розбитого ворога. Вершники могли легко переборювати водні перешкоди без спеціальних засобів переправи, могли бути використані в умовах бездоріжжя. Вони були озброєні довгими списами, їх панцири склалися з залізних пластинок.

Ніщо не могло зупинити ассирійську армію. Спеціальні загони робили підкопи під ворожі стіни, рубали просіки в лісах, будували дороги та мости, наводили понтони для переправи колісниць, обозу та ін.

Кожен воїн мав свій власний шкіряний мішок, наповнений повітрям, – бурдюк. Навіть при повному озброєнні він за допомогою бурдюка міг легко перепливати річку.

Великі успіхи мали ассирійці у справі облоги ворожих міст. Спеціальні пристрої могли викидати кам'яні ядра вагою 10 кг на відстань до півкілометра. Але найчастіше їх заряджали не ядрами, а глиняними посудинами з горючою смолою. Попадаючи у ворожий стан, посудина розбивалася, а горюча смола розтікалася і підпалювала дерев'яні будівлі. В обложеної фортеці виникала паника, і частина оборонців змушена була відволікатись на гасіння пожеж. Пізніше греки назвали ці пристрої катапультами.

Якщо місто мало міцні стіни, ассирійці використовували таран. До дерев'яних козлів підвішувалась на залізних ланцюгах величезна колода, обкована залізом. Щоб уникнути втрат, цю споруду прикривали особливими щитами, а для зручності пересування її ставили на колеса. Воїни розгойдували колоду і робили нею пролом у стінах фортеці. Через пролом негайно вривались легкі рухливі загони. При штурмі фортець також застосовували штурмові драбини (дерев'яні й мотузяні) з залізним гаком, який закидали на стіну.

Глибоке здивування викликало у стародавніх народів старанно придумане шикування бойових рядів ассирійського війська. Високою була дисципліна ассирійських воїнів.

1. В чому була сила ассирійської армії?

2. Які висновки можна зробити, порівнюючи єгипетську й ассирійську армії (озброєння, військова техніка, тактика ведення бою)?

3. Подумайте, чи мав вершник переваги перед бойовою колісницею. Якщо так, то які?

4. Які риси ассирійського війська викликали глибоке здивування у стародавніх народів?

Мал. 9. Переправа воїнів
Ассирії через річку
(реконструкція)

§ 15. Фінікія та Палестина в давнину

Прочитайте пункт 1 параграфа. Виконайте такі завдання.

1. Користуючись картою і текстом підручника, визначте, як географічне положення та природні умови Фінікії вплинули на заняття її населення.

2. Порівняйте заняття фінікійців і жителів Стародавнього Єгипту та Південного Дворіччя.

1. Як географічне положення та природні умови вплинули на заняття населення Фінікії?

У глибоку давнину на східному узбережжі Середземного моря виникли поселення *фінікійців*. Країна, яку вони населяли, називалася *Фінікією*. Нині на місці стародавньої Фінікії розташована держава *Ліван*.

У Фінікії не було великих річок і долин з родючими ґрунтами. Мало було також місця для полів і пасовищ. Проте було поширене садівництво: фінікійці вирощували виноград та оливкові дерева. З оливок вони мали духмяну олію, з винограду робили вино. Олію та вино фінікійці обмінювали на пшеницю в інших народів. Ліванські гори славилися кедровими та дубовими лісами. Опадів було вдосталь, тож будувати зрошувальну систему не було потреби.

Місцерозташування Фінікії було надзвичайно зручним. Тут сходилися караванні та морські торгові шляхи із Дворіччя, Єгипту, Греції та інших країн. Міста і селища розташовувались по береговій лінії. Це було пов'язано з основними заняттями фінікійців – *мореплаванням, рибальством, торгівлею*. З часом фінікійські поселення перетворилися на багаті торгові міста, найбільші з них – *Бібл, Тір та Сідон*.

Але у Фінікії не було єдності. Кожне фінікійське місто мало свого правителя. Він був залежний і від ради вельмож, і від народних зборів. Народ не мав навіть власної назви, фінікійцями їх називали греки. Жителі кожного міста спочатку називали себе його іменем (сідонцями, біблійцями та ін.), згодом взяли самоназву *ханаанейці*. Ханаан – давня назва території Фінікії, Палестини та Сирії.

Мал. 1. Фінікійське місто (сучасний малюнок)

З давніх-давен у фінікійських містах розвивалися ремесла. Далеко за межами країни славились вироби фінікійських ремісників: ювелірів, ливарників, будівельників, ткачів, різьбярів по дереву та слоновій кістці. З кедрів та дуба фінікійські майстри будували найкращі на той час швидкохідні кораблі. В Фінікії виготовляли скло різноманітних сортів: від темно-го непрозорого до прозорого. Зі скла робили прикраси, флакончики для пахощів, які вельми цінувалися. Проте з-поміж фінікійських товарів найбільше цінували в країнах стародавнього світу пурпурову фарбу. Досвідчені плавці пірнали на дно моря і, ризикуючи життям, добували звідти дорогоцінні пурпурові мушлі. З кожного молюска видавлювали краплину дорогоцінної рідини, яка давала змогу фарбувати одяг у різні відтінки пурпурового кольору. Причому настільки ґрунтовно, що навіть під час прання тканини не линяли.

Фінікійські міста були центрами торгівлі в Передній Азії. Місцеві купці-мореполавці встановили зв'язки з різними країнами та народами. Вони торгували тканинами з Єгипту, вином із Сідону, олією з Тіру, міддю із Кіпру, кедром з Ліванських гір, сушеною рибою із фінікійських міст, а також «живим товаром» – рабами тощо.

Фінікійці винайшли алфавіт, який складався з 22 знаків. Кожен знак відповідав окремому приголосному звуку і був літерою. Вчені переконані, що від фінікійського походять алфавіти всіх європейських народів, зокрема й українська абетка.

2. Чому фінікійці засновували колонії?

Фінікійські мореполавці постійно бувають в одних і тих самих чужих краях. Там вони засновують свої поселення – колонії¹. Жителі колоній – колоністи – підтримують відносини з населенням навколишніх земель, аби мати потрібні товари.

Мал. 2. У фінікійському порту (реконструкція)

Форма літери	Від якого слова	
𐤀	верблюд	Г
𐤁	двері	Д
𐤂	долоня	К
𐤃	вода	М
𐤄	голова	Р

Мал. 3. Літери фінікійського алфавіту. Чим фінікійське письмо відрізняється від давньоєгипетського та шумерського?

Мал. 4 Ассиро-фінікійський бойовий корабель

¹ Колонія – тут: поселення людей, які переселилися з іншої країни. Не плутайте з іншим значенням слова «колонія» – країна, загарбана іншою державою.

У XII–VI ст. до н. е. фінікійські колонії поступово з'являються на узбережжі й островах Середземного моря. Спочатку вони були на *Кіпрі*, у *Північній Африці*, на *Піренейському півострові*, а трохи згодом у далекій *Англії (Британії)* та на західноафриканському узбережжі. Найбільшою колонією міста Тір у Північній Африці стає *Карфаген*. З часом це буде багате головне місто могутньої держави.

Освоєння далеких заморських земель рідко приводило до встановлення над ними фінікійського панування. Колонії фінікійських міст, як правило, ставали незалежними від Фінікії, лише підтримували з нею дружні зв'язки.

3. Коли і як стародавні євреї заселили Палестину?

У степах між Єгиптом, Вавилонією та фінікійським узбережжям здавна випасали свої стада племена *ха-ібри* «ті, що прийшли з-за річки». Більшість істориків вважають, що саме ха-ібри були предками стародавніх євреїв. Спочатку вони були кочівниками і не мали постійних поселень. Жили в легких повстяних наметах. Вівці та кози давали їм молоко, м'ясо і вовну.

Колись стародавні євреї, як вавилоняни і єгиптяни, поклонялися багатьом богам. Але з часом вони прийшли до єдинобожжя – *монотеїзму*, тож шанували єдиного бога – *Ягве*. Стародавні євреї вірили, що Ягве створив увесь світ і залишив людям заповіді, за якими вони мають жити.

Для допитливих

Стародавні євреї своїми родоначальниками вважали Авраама, його сина Ісаака та внука Іакова. Друге ім'я Іакова – Ізраїль, тобто «бог у битві». Він мав 12 синів, які дали початок 12 єврейським племенам – колінам.

Серед стародавніх євреїв побутував переказ про те, що їхні предки, перш ніж оселитися в Палестині, побували в Єгипті. Згідно із переказом проживали вони з дозволу фараона в Єгипті декілька сот років. Але на єгипетський трон сів інший фараон, який змусив євреїв виконувати будівельні та інші повинності. Тоді ізраїльтяни вирішили залишити Єгипет. Очолював їх Мойсей, ім'я якого означає «вождь». На горі Синай бог Ягве через Мойсея уклав з євреями заповіт, тобто договір. Ягве обіцяв, якщо євреї виконуватимуть усі його закони та заповіді, привести їх у благодатну землю. Але народ не виконував взятих на себе обіцянок. Тому сорок років блукали євреї зі своїм вождем у Синайській пустелі, перш ніж потрапити на «землю обітовану» – Палестину.

Мал. 5. Єврейські переписувачі дуже старанно переписували тексти Старого Заповіту. Ці тексти у вигляді сувоїв зберігалися в єврейських молитовних домах – синагогах

Мал. 6. Бог Ягве дає Мойсею дві кам'яні скрижалі (дошки), на яких було викарбовано десять заповідей. Найголовніші з них такі: поклонятися лише богу Ягве, не робити собі ідола і не згадувати імені Господа Бога надаремно, день сьомий – суботу Господові Богу присвятити, шанувати батька і матір, не вбивати, не чинити перелюбу, не красти, не брехати і не зазіхатися на чуже. Інакше винного спіткає Божа кара.

Втім, не всі історики переконані в тому, що євреї до приходу в Палестину побували в Єгипті. В усякому разі, до XIII ст. до н. е. єврейські племена утворили союз зі спільним культом бога Ягве під назвою *Ізраїль*. Щоправда, племена ворогували між собою. Із середовища стародавніх євреїв пізніше виділилось два союзи – ізраїльтяни та іудеї.

Першими розпочали вторгнення в Палестину ізраїльтяни. Місцеві хананейські племена чинили їм запеклий опір. Завоювавши більшу частину Палестини, ізраїльтяни оселилися в північній її частині – долині річки Йор-

Мал. 7. Хананейський воїн (реконструкція). Порівняй озброєння хананейського воїна і воїнів Єгипта та Дворіччя

дан з родючими ґрунтами. Там займались переважно хліборобством і садівництвом. Іудеї закріпилися на півдні – гористій місцевості біля Мертвого моря. Тому велику роль у них відігравало осіле скотарство (особливо вівчарство). Прийшовши в Палестину, стародавні євреї злилися з місцевими ханаанейськими племенами, запозичили їхню землеробську культуру і торгівельні традиції.

4. Утворення Ізраїльсько-Іудейського царства.

Єврейські племена (коліна) нерідко ворогували між собою, укладали одне проти одного союзи. Проте роз'єднаним племенам важко було боротися від численних ворогів, зокрема *філістимлян*². Тому вони почали об'єднуватись. Близько 1030 р. до н. е. першим царем Ізраїльсько-Іудейського царства було обрано *Саула*. Він звелів усім чоловікам озброюватися і зібратися разом у військо – народне ополчення. Саула супроводжував успіх: він захопив декілька ханаанейських міст, відбив напад кочівників. Та зрештою філістимляни перемогли військо ізраїльтян. Щоб не потрапити в полон, Саул заподіяв собі смерть власним мечем.

Після смерті Саула на престол через деякий час вступив Давид. Він завершив розпочате Саулом об'єднання ізраїльських племен і перетворив Ізраїль з нестійкого союзу племен у єдину державу. Давид завдав ряд поразок філістимлянам і розширив кордони царства. У 995 р. до н. е. він оволодів Єрусалимом і зробив своєю столицею, приєднавши гору Сіон. Відтоді Єрусалим та гору Сіон називали «містом Давида». Сюди було перенесено ізраїльські святині, переселились жерці та священики.

Давид царював сорок років і залишив цей світ на сімдесятому році життя. Його син Соломон успадкував державу, межі якої сягали від Дамаска аж до Єгипту, від східного краю Зайордання до Середземного моря на заході.

5. Правління Соломона.

Соломон уславився своєю мудрістю, проте був жорстоким та владолюбним правителем. Він навіть стратив свого брата Адонію, який претендував на престол.

Мал. 8. Цар Давид. Розгляньте зображення Давида і Соломона. Яку інформацію можна одержати про осіб з цих зображень?

² На думку вчених, племена філістимлян належали до морських народів. У Палестині вони осіли в XII ст. до н. е. Стародавні євреї слово «філістимлянин» вимовляли як «пеліштим». Звідси і назва країни – Палестина.

Соломон відомий як цар-будівничий. Він спорудив навколо Єрусалима та інших палестинських міст могутні мури, побудував у столиці величезний царський палац. На четвертий рік царювання Соломон розпочав будівництво храму. Цей храм був єдиним місцем поклоніння богу Ягве. І місто Єрусалим стало не тільки царською столицею, а й релігійним центром, навколо якого об'єдналися усі єврейські племена.

За часів Соломона царство Ізраїлю та Іудеї досягло найбільшої могутності. Держава була поділена на 12 провінцій. Кожна з них повинна була один місяць на рік робити видатки на утримання царського двору та державного апарату. Соломон увів тверду систему податків і повинностей.

З мудрістю Соломона пов'язують його миролюбну політику щодо інших країн. Соломон не воював, а укладав вигідні династичні шлюби. Це сприяло поліпшенню відносин із сусідніми державами. Сам єгипетський фараон віддав за дружину Соломону свою доньку. Вперше від давніх часів старовірейські племена без перешкод узялися до мирної праці.

Царювання Соломона не було безхмарним. Блискучий двір, величезне будівництво лягли тяжким тягарем на населення. Соломон помер, процарювавши сорок років. Поховали його в Єрусалимі.

Мал. 9. Цар Соломон

6. Чому розпалось Ізраїльсько-Іудейське царство? Які це мало наслідки?

Царюванням Соломона завершився 80-річний період існування єдиного царства Ізраїлю та Іудеї. Після смерті Соломона правителем став його син Ровоам. Але 10 північних племен відмовилися визнати владу Ровоама і вибрали іншого царя. Причиною розпаду держави стала ворожнеча між ізраїльськими та іудейськими племенами. Давид і Соломон – уродженці Іудеї. Ізраїльтяни були незадоволені діяльністю Соломона, який наклав на північні області непосильні податки, і всіма засобами прагнули до відокремлення. Проте наслідки розпаду держави були трагічними як для ізраїльтян, так і для іудеїв.

Відтоді почалася запекла і тривала боротьба між Ізраїлем та Іудеєю, що призвело до їх взаємного ослаблення. Через декілька віків Па-

лестина була захоплена могутніми сусідами. Північна її частина, Ізраїль, потрапила в VIII ст. до н. е. під владу Ассирії; південна, з містом Єрусалимом, – Іудея в VI ст. до н. е. підпала під владу Вавилонського царства. Значну частину іудеїв переселили у Вавилонію. Так почався вже відомий вам вавилонський полон.

Згодом Палестина увійшла під назвою Іудеї до складу Римської імперії. Повстання проти римського панування привели до того, що в II ст. н. е. євреїв виселили з Іудеї. В період *діаспори*, або розпорошення, вони розселилися в різних частинах Римської імперії.

Запитання і завдання

1. Порівняйте заняття фінікійців та жителів Стародавнього Єгипту і Південного Дворіччя. Вкажіть загальні риси і відмінності. 2. З якою метою фінікійці засновували колонії? 3. Чим різняться релігії стародавніх євреїв та єгиптян чи вавилонян, а що їх об'єднує?	4. Розкажіть про заселення євреями Палестини. Які причини прискорили об'єднання ізраїльтян та іудеїв у єдину державу? 5. Чим правління Соломона відрізнялося від попереднього періоду історії Ізраїльсько-Іудейського царства? 6. Чому розпалось Ізраїльсько-Іудейське царство? 7. Дайте характеристику особистості царя Соломона.

Для домашнього читання Фінікійський алфавіт

Фінікійські купці вели жваву торгівлю. Торгові записи слід було вести швидко. Ієрогліфи і клинопис були для цього надто складними. Фінікійці використали досвід єгиптян та вавилонян, у яких були знаки не тільки для слів, а й для окремих приголосних звуків. В кінці II тисячоліття до н. е. в Фінікії вивчено алфавіт. Він мав 22 знаки. Кожен знак відповідав окремому приголосному звуку і був літерою. Голосні звуки на письмі пропускалися. Наприклад, слово «цар» записувалось літерами ШР. Той, хто це читав, мусив сам здогадатися за змістом, що треба читати «шарру» («цар»). Писали фінікійці справа наліво (у нас зліва направо). Літери нагадували зображення предметів, назви яких починалися з цих літер. Алфавіт був простішим і зручнішим звичного клинопису. Тому він швидко поширився серед народів Близького Сходу, а згодом і інших країн.

Фінікійський алфавіт перейняли греки. Деяким знакам вони надали значення голосних і з часом змінили напрям письма (стали писати зліва направо). Багато грецьких літер зберегли фінікійські назви. Наприклад, «альфа» походить від фінікійського «алеф» – бик, «бета» – від фінікійського слова «бет» – дім. Від фінікійського та грецького алфавітів походять алфавіти європейських народів, в тому числі й українська абетка.

В чому, на ваш погляд, переваги фінікійського алфавіту перед писемністю Стародавнього Єгипту чи Дворіччя? В чому його недоліки?

Мал. 10. Суд Соломона

Мудрість царя Соломона

Соломон вважався уособленням мудрості. В Біблії розповідається, як одного разу до нього прийшли дві жінки з незвичайною і дуже складною справою. І сказала одна з них: «Я і ця жінка живемо в одному домі. У мене народився син. На третій день після мене породила і ця жінка. А ми були разом, нікого чужого в домі з нами не було. Вночі помер син цієї жінки, бо вона налягла на нього. І встала вона серед ночі і підмінила дітей – мертвого поклала до мене, а собі взяла живого. Встала я вранці, щоб погодувати сина свого, а він мертвий. І придивилась я до нього, і бачу, що це не мій син». Інша жінка все заперечувала: «Ні, то мій син живий, а твій син мертвий!» Обидві жінки кричали, звинувачували одна одну в брехні.

Цар трохи подумав, узяв меч і сказав: «Розітніть це живе дитя навпіл і дайте кожній з них половину». Почула це перша жінка і тривожно скрикнула: «Прошу, пане мій, дайте їй немовлятко живим, не вбивайте його!» А друга спокійнісінько сказала: «Нехай же не буде ні мені, ані тобі – розтинайте». Тоді цар показав на ту жінку, яка благала зберегти життя дитині, і сказав: «Дайте їй це живе немовлятко, не вбивайте, вона – його мати».

Соломонові багатства та мудрість викликали подив найвіддаленіших народів. Одного разу з далекої Південної Аравії, з країни Сава, прибув до дво-

ру Соломона караван верблюдів з багатими дарами. Це прибула сама цариця Савська, щоб побачити на власні очі ізраїльського царя і впевнитися в його мудрості та пишноті його палацу.

Як ви ставитесь до такої думки про суд Соломона: «Він надто вже покладався на свою мудрість у вирішенні суперечки двох жінок про дитину без свідчень сторонніх»? А як ви вважаєте, чи справедливим було Соломоне рішення. Свою думку обґрунтуйте.

§ 16. Перська держава

Пригадайте основні ознаки держави.

1. Природа Іранського нагір'я.

На схід від Вавилонії простягається величезне *Іранське нагір'я*, з усіх боків оточене горами. На сході воно обмежене долиною Інду, на півночі сягає Каспійського моря, а на півдні – Перської затоки. Значну частину нагір'я займають степи та пустелі. Влітку стоїть нестерпна спека, і невеликі річки, які тут протікають, зазвичай пересихають. Узимку тут значно прохłodніше.

У західних долинах Ірану земля зрошувалась завдяки струмкам, які стікали з гір. Там можна було займатися хліборобством. У східній частині Іранського нагір'я простягається степ. Основним заняттям населення було скотарство. В теплий період року дрібну і велику рогату худобу випасали на гірських пасовищах.

Іранське нагір'я багате на корисні копалини, особливо метали (золото, срібло, мідь, свинець, залізо). Достатньо в Ірані є будівельного каменю, а на гірських схилах ростуть ліси.

2. Іранські племена та їх релігія.

Населяли Іранське нагір'я численні племена та народності – *мідійці*, *перси* та ін. Греки називали їх *зороастрійцями* за іменем мудрого пророка *Зороастра* (по-іранськи – *Заратуштра*). Він учив, що в світі точиться непримиренна боротьба між світлом і темрявою, правдою і неправдою, добром і злом. Світле воїнство очолює *Ахура-Мазда*. Він

Мал. 1. Перський золотий кубок

уособлює блага начало – добро, світло, вогонь, хліборобство й осіле скотарство. Злими силами верховодить *Анхра-Майнью* (грецькою – *Аріман*) – уособлення зла, темряви, мороку, кочування. Кожен правовірний має брати участь у цій споконвічній боротьбі на боці Ахура-Мазди, аби наблизити царство Добра.

Для того щоб потрапити в рай, людина має додержуватись чистоти і порядку, бути милосердною, любити й поважати своїх родичів і земляків, говорити лише правду, дбайливо ставитись до землі та худоби, вшановувати вогонь, інші «чисті стихії». Кожен правовірний повинен залучати кочівників, які вчиняють незліченні грабіжницькі набіги, до осілого життя. Це сприятиме, як учив Зороастр, перемозі Ахура-Мазди над Анхра-Майнью. А після перемоги, на думку зороастрійців, мертві воскреснуть і поєднаються зі своїми душами. Настане вічне царство Добра і Правди.

У Стародавньому Ірані (Персії) поруч з Ахура-Маздою шанували й інші божества: землі, неба, небесних світил і води. Особливу роль відігравав бог сонця Мітра (це ім'я означає «вірність»). Його вважали богом домовленості, договору, охоронцем законності й порядку.

Припустіть, що ми знали б про життя, звичаї та заняття іранських племен, якби нам була відома лише їхня релігія? Яких правил, на думку зороастрійців, має додержуватись людина, щоб потрапити в рай?

3. Як виникла Перська держава?

В VII ст. до н. е. іранці об'єднались навколо одного з племен – *мідійців*. З часом Мідія стає однією з наймогутніших держав Передньої Азії. Втім не всі народи цієї країни підпорядковувались мідійському царю.

У 553 р. до н. е. проти володарювання Мідії повстали перси. Повстання очолив перський правитель *Кір II*. Він створив сильне військо, і вже за три роки підкорює Мідію та на цьому не спиняється. З величезним військом він рушив далі на захід, завоюючи країну за країною. Він підкорив Лідію (сучасна Туреччина). Згодом настала черга Вавилонії. Але взяти штурмом величезне місто з надзвичайно міцними мурами було неможливо. Тоді Кір, як розповідає давньогрецький історик Геродот,

Мал. 2. Воїн перського царя.

Чим різниться озброєння перського воїна, асирійського чи Стародавнього Єгипту?

удався до хитрощів. Темної ночі, коли у Вавилоні відзначали велике свято, Кір наказав відвести воду Євфрату в інше, завчасно підготовлене русло. Річка, яка протікала містом, обміліла. І воїни по пояс у воді проникли в місто бродом і напали на жителів під час їх розкішного бенкету. Таким чином, за одну ніч Кір заволодів містом і великим Вавилонським царством.

Мал. 3. Перські воїни. Рельєф палацу Дарія I із міста Сузи

Після цієї перемоги владу над собою добровільно визнали *Фінікія*, *Сирія* та *Палестина*. Держава Кіра простяглася від кордонів Індії на сході до грецьких міст на заході. Правитель мав намір вирушити й на Єгипет, проте йому завадили це зробити середньоазіатські племена *массагетів*, які загрожували північно-східним кордонам Перської держави. Кір здійснив похід проти войовничих племен. Але це скінчилося для нього трагічно. У безкрайніх степах армію персів оточили вороги, і вона зазнала нищівної поразки. Кір, якому виповнилося на той час 70 років, загинув у цій битві.

Завоювання персів не припинилися і після загибелі Кіра. Його син *Камбіз* продовжував напади і в 525 р. до н. е. завоював Єгипет. У результаті утворилося величезне Перське царство.

Покажіть на карті основні напрямки завойовницьких походів Кіра II та його сина Камбіза.

Мал. 4. Перський цар. Зверху зображений його бог-покровитель

4. Перське царство за Дарія I.

Найбільшої могутності Персія досягла за *Дарія I*, який правив у 521–486 рр. до н. е. Він поділив країну на 20 окремих областей – *сатрапій*¹. На чолі кожної з них стояв намісник – *сатрап*. Він стежив за вчасним надходженням податків до царської скарбниці, за процвітанням довіреної йому області, за тим, як виконує населення військову і трудову повинності.

¹ Кордони сатрапій і підвладних персам країн загалом збігалися. Так, Вавилонія – це одна сатрапія, Єгипет – інша, кілька сатрапій було утворено в Малій Азії.

Мал. 5. Перський цар Дарій на троні. Порівняйте дане зображення із давньоєгипетськими зображеннями фараонів. Які ідеї втілено в цих зображеннях?

Військові частини, розміщені в сатрапії, перебували під командуванням окремого воєначальника, який одержував накази від самого царя і був незалежним від сатрапа. Сатрап та воєначальник були зобов'язані стежити один за одним і робити доноси царю.

Крім того, по всій країні були спеціальні чиновники, яких називали «очі й вуха царя». Вони робили раптові наїзди то в одну, то в іншу сатрапію, перевіряли все і доповідали царю. За будь-який злочин призначалось суворе покарання: на зрадників очікувало нестерпно жорстоке катування, злодіям і розбійникам відрубували руки та ноги.

Такий суворий контроль був необхідний. Адже в віддалених від столиці сатрапіях могли виникнути змови з метою відокремлення й утворення самостійних держав.

Щоб полегшити зв'язки між різними частинами великої держави, було прокладено широкі шляхи. Вони були чудово збудовані і вимощені камінням.

Для допитливих

У Персії було організовано регулярну пошту. Вона діяла за принципом естафети. Через кожні 15–20 кілометрів стояв наготові вершник з конем. Одержавши пакет, він мчав до іншого поста, щоб передати його далі за призначенням. Перський цар міг їсти в Сузах свіжу рибу, виловлену в Егейському морі. Цю рибу також доставляли гінці естафетним способом.

З неприхованим захопленням зробив опис перських шляхів Геродот. Там через кожні 15–20 кілометрів було влаштовано заїжджі двори, де можна було переночувати та відпочити, нагодувати коней чи залишити свої речі. Цими шляхами можна було пересуватися без страху, адже вони ретельно охоронялися. Винних у розбої суворо карали. За словами Геродота, на узбіччях доріг можна було побачити розбійників з відрубаними руками й ногами, покараних за грабунок подорожніх.

Для кожної сатрапії Дарій I призначав строго визначені податки, а також увів єдину для всієї держави грошову одиницю – *золотий дарик*.

На той час у Персії багато будували доріг, мостів, палаців і храмів. У перського царя було декілька столиць: у Персії – *Персеполь*, Мідії – *Екбатани*, Еламі – *Сузи*, а в Дворіччі – *Вавилон*. Він жив то в одній столиці, то в іншій.

Цар оточував себе нечуваною розкішшю. Загін його охоронців налічував 10 тис. чоловік. Охоронці звалися безсмертними, позаяк їх кількість завжди залишалася незмінною. Якщо охоронець гинув, на його місце приходив інший.

5. Чим завершився похід Дарія I на скіфів?

Дарій I продовжував завоюницьку політику своїх попередників. Йому вдалося завдати поразки массагетам, які колись розгромили Кіра. На сході його влада поширилась аж до річки Інд (після підкорення частини Індії). На півночі захопив області Середньої Азії, а на заході дійшов до Егейського моря і підкорив деякі з його островів. Пішов Дарій I походом і на *скіфів*, які проживали в межах сучасної степової України. Він спорядив величезне військо, з яким переправився через Істр (Дунай). Це було в 513 р. до н. е.

Скіфи уникали вирішальної битви. Вони відступали в глиб своєї країни, спустошуючи все на шляху наступу ворога, зама-

Мал. 6. Гробниця Дарія I

нивши його таким чином у дикий степ. Дарій I відправив до скіфського царя послів з вимогою, щоб той прийняв бій або на знак покори надіслав йому землі й води. У відповідь цар скіфів надіслав Дарію I птаха, жабу, мишу, п'ять стріл, не додавши жодного слова. Дарій I сприйняв усе як знак упокорення. Але інший перс розтлумачив це інакше: «Якщо ви, перси, не полетите в небо, як птахи, не сховаєтесь у землю, як миші, не втечете в болото, як жаби, то загинете від цих стріл».

Незабаром з'явилося скіфське військо. Дарій I зі своїми загонами змушений був рятуватися втечею. Так закінчився відомий похід Дарія I проти скіфів.

Згодом він вирішив завоювати всі грецькі міста. Розпочиналися греко-перські війни, про які ви дізнаєтесь під час вивчення історії Стародавньої Греції.

Запитання і завдання

1. Що є спільного у віруваннях іранців і єгиптян? у чому відмінність?
2. Як було організовано управління Перської держави за Дарія I? У чому полягає подібність влади перських царів і фараонів у Єгипті? У чому відмінність?
3. Розкажіть про похід Дарія I на скіфів.
4. Чи можна вважати Кіра I великим полководцем?
5. Покажіть на карті: а) територію Персії в момент виникнення держави; б) межі держави за Дарія I. Які відомі вам країни були завойовані Персією? Порівняйте території та народи, завойовані Ассирією та Персією.

6. Напишіть невеличкий твір-дослідження на одну з цих тем: «У гостях у Дарія I», «Один день з життя перського царя». Крім тексту підручника бажано використати довідкову та художню літературу, Інтернет.

До лічби років

Скільки років правив Дарій I? В якому це було столітті? Що було раніше: правління Дарія I у Персії чи Хаммурапі у Вавилоні? На скільки раніше? Чи міг Дарій I листуватися з єгипетським фараоном Тутмосом III? Свої відповіді аргументуйте.

§ 17. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України

Що вам відомо про перших скотарів на теренах сучасної України? Чи сприяли природні умови розвитку скотарства?

1. Які народи населяли терени України в першій половині I тис. до н. е.?

Територію сучасної України на той час населяли різні народи. Це кіммерійці, скіфи, хліборобське населення лісостепової смуги, гре-

ки. Вони різнилися господарством, побутом і культурою. Час від часу їх мирне співіснування порушувалося військовими сутичками. Одні з них вели осілий спосіб життя, інші займалися *кочівництвом*, тобто були кочівниками.

Що таке кочівництво? Кочівництво – це форма господарювання й побуту, в основі якої лежить скотарство із сезонним переміщенням худоби і населення. Річ у тім, що великі стада чи отари швидко поїдають траву, тому кочівники змушені переганяти їх з одного пасовища на інше. Лише на певний час вони зупинялися в місцях, багатих на траву та воду. Найкраще для кочівництва підходили безкраї степи.

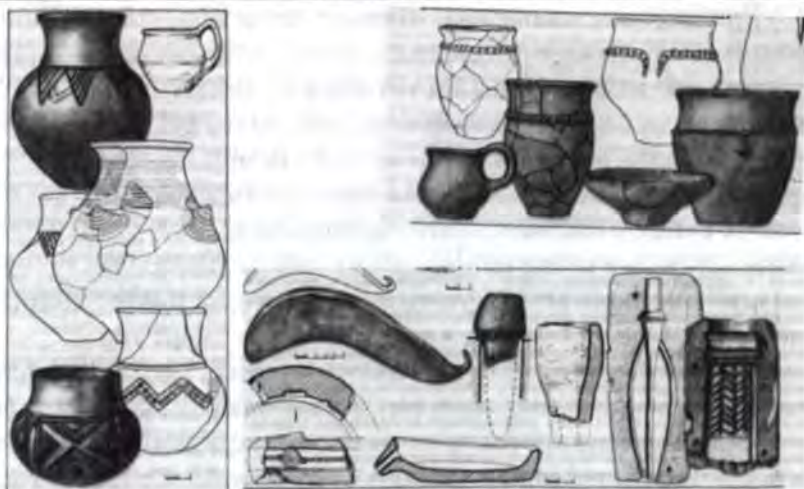
У першій половині I тис. до н. е. на території сучасної України вже виробляли знаряддя праці та зброю із заліза.

Поміркуйте, до яких змін це привело?

2. Землероби лісостепу.

В I тис. до н. е. в лісостеповій смузі сучасної України, в межиріччя Дніпра й Дністра, мешкали племена землеробів. Назви їх ми не знаємо, позаяк вони не мали власної писемності, а свідчень у стародавніх джерелах про них не збереглося. Вчені називають їх культуру чорноліською, від місця проведення розкопок – у Чорному лісі, що у верхів'ях річки Інгулець

Жили чорнолісці в дерев'яних будинках із заглибленою в землю основою – напівземлянках. Їхнє господарство ґрунтувалось на орному землеробстві. Хлібом забезпечували не лише себе, а й продавали іншим племенам, зокрема грекам. В обмін мали вино, маслинову (оливкову) олію, посуд, прикраси. Крім вирощування зернових мешканці лісостепу добували мед, віск, хутро. Не останню роль відігравало й осіле скотарство: вирощували велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, коней.

Мал. 1. Ливарні форми, знаряддя праці, озброєння, кераміка чорноліських племен. Малюнок П. Корвієнка

Значного розвитку досягла в мешканців лісостепу й бронзоліварна справа: з бронзи виготовляли різноманітні знаряддя праці, інструменти, списи, кинджали, оздобу. Залізо використовували в основному для виготовлення зброї. Наприклад, на розкопках одного з городищ археологи знайшли чи не найбільший меч у Європі того часу: довжина сталевого клинка сягала майже 95 см, а разом із бронзовим державом – 1 м 8 см.

А захищатись було від кого. Насамперед це південні кочівники, які не були проти, аби поживитися майном землеробів та обкласти їх даниною. Тому для свого захисту лісостепове населення починає будувати оборонні споруди – городища.

Для допитливих

Городища розміщувалися на добре захищених природою майданчиках – найчастіше на високих прирічних мисах. Спочатку споруджували кругле укріплення (діаметром 40–100 м). Потім оточували його валом, на гребені якого зводили стіну із дерев'яних зрубів. Із боку поля викопували один або декілька глибоких ровів.

Учені дійшли висновку, що на території лісостепової смуги України існувало досить могутнє об'єднання землеробських племен, яке успішно протистояло загрозі степових кочових племен, зокрема *кіммерійцям*¹. Мешканці лісостепу мали не лише піше військо, а й кінноту.

¹ Кіммерійці були першим кочовим народом на українських землях. Цей іраномовний народ, на думку вчених, примандрував у Причорноморські степи з Нижнього Поволжя в IX ст. до н. е.

3. Хто такі кіммерійці?

Це кочові племена, які панували в IX–VII ст. до н. е. в Причорноморських степах. Вони – перша група племен, що населяли територію сучасної України, чия назва нам відома. Хоча власної писемності не мали, про них згадується в писемних джерелах інших народів. Найдавніші відомості про кіммерійців містяться в «Одіссеї».

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.

Там розташоване місто й країна людей кіммерійських,

Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим

Не осяє їх сонце в блакиті ясній світлодаїне...

Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.

В «Іліаді» кіммерійці згадуються як народ «дивних доярів кобилиць, млекоїдів, бідних і найсправедливіших із смертних».

Згодом про кіммерійців писав грецький історик Геродот, не залишивши їх поза увагою й асирійці та вавилоняни. І все завдяки їх войовничості.

Кіммерійці вміли виготовляти залізні знаряддя праці та зброю. Проте найбільшим багатством завжди була худоба. Основою господарства кіммерійців було розведення коней. Кочівники постійно мандрували степом: чоловіки – верхи на конях, жінки та діти в кибитках, що

були запряжені волами. Таке життя було сповнене несподіванок і небезпеки. Скотарство не завжди могло забезпечити всім необхідним киммерійців, тому війна для них була ще одним способом виживання.

Мал. 2. Киммерійський воїн у бойовому обладунку.
Малюнок П. Корнієнка. Порівняйте озброєння воїнів
киммерійців і Дворіччя

Основу киммерійського війська становили могутні кінні загони. Це давало змогу здійснювати далекі завойовницькі походи. Воїни були озброєні далекобійними луками, мечами (довжина яких сягала 1м), булавами, молотами. Киммерійські воїни викликали жах серед народів Закавказзя та Передньої Азії, руйнуючи міста і села та грабуючи місцеве населення. Проте якою грізною не була б військова сила киммерійців, у VII ст. до н. е. їх потіснили інші кочівники – *скіфи*. Щоправда, як припускають учені, частина киммерійців лишилася на місці і злилася зі скіфами.

4. Звідки прийшли скіфи і який спосіб життя вони вели?

Скіфи, як і киммерійці, були іраномовним народом. На думку більшості вчених, у причорноморські степи прийшли з Північного Ірану через Кавказ. Вони вели кочове життя, тому основними археологічними пам'ятками їх доби є могили-кургани, а не поселення. Майновий стан скіфа визначався кількістю худоби.

Мал. 3. Скіфський курган IV ст. до н. е. з похованням знатного скіфа (реконструкція П. Корнієнка)

Джерела свідчать.

Давньогрецький історик Геродот так описує життя і побут скіфів: «...живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші – шестиколісні. Вони цілком закриті повстю – цупким матеріалом, виготовленим з вовни, і зроблені подібно до будинків: одні з двома, інші – із трьома відділами; вони непроникні ні для води, ні для снігу, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві й по три пари безрогих волів... У таких кибитках перебувають жінки, а чоловіки їздять верхи; за ними йдуть отари овець, стада корів і табуни коней. На одному місці залишаються стільки часу, доки вистачить трави для худоби, а коли її обмаль, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо та «іпаку» (сир з кобилячого молока), п'ють кобиляче молоко».

Догляд за худобою та війна – дві справи, які шанувалися скіфами понад усе. Недарма археологи в скіфських похованнях найчастіше знаходять рештки зброї. Легкоозброєна кіннота становила основу їх війська. Далекобійний лук (умілий воїн з нього міг послати стрілу на відстань понад 500 м), короткий меч, спис – такою була зброя скіфського воїна. «Кожен з них – кінний стрілець», – ця коротка фраза давньогрецького історика Геродота найповніше відображає образ скіфів. Проте головною ударною силою були загони важкоозброєних вершників, які були захищені панцирами, панцирними штанами, шоломами та щитами.

Пригадайте, що вам відомо про похід Дарія I проти скіфів.

До лічби років Похід Дарія I проти скіфів відбувся в 513 р. до н. е. В якому столітті це відбулося? Скільки років тому?

Після перемоги над персами Скіфія увійшла в смугу свого розквіту, який тривав упродовж V–IV ст. до н. е. Вчені називають країну скіфів того періоду – Великою Скіфією.

5. Побут та культура скіфів.

Характер господарства скіфів впливав на всі сфери життя, побут, культуру. Заняття кочовим скотарством визначало і традиційні наїдки скіфів: м'ясо, молоко, сир з кобилячого молока – іпака, каші (пшенична, ячмінна). Про зовнішність, одяг, озброєння вчені довідалися з численних зображень на срібному і золотому посуді та інших ювелірних виробах, що було знайдено в скіфських могилах. Скіфські чоловіки, як правило, носили бороду, були одягнуті в каптани, вузькі штани, м'які шкіряні черевики. Одяг прикрашали хутром та орнаментом, а багаті скіфи – нашивними золотими платівками, число яких на вбранні могло сягати декількох тисяч. Чимало золотих бляшок-нашивок було на одязі та високому головному уборі знатних скіф'янок.

Мал. 4. Військове спорядження і вбрання кінних скіфських воїнів. V ст. до н. е. (реконструкція М. Гореліка). Порівняйте його з кіммерійським

Мал. 5. Скіфська знать (за матеріалами розкопок поховань).

Порівняйте одяг скіфської знаті і знатті Дворіччя, Стародавнього Єгипту. Що подібного, а що – відмінного? Чим це може бути зумовлене?

Головними скіфськими божествами були богиня домашнього вогнища Табіті, уособлення неба Папай, богиня землі й води Апі, бог сонця Гойтасир. Як відомо, кочівники не споруджували храмів на честь богів та палаців для своїх царів. Проте лише на території сучасної України скіфи залишили тисячі **курганів**. Особливо вражають царські кургани. При їх розкопках археологи знаходять неповторні речі. Зокрема, золотий гребінець із Кургану Солоха (Дніпропетровщина), із зображенням скіфів у бою.

Неповторності скіфським пам'яткам надає так званий звіриний стиль. Зброю, уздечки, предмети побуту прикрашали зображеннями коней, оленів, пантер, левів, вовків, гірських козлів, птахів, риб та сценами боротьби між ними. Також зображувались фантастичні істоти, наприклад крилаті грифони із тулубами левів і грифобарани.

У музеї історичних коштовностей України (територія Києво-Печерської лаври в Києві) зберігається чимало прекрасних скіфських пам'яток, серед яких і пектораль з кургану Товста Могила (Дніпропетровщина). Вона справляє незабутнє враження на відвідувачів.

Мал. 6. Гребінь IV ст. до н. е. З кургану Солоха поблизу Нікополя. Зберігається в Ермітажі, Санкт-Петербург, Росія. Опишіть сцену, що зображена на гребені

Запитання і завдання

1. Які народи мешкали на теренах України в I тис. до н. е.? Які важливі зміни в їх господарстві відбулися в той час?
2. Хто такі кочівники?
3. Що відомо про заняття лісостепоного населення? Які відносини у них були з кочівниками?
4. Опишіть господарство і побут киммерійців та скіфів. У чому полягає подібність, а в чому – відмінність?
5. Підготуйте усну розповідь «Духовний світ скіфів».

Для домашнього читання Опис пекторалі

Розгляньте малюнок, на якому зображено пектораль (нагрудну прикрасу) з кургану Товста Могила. Прикраса має форму півмісяця. Масивні золоті обручі ділять пектораль на три частини: верхня відображає побутові сцени скіфів, середня – рослинний орнамент, а в нижній відтворено боротьбу звірів.

На думку вчених, зображення на пекторалі присвячено зустрічі нового року, який скіфи святкували навесні, коли пробуджувалася природа. Саме

середня частина пекторалі містить картину радісного пробудження природи: молоденькі тужаві листочки, стебельця, квіти. В центрі верхньої частини зображено двоє чоловіків, які лаштують священний одяг для новорічного свята – козушину. А навколо – вервечка різних свійських тварин із приплодом, що є втіленням добробуту та достатку. У нижній частині відтворено боротьбу травоядних тварин із хижаками: коней долають кровожерливі грифони, лев і леопард напали на кабана й оленя, пси женуться за зайцем. У цих жорстоких сценах – уявлення скіфів про оновлення та очищення природи навесні: старі, хворі й немічні тварини знищуються хижаками, а на їх місце ставав щойно народжений молодняк.

Мал. 7. Золота пектораль зі скіфського кургану
Товста Могила

Як зводили кургани

Скіфи вірили в безсмертя душі й існування потойбічного світу. Коли помирав їх цар, його тіло бальзамували і сорок днів возили між племенами для прощання. Ховали правителів у пишному вбранні в глибоких ямах. Поруч із тілом клали амфори з вином, казани з м'ясом, золоті та срібні келихи, красивий посуд, зброю. Разом із царями ховали слуг і коней. Могили закривали дерев'яним настилом, а зверху насипали курган. На деяких скіфських курганах установлювали своєрідні кам'яні скульптури. Із граніту, вапняку чи піщанику висікалось зображення скіфського воїна. На обличчі позначали очі, ніс, рот, рідко – вуса і бороду. На шиї часто відтворювали обручі-гривни. Промальовували також деталі одягу та зброї.

Спливли тисячоліття відтоді, як степами України мандрували скіфи зі своїми стадами. Чимало їхніх курганів розкопано і досліджено археологами, багато чекають своїх дослідників. Проте важко уявити південноукраїнський степ без їх характерних обрисів.

ТЕМА 3.

СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ.

Сьогодні наша уявна подорож у часі починається з Північного Причорномор'я і далі – на південний схід. Першою зупинкою буде півострів Індостан. Ми відвідаємо країну, про яку з давніх-давен складали легенди, вважали країною чудес. А нині називаємо її Індією. Наступна зупинка – Східно-Китайська рівнина. Там в стародавні віки була розташована країна, яку називали «Піднебесна», нині її назва – Китай.

Під час вивчення теми ви дізнаєтеся про перші цивілізації на півострові Індостан та в Китаї, про здобутки народів цих країн, їх внесок у світову культуру, ознайомитеся з релігійними віруваннями та вченнями. Не менш цікавим буде знайомство із життям та діяльністю таких історичних осіб, як Цинь-Шіхуанді, Будда, Конфуцій, Лао-Цзи.

Опорні поняття та терміни: варни, буддизм, конфуціанство, даосизм, ієрогліф.

Додаткова інформація про давню історію Стародавньої Індії та Китаю – це:

I. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

II. Твори художньої та науково-популярної літератури.

1. Бахтин Б. и др. Страна Хань. – Л., 1959.

2. Гузик М.А. Культура Древнего Востока. – М., 1997.

3. Древний Восток: Книга для чтения / Под ред. В.В. Струве. – М., 1953.

4. Міфи давньої Індії / Упоряд. С.Наливайко. – К., 1992.

5. Утевська П. Історія фарфорової чашки. – К., 1986.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://about-india.com.ua/>

<http://china.worlds.ru/history/index.html>

<http://godsby.ru/>

<http://ru.wikipedia.org/wiki/Мохенджо-Даро>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Індії

http://uk.wikipedia.org/wiki/Категорія:Історія_Китаю

<http://www.100velikih.com/razdel15.html>

http://www.chl.kiev.ua/95/religia/!kart_rel.htm

<http://www.hindu.ru/>

<http://www.konfuci.info/>

<http://www.mhk.spb.ru/>

§ 18. Стародавня Індія

Пригадайте, як природні умови впливали на життя, заняття та релігійні вірування населення.

Приготуйте фізичну і контурну карти Стародавньої Індії. Знайдіть на фізичній карті географічні назви, виділені в тексті підручника курсивом, та позначте їх на контурній.

1. Географічне положення та природні умови Стародавньої Індії.

У Південній Азії, на півострові *Індостан*, була розташована величезна країна – *Стародавня Індія*. Тепер на цій території п'ять держав – Індія, Пакистан, Непал, Бангладеш, Шрі-Ланка. Береги Індії із заходу омиваються *Аравійським морем*, зі сходу – *Бенгальською затокою*, а з півдня – *Індійським океаном*. На півночі країна оточена найвеличнішою у світі гірською системою – *Гімалаями*, які відокремлювали Індію від іншого світу. Лише на північному заході країни пролягав у давнину шлях за межі Індії.

Природа Індії вражає своєю пишністю і різноманітністю, більшу частину року тут жарко. Гімалаї слугують природною перепорою на шляху холодних північних вітрів. Велику територію Індії, особливо долину Гангу, покривали вічнозелені тропічні ліси – *джунглі*. Там жили тигри, пантери, слони, ведмеді, буйволи, носороги, леопарди, мавпи. Було багато змій – величезні пітони, отруйні кобри та гадюки, а також комах, укуси деяких з них були смертельними.

Мал. 1. Тропічний ліс. Чим різниться природа Стародавньої Індії та Стародавнього Єгипту, Дворіччя, Ірану? Що між ними подібного?

У країні є степи та пустелі. (За фізичною картою визначте, в яких частинах Індії вони поширені). Велику частину півострова Індостан займає *плоскогір'я*, багате на поклади міді та заліза. В Гімалаях беруть початок дві великі річки Індії – *Ганг*, який тече на схід, та *Інд*, що тече на захід.

Цілих два місяці на рік – у липні та серпні – в Північно-Східній Індії йдуть дощі. Тож річки виходять з берегів, затоплюючи великі площі. В долинах річок, особливо Гангу, були дуже родючі ґрунти.

2. Що відомо про найдавніші міста Індії?

Пригадайте, як утворювались найдавніші держави? Чому перші держави виникали в долинах великих річок?

Територія Індії була населена з дуже давніх часів. Перші поселення землеробів у західній частині долини Інду з'явилися в IV тис. до н. е. А вже в *середині III тис. до н. е.* вони охоплювали майже всю долину річки. Під час археологічних розкопок було виявлено залишки понад 500 таких поселень. Найвідоміші з них – міста *Мохенджо-Даро* та *Хараппа*.

Вчені називають величезну міську цивілізацію, що склалася в Північно-Східній Індії, по-різному: Індською, Хараппською, Доведійською. Порівняйте: ця цивілізація мала площу вдвічі більшу, ніж Стародавній Єгипет та Дворіччя, або дорівнювала приблизно території сучасної Франції. Існувала вона впродовж 2300–1700 рр. до н. е. Про державний устрій Індської цивілізації вченим майже нічого невідомо. Проте археологічні знахідки дали змогу відтворити заняття її мешканців.

Мал. 2. Великий будинок у Мохенджо-Даро (макет). Знайдіть відповідний опис будинку в тексті підручника

Мал. 3. Провулок у Мохенджо-Даро. Розкопки археологів

3. Якими були заняття населення Індської цивілізації?

Стародавні індійці вирощували пшеницю, ячмінь, горох, дині, цукрову тростину, рис, бавовну та ін. З бавовни виготовляли нитки і тканини. Ґрунт обробляли за допомогою примітивного плуга. Під час жнив користувалися мідними серпами.

Жителі давньоіндійських поселень утримували свійських тварин: корів, овець, свиней, биків – короткорогих і горбатих зебу, буйволів, кіз, собак, можливо, і приручених слонів, а також птицю – курей і павичів. Займалися ще полюванням та рибальством.

Високого розвитку в містах досягли ремесла: гончарство, ткацтво, будівництво, ковальство, суднобудування, виробництво фаянсу тощо. Пересувалися давні індійці на двоколісних візках, запряжених биками. По воді плавали в човнах і парусних суднах.

Мал. 4. Візок з подвійною упряжжю із Мохенджо-Даро

У містах велася жвава торгівля. Жителі стародавніх міст торгували з Південною Індією, Персією, Середньою Азією, Дворіччям. Вивозили бавовняні тканини, золото, слонову кістку, цінну деревину, а купували метали, коштовне каміння тощо.

Вже в III тис. до н. е. індійці мали писемність з ієрогліфів. Однак прочитати їх написи дотепер не вдалося, бо всі вони надто короткі, а мова написів, нам майже невідома. Написи, які збереглися (на печатках, амулетах, зброї, знарядді), в основному присвячувались богам або вказували власника даної речі. Археологами була знайдена череп'яна чорнильниця. Тобто матеріалом для писання імовірно служила тканина, кора або щось інше, що не збереглося до наших днів.

На початку II тис. до н. е. жителі поступово залишають свої міста. З часом вони прийшли в занепад, і їх занесло піском. Про міста забули на 3,5 тис. років, доки 1922 р. їх знайшли археологи. Історики ще остаточно не встановили причини запустіння цих міст. Можливо, була епідемія малярії, різка зміна природних умов (екологічна катастрофа) тощо. Загибеллю цих двох міст – Мохенджо-Даро і Хараппа завершується найдавніший період історії Індії.

Мал. 5. Печатки-амулету із Мохенджо-Даро з малюнками і написами

Які зміни відбулися в Індії з приходом аріїв?

У середині II тис. до н. е. в Індію з північного заходу прийшли племена **аріїв**. Вони поступово розселилися по країні і переходили від напівкочового життя до осілого, землеробського. Тоді ж в Індії навчилися виготовляти знаряддя праці із заліза. Легше стало розчищати лісові хащі, осушувати болота, будувати канали. Переходячи до землеробства та осілості, арії змішалися з місцевим населенням.

4. Держава Маур'я та її історія.

У VIII ст. до н. е. в долині Гангу з'являються міста. Вони були меншими за міста Індської цивілізації і не такими впорядкованими. В середині I тис. до н. е. там налічувалося понад 15 держав (князівств). З часом одна з них – **Магадха** – зміцнилася і розширилась.

Натомість долину річки Інд захопили перські правителі. Близько 330 р. до н. е. цією територією заволоділи греко-македонські війська Александра Македонського. Проте до держави Магадха вони не дійшли.

Визвольний рух проти нових завойовників очолив **Чандрагупта** з роду Маур'їв. Повсталі зруйнували фортеці та знищили греко-македонські гарнізони. Чандрагупті вдалося об'єднати всю північну і центральну Індію. Він став засновником могутньої держави **Маур'я**. Її столиця – **Паталіпу**

тра вражала грецьких мандрівників розкішними палацами і храмами. За їх свідченнями, місто було обнесене мурами та мало 64 воріт і 570 оборонних веж. Колони царського палацу були прикрашені позолоченими виноградними лозами і птахами зі срібла. Коли правитель під час урочистостей виходив з палацу, його супроводжували жерці, почет і музиканти, а задля пишності виводили приручених левів, тигрів, пантер і слонів.

Онук Чандрагупти Ашока підкорив сусідні царства в південній Індії. Величезна держава Маур'я охоплювала майже всю Індію, за винятком крайнього півдня. Індійські перекази приписують Ашоці велику будівничу діяльність, розширення зрошувальних робіт і заснування в містах численних лікарень. Біля головних доріг за його наказом будували криниці, висаджували тіністі дерева та лікарські рослини, де могли відпочити мандрівники і бідний люд.

Держава була поділена на великі області, на чолі яких стояли члени царської сім'ї. Таким чином, у середині III ст. до н. е. Індійська держава досягла могутності та розквіту.

Ашока прагнув об'єднати населення своєї держави в єдиний народ, але це йому не вдалося. Індійці вважали себе членами насамперед власного племені, а вже потім – підданими царів Маур'я. Тому держава Маур'я була недовговічною. Вже в II ст. до н. е. вона розпалася. Роздрібнена й знесилена Індія стає здобиччю нових завойовників.

Мал. 6. Фігура жерця із Мохенджо-Даро

Запитання і завдання

1. Якими були природні умови Стародавньої Індії? Які труднощі виникали і як людина їх переборювала?
2. Що подібного і що відмінного в способі життя та господарстві аріїв і населення Мохенджо-Даро?
3. Порівняйте Індію III тис. до н. е. з Двортччям та Єгиптом тієї ж доби. Зробіть висновки?
4. Що спричинило занепад давньоіндійських міст у II тис. до н. е.?

5. Уявіть, що за допомогою машини часу ви перенеслися за 5 тис. років у долину Інду, побували в одному з міст. Складіть розповідь про уявну подорож. Розкажіть, що ви там побачили. У кого побували в гостях?

До лічби років

Стародавні міста Індії досягли свого розквіту приблизно на 500 років раніше, ніж правління Хаммурапі в Вавилоні. До якого часу належить розквіт міст Стародавньої Індії? На скільки раніше, ніж правління Дарія I у Персії? Дайте відповідь за допомогою стрічки часу.

Для домашнього читання

Руїни міста Мохенджо-Даро.

Особливий інтерес для науковців становлять руїни стародавнього міста Мохенджо-Даро. Слід відмітити, що Хараппа було більше за площею, але воно значно більше зруйноване.

Широкі та довгі вулиці простягалися з півночі на південь. Їх перетинали інші, що йшли із заходу на схід. Ширина вулиць сягала 10 м. Вони перехрещувалися під прямим кутом. Очевидно, в місті користувались транспортом на колесах. На перехрестях кути будинків заокруглені, щоб не заважати вуличному рухові.

Вулиці були забудовані дво- або триповерховими будинками з випаленої цегли. В кожному з них було внутрішнє подвір'я. Там готували їжу. Вогонь розводили в заглибленнях, які обкладалися цеглою. На подвір'ях знайдено кормушки; це свідчить, що там тримали худобу.

На нижньому поверсі розміщувались кухня, колодязь, приміщення для зберігання продуктів. Майже в кожному будинку було обладнано душ і вбиральню. Використана вода стікала у загальноміську каналізацію. В Європі такий комфорт з'явився лише через чотири тисячоліття.

На другому поверсі знаходились житлові кімнати. Будинки мали плоскі дахи з утрамбованою на них землею, де можна відпочити або поспати, якщо вночі було душно.

Крім житлові будинків, у місті були харчевні, крамниці, склади, майстерні. В центрі міста стояла укріплена цитадель, оточена стінами з вежами. Там влаштовано великий басейн для ритуального обмивання.

Арії: вірування, мова

Арії вшановували велику кількість богів і розповідали про них усілякі міфи. Богом вважався сам вогонь, його називали Агні. Мітра був сонячним богом, який усе бачить. До нього зверталися зі словами: «Ти – око богів». Коли арії домовлялися між собою, то як свідка запрошували Мітру. Боги і сам Мітра покарають обманщика чи порушника договору. Царем богів уважався бог грози та блискавки – Індра. Арійські воїни під час бою зверталися саме до нього, благачи перемоги. Адже Індра – це великий воїн, який нищив арійських ворогів. Богом неба був Варуна.

Мова аріїв – санскрит – споріднена з мовою стародавніх персів та сучасними європейськими мовами (українською, російською, білоруською, англійською, французькою та ін.).

Ця схожість спостерігається, наприклад, у таких словах: матар – мати (матір), бхратар – брат; суну – син, мадху – мед, агнім – вогонь, вадар – вода, набхас – небо і т. д. «Два, три, чотири, п'ять» по-арійськи буде «дві, трі, чатур, панча». Можна підібрати цілі речення, які звучатимуть близько до української (російської, білоруської) на санскриті. Наприклад, «Матар, мадху ме дехі» означає: «Мамо, меду мені дай».

Така подібність мов привела вчених до висновку, що арії були предками багатьох стародавніх та сучасних народів: персів, мідійців, таджиків, мешканців Північної Індії. Звідки вони прийшли в Індію, з'ясувати не вдалося. Деякі вчені вважають, що первісна батьківщина аріїв була десь на північ від Чорного моря (на території сучасної степової України). Звідти декілька тис. років тому вони вийшли зі своїми стадами і після довгих мандрів оселилися на берегах Інду. Але це лише одна з багатьох версій.

§ 19. Релігія та культура Стародавньої Індії

Пригадайте, що таке релігія?

1. У чому суть релігійних вірувань стародавніх індійців?

З розселенням племен аріїв в межах Індії релігія індійців зазнає істотних змін. Трьома найважливішими богами стародавніх індійців стають Брахма, Вішну і Шіва. Вони утворюють нерозривну єдність. Їх зображують у вигляді людини з багатьма руками та трьома обличчями.

Брахма – «володар живих істот», творець світу. Саме він дав людям закони, поділив їх на варни і карав грішників. Бог-охоронець *Вішну* рятував людей від різних негараздів, наприклад від потопу. Бог-руйнівник *Шіва* був грізним носієм космічної енергії. Він, на думку індійців, міг погубити людину, а міг і врятувати.

Індійці вірили, що душі померлих не йдуть у загробний світ, а одразу після смерті народжуються в іншому тілі. В якому саме тілі відродиться ця душа залежить від кількості добрих і злих справ, що їх вона здійснила в попереднє існування. Якщо людина погано себе поводи́ла, то після смерті її душа може народитися в тілі черв'яка або іншої нікчемної істоти. А спокутувавши свою провину, може знову повернутися до людей. Якщо людина виконувала всі настанови і жила праведно, то її душа може відродитися в царі або навіть у божестві.

2. Що таке варни і касти?

Кожен індієць від народження належав до певної *варни*¹. Індійці вірили, що на варни людей розділив бог Брахма і при цьому визначив їхнє заняття, права та обов'язки.

Зі своїх уст, на думку індійців, Брахма створив жерців – *брахманів*. Вони займали найвище положення в суспільстві, знали священне вчення та служили богам. У релігійних книгах брахманів називали «володарями всесвіту», а люди вважали їх земними богами. Щоб виконувати свої обов'язки, брахману потрібно було довго навчатися, заучувати цілі книги. Брахма-

Мал. 1. Статуя Брахми

¹ Варна – замкнена група людей, місце якої в суспільстві визначається звичаями і релігійними законами. Для варн характерні замкненість, суворе обмеження стосунків з представниками інших варн.

ни нерідко жили при царському дворі як жерці й радники. В похилому віці, коли з'являлись онуки, брахман залишав дім старшому сину і ставав пустельником. Він ішов до лісу, оселявся й жив на самоті. Більшість часу проводив у молитвах, харчувався лише лісовими ягодами, жив у невеликій халабуді. Це мало забезпечити брахману кращу посмертну долю.

Зі своїх могутніх рук, згідно з міфом, Брахма створив воїнів – *кшатріїв*. Їх обов'язком було брати участь у війнах і управляти державою, бо вони наділені силою та мужністю. Головним серед воїнів-кшатріїв був цар.

Зі своїх стегон, як вважали індійці, Брахма створив людей третьої варни – *вайш'я* (або *вайші*), обов'язком яких було займатися хліборобством, скотарством, ремеслом і торгівлею.

Три варни – брахмани, кшатрії та вайш'я – називалися «двічі народженими». У день повноліття вони справляли особливий обряд, що прирівнювалось до другого народження людини.

Зі своїх забруднених ніг, за міфом, Брахма створив слуг, які входили до варни *шудр*. Їх обов'язком було служити іншим трьом варнам.

Були ще люди, котрі не входили до жодної варни, – *недоторкани*. Вони були ізгоями² і до них ставилися з презирством у суспільстві. Їм заборонялося жити в селищах та містах. Обов'язком недоторканих було прибирання нечистот. Якщо вони входили в селище, то давали про це знати спеціальним дзвіночком. Люди з інших варн одверталися чи йшли з вулиці, щоб не бачити «мерзенних істот».

Поділ населення на варни вважався вічним та незмінним і освячувався релігією. Шлюби між людьми з різних варн вважалися неприпустимими. Перейти з однієї варни до іншої було неможливо. За один і той самий злочин представників різних варн карали по-різному. Якщо людина з нижчої варни осмілювалася підняти руку на брахмана, то їй відрубували руку. За вбивство шудри брахман підлягав лише покаянню і штрафу, так само, як за вбивство тварини. А якщо шудра звертався до брахмана із повчанням чи сперечався з ним, то йому вставляли до рота шматок розпеченого заліза або вливали киплячу олію.

Для допитливих

Представники кожної варни носили одяг певного кольору: брахмани – білого, кшатрії – червоного, вайш'ї – жовтого, а шудри – чорного. Люди однієї варни вели схожий образ життя, мали схожі житла, вживали однакову їжу.

Релігія давала людям з нижчих варн лише одну надію – якщо вони коритимуться своїй долі і старанно виконуватимуть свої обов'язки, то після смерті зможуть народитися воїном, царем чи навіть брахманом.

Поступово варни стали поділятися на дрібніші розряди – *касти* (в основному це люди однієї професії). Наприклад, усередині варни вайш'я були каста ремісників та торгівців.

² Ізгой – нездолені люди, вигнанці.

Каста мали власні органи самоуправління, касу взаємодопомоги, свої чіткі правила, які регламентували кожен крок людини. Що і як пити та їсти, як умиватися, одягатися, сидіти, підводитися, рухатися, мандрувати, розмовляти, слухати, читати, думати, співати, працювати, відпочивати тощо – все це визначали правила каста.

3. Які основні положення буддизму?

Одна з найдавніших на землі релігій – *буддизм* – виникла в VI ст. до н. е. в Індії. Засновником буддизму був царевич *Гаутама* (це справжнє ім'я Будди).

Будда вчив, що будь-яке життя супроводжується стражданнями. Причина страждань – у бажаннях, у жаданні влади, багатства, слави, щастя. Якщо людина хоче звільнитися від страждань і знайти вічність, то повинна вести праведне життя. Для цього вона має виконувати такі правила: не завдавати шкоди живим створінням; не красти; добувати хліб насущний чесною працею; говорити тільки правду; цуратися заздрощів, лестощів, пліток; не пити хмільного й не задивлятися на жінок. Тільки так людина врятується, не буде більше знов і знов народжуватися на землі.

Учнем та послідовником Будди міг стати кожен – багатий і бідний, цар і раб, брахман і недоторканий. Усі вони могли врятуватися від страждань.

Багато років Будда мандрував по Індії, мав багато учнів та послідовників. Узимку і влітку вони ходили босоніж, аби часом не роздавити черв'яка або комаху. Перш ніж пити, воду проціджували, бо в ній також могли бути живі істоти. Щоб не пошкодити земляних черв'яків, ґрунт не розпушували плугом.

Індійці вважали, що після смерті Будда став верховним богом. Його вчення – буддизм – поширилося в Індії, особливо за правління Ашоки, який і сам прийняв цю віру. Тоді ж було засновано низку монастирів. З часом буддизм поширився по всьому азіатському світу.

Порівняйте заповіді праведного життя, які проповідував Будда, з правилами єгиптян, зороастрійців, із заповідями, які дав Бог Мойсею? Що в них подібного, а що – відмінного?

Мал. 2. Статуя Будди.
Опишіть її

Мал. 3. Скульптурні зображення в печерному храмі. Порівняйте їх зі скульптурними зображеннями давніх єгиптян

4. Якими науковими знаннями володіли давні індійці?

Вагомих успіхів індійці досягли в математиці. У Стародавній Індії вміли добувати квадратні та кубічні корені, було відкрито теорему, відому нам як «теорема Піфагора». Цифри, якими ми користуємося і називаємо арабськими, насправді винайшли стародавні індійці, а потім вже перейшли до арабів. Саме в Індії почали вживати знак на означення нуля. Число 10 і кратно десяти вважалося у стародавніх індійців священним; звідси пішла десяткова система числення. Нині індійською лічбою користуються майже весь світ.

Певні досягнення були і в астрономії. За давньоіндійським календарем рік ділився на 12 місяців, кожен місяць – на 30 днів. Кожні п'ять років додавали високосний місяць. У V – VI ст. н. е. в Індії вже знали закон про земне тяжіння, що Земля має форму кулі та обертається навколо своєї осі.

Для допитливих

У Стародавній Індії знали секрет виплавки чистого заліза. Навіть у наш час, у сучасних лабораторіях можна добути лише декілька грамів такого заліза. А в Індії в V ст. н. е. із чистого заліза вилита 7-метрова колона масою 6 тонн. Донині, через тисячоліття, на цій колоні немає іржі.

Найбільшого розвитку в Стародавній Індії досягла медицина. Її досягнення успішно використовуються і нині. Для виготовлення ліків найчастіше вживали цілющі трави та мінерали. Індійські лікарі вміли вправляти кістки, лікувати переломи, відновлювати носи, вуха, губи, втрачені або скалічені в бою чи за вироком суду. Хірурги успішно робили складні операції. Але не всі секрети давньоіндійської медицини розкрито в наш час. Навіть тепер можна зустріти в Індії людину, яка, користуючись лише своїми пальцями, безкровно і безболісно видалить хворий зуб, причому без будь-яких ускладнень. У III ст. до н. е. вперше у світі в Індії було створено лікарні.

Мал. 4. Культова споруда (ступа в Санчі). Порівняйте її з давньоєгипетським храмом

5. Які пам'ятки архітектура та мистецтва Стародавньої Індії дійшли до нашого часу?

Найвизначнішими пам'ятками є *ступи* – куполоподібні споруди, в яких зберігалися буддійські святощі (частини тіла Будди та його послідовників). Зводили також печерні храми – *чайтьї*. Їх вирубували в скелі: спочатку приміщення, а потім – скульптурні зображення Будди та святих.

Великий інтерес становить скульптура Стародавньої Індії. До нас дійшли від часів держави Маур'я витесані з кам'яної брили колони. На одному з малюнків зображено таку колону. На ній стояли чотири кам'яних леви, що дивилися на чотири сторони світу, ніби охороняючи кордони царства. До нас дійшли численні статуї і скульптурні зображення Будди, інших божеств.

Мал. 5. Верхня частина кам'яної колони. Нині зображення чотирьох левів – герб Республіки Індія

Мал. 6. Внутрішній вигляд культової споруди (чайтьї)

Стародавні індійці винайшли гру в шахи. Вона називалася «чотири роди військ» і була задумана як битва між двома арміями. Пішаки служили за піхоту. В центрі другої лінії перебували цар і його радник – ферзь, обабіч них – слони, а на флангах – кіннота. Завершували шиккування війська кораблі та колісниці.

6. Які твори давньоіндійської літератури відомі?

Велике значення для вивчення історії, вірувань і поглядів стародавніх індійців мають їхні релігійні збірки – *Веди*. Ці священні книги, які датують II тис. до н. е., написані на санскриті. Найдавнішою з цих збірок є «Рігведа», вона містить в основному релігійні гімни, присвячені богам.

Винятковою популярністю в країні користувалися великі епічні поеми «Магабгарата» та «Рамаяна». «Магабгарата» («Велика оповідь про потомків Бгарати») є найбільшим твором індійської літератури. Вона складається з 18 книг і містить 200 тис. віршів. У поемі розповідається про боротьбу між двома ворогуючими родами – Куру (Кауравами) і Панду (Пандавами). «Рамаяна» складається з семи книг. У ній розповідається про поневіряння і подвиги царевича Рами.

Популярними в Індії були повчальні історії, притчі, казки, байки. В них індійський народ висміював дурощі, лестощі, жадібність.

Літературні твори Стародавньої Індії ще в давнину були перекладені на мови багатьох народів світу, збагатили їх літературу і загалом світову культуру.

Запитання і завдання

1. Що подібного, а що відмінного в уявленнях індійців та єгиптян про посмертне існування (потойбічний світ)?
2. Розкажіть про варни в Індії. Чи могли вони виникнути за первісних часів? Чи справедливо, на вашу думку, поділяти людей на варни?
3. Хто був засновником буддизму? Які заповіді праведного життя він проповідував?
4. Уявіть, що побували в Стародавній Індії і послушали проповідь Будди. Розкажіть про враження від цієї подорожі. Висловіть своє відношення до Будди і його вчення.
5. Які наукові відкриття та винаходи належать стародавнім індійцям? Що з цього ми використовуємо нині?
6. Назвіть дві найбільші давньоіндійські поеми. Які ще твори ви знаєте?

Для домашнього читання

Легенда про бога Вішну

Один з демонів був таким сильним, що підкорив увесь світ. Задумав Вішну скинути його і народився на землі у вигляді карлика. Прийшов він до демона і попросив подарувати йому стільки землі, скільки відміряє трьома кроками. Подивився демон на маленького карлика і погодився. В ту мить карлик став надзвичайно швидко рости і набув незвичайно великих розмірів. Один крок він зробив у пекло, другий – на землю, а третій – на небо. Так бог Вішну позбавив демона влади над світом.

Легенда про Будду.

Легенда розповідає, що царевич Гаутама від самого народження жив у казковій розкоші. Його батько наказав оточити будинок високою стіною, щоб ніщо не бентежило юну душу. Царевич вважав, що всюди життя таке ж прекрасне. Він навіть не припускав, що існують зло і печаль, смерть і страждання, горе і біль, старість і хвороби. Одного разу він побачив старого, хворого, згорбленого дідуса. Іншим разом – тяжкохвору людину, яка лежала на узбіччі дороги. Незабаром він побачив, як на кладовище несли мерця, якого оплакували жінки. Ці три випадки відкрили очі царевичу і справили на нього глибоке враження. Він дізнався, що в цьому кращому з світів не все так прекрасно, як йому здавалось до цих пір. І нарешті, в четвертий раз він зустрівся з убогим ченцем, який просив милостиню. Царевич був вражений його достоїнністю, зосередженістю, спокоєм. І вирішив він стати пустельником. У 29-річному віці він таємно залишив рідний дім, молоду дружину і тільки-но народженого сина.

Він узяв в руку кварту для збирання милостині та пішов пішки з одного села в інше. Жив милостинею, спостерігав і продовжував свої міркування. Одного разу під час роздумів він дійшов мудрості і пізнав велику істину спасіння. Відтоді його стали називати – Будда, тобто Просвітлений, Мудрець.

Давньоіндійська література

У Ведах збереглися легенди про створення світу й потоп. Ознайомся з їх коротким змістом. Чи знаєте ти схожі легенди в інших народів Стародавнього Сходу? Що в них є спільного, а що відмінного?

У Ведах можна знайти кілька легенд про створення світу. Одна з них розповідає: колись не було нічого – ні зірок, ні місяця, ні сонця. Лише один хаос³ панував у Всесвіті. І ось виникли води, які потім породили вогонь. Згодом теплом було народжене Золоте Яйце, яке плавало у водах безкрайнього океану. Через рік у Золотого Яйця народився Прародитель Брахма, а з двох половинок Яйця виникли Небо і Земля, між якими Брахма вмістив повітряний простір. З різних частин тіла Брахма створив богів та людей.

Збереглось у Ведах давньоіндійське сказання про потоп. Одного разу чоловіку на ім'я Ману принесли води, щоб помити руки. В цій воді він побачив маленьку рибку і спіймав її. «Збережи мені життя, і я врятую тебе», – сказала йому рибка. Здивувався Ману і запитав: «Від чого ж ти врятуєш мене?» –

«Від потопу, який знищить усі живі істоти», – відповідала йому рибка. «Доки я маленька, – продовжувала вона, – мене може зжерти інша рибка. Тому тримай мене в глечичку. Коли я виросту, то пересели мене в яму. Коли і в ямі мені буде тісно, то перенеси мене в море». Повірив їй Ману і зробив, як вона веліла. За цей період рибка значно виросла. Коли відпливала в море, вона сказала: «Потоп настане через кілька років. За цей час зроби корабель і чекай мене».

Все зробив Ману, як рибка веліла. І ось через кілька років розпочався потоп. Ману зійшов на корабель, до нього підпливла рибка: «Прив'яжи корабель до мого рога», – сказала вона Ману і потягла його до північної гори. Рибка звеліла прив'язати корабель до дерева на цій горі і зійти з корабля тільки після закінчення потопу. Так врятувався Ману, а всі інші істоти були знищені.

Чи знаєте ви схожі легенди в інших народів Стародавнього Сходу? Що в них спільного, а що відмінного?

Казки та байки Стародавньої Індії

В одній з байок розповідається, як шакал побачив ворону. Вона сиділа на дереві і держала в дзьобі поживу. Хитрий шакал почав вихвалити її голос і попросив, щоб вона заспівала. Ворона на це спокусилась і голосно каркнула. А в цей момент ласий шматок їжі випав з її дзьоба і дістався шакалові.

В казці «Про крокодила і мавпу» розповідається, як крокодилиха захотіла поласувати серцем мавпи. Вона просить свого чоловіка-крокодила, щоб той піймав їй мавпу. Тоді крокодил підплив до берега і запропонував одній з мавп перевезти її на інший берег річки. Не підозрюючи нічого лихого, мавпа сіла на його спину. Коли вони відпливли від берега, крокодил розказав мавпі, яка доля її очікує. Хитра мавпа не розгубилася. Вона говорить крокодилу, що залишила своє серце на березі і їй потрібно повернутись на берег, щоб узяти його. Крокодил повірив словам мавпи і поплив назад до берега. А мавпа швидко залізла на дерево і почала глузувати з одуреного крокодила.

³ Хаос – темний безмежний простір, що існував до створення світу. Переносно хаос – цілковите безладдя.

§ 20. Історія Стародавнього Китаю

Пригадайте, в долинах яких річок утворилися відомі вам стародавні держави? Яке значення мали ці річки для раннього утворення держав?

1. Якими були природні умови Китаю?

На північний схід від Індії розташована країна, яку ми називаємо *Китай*¹. На заході лежать гори та пустелі, на півночі – степи, на півдні – гори, вкриті тропічними лісами. Із сходу та півдня Китай омивається морями.

Західна частина країни малопридатна для хліборобства. Зима там тривала, а літо коротке і спекотне. Опадів для зрошення так само не вистачало.

Найбільш сприятливим для заселення був Східний Китай, а саме *Східно-Китайська рівнина*. Там течуть дві великі річки – *Хуанхе* («Жовта вода») і *Янцзи* («Блакитна», або «Довга ріка»). Вони беруть початок у горах і впадають у море. Ці річки подібні до Тигру та Євфрату; дуже бурхливі, несуть багато мулу і піску, часто несподівано розливаються.

Назву «Жовта вода» річка Хуанхе одержала через свій колір. Північні вітри наносили зі степів жовтий пил. Він осідав на берегах річки і за тисячоліття вкрив їх товстим шаром. Під час дощів Хуанхе розливається, затоплюються цілі області, знищуються посіви. Часто вона змінює русло. Після спадання води жителі виявляли, що річки поблизу немає. І тоді вони змушені були переселятися слідом за нею. Стародавні китайці називали Хуанхе «блукаючою рікою», «лихом Китаю», «річкою, що надриває серця», «річкою тисячі бід». Проте ґрунти в її долині дуже родючі і легко піддаються обробітці мотикою і дерев'яним плугом. Це й приваблювало сюди населення.

У річці було багато риби, а в густих лісах, які в стародавні часи вкривали переважну частину Китаю, – дичини. В басейнах Хуанхе і Янцзи водилися слони, носороги, буйволи, тигри, олені, антилопи, леопарди, кабани, ведмеді, лисиці тощо. У горах Китаю – значні поклади корисних копалин.

Поміркуйте, чому люди, які рятувалися від повені, знову поверталися на береги Хуанхе.

¹ Стародавні китайці називали свою батьківщину «Тянься» – «Піднебесна», «Чжун-Го» – «Серединне царство», або «Чхун Хуа» – «Серединна Квітуча». Слово «Китай» з'явилося значно пізніше, походить від назви народу кидань, який завоював Китай у X ст. н. е.

Мал. 1. Висівання рису (старовинне китайське зображення)

2. Яким було життя населення держави Шан-Інь?

У середині II тис. до н. е. в середній течії Хуанхе з'явилась держава, яку найчастіше називають *Шан-Інь*. На чолі держави стояв верховний правитель – *ван*. Основним заняттям жителів країни – *шанців* – було землеробство. Вони вирощували просо, пшеницю, рис, а також городні і садові культури. Зрошували поля за допомогою обвідних каналів від водойми або з колодязів. Населення тримало биків, овець, свиней, коней, свійську птицю. Шанці вирощували шовковицю, листям якої відгодовували шовкопрядів (тутових, або шовковичних, черв'яків). Шовкові тканини на той час стають широковідомими і вважаються предметом розкоші. Займалися шанці також мисливством, рибальством, збиранням дарів природи.

Мал. 2. Ритуальний посуд – дін. Шанці виконували особливі релігійні обряди. Вони підносили їжу та вино духам предків. Подавали це в пишно оздоблених бронзових посудинах – дін

Високого розвитку досягли ремесла. В руїнах столиці археологи відшукали залишки майстерні, в якій виготовляли бронзові вироби. Вже був відомий гончарний круг, на якому виготовляли посуд. Будинки і навіть палаци будували з дерева. Грошей тоді не існувало, тому торгівля була обмінною. Мірилом цінності були особливі черепашки – *кау-рі*, зерно, шкіра тощо.

Царство Шан-Інь було неміцним. Підкорені племена часто повставали, кочівники робили спустошливі набіги. Наприкінці II тис. до н. е. держава Шан-Інь занепадала, і близько 1000 р. до н. е. її завоювали західні кочівники – *чжоу*.

Мал. 3. Кістка для ворожіння.
Шанські правителі з важливих справ радилися з духами предків. Для цього використовували кістку для ворожіння (лопатку барана чи панцир черепахи). Її нагрівали доти, доки вона не тріскалась. За візерунком тріщин тлумачили відповідь. Запитання та відповіді часто вирізали на кістці для ворожіння

3. Які зміни відбулися в житті китайців у царстві Чжоу?

Чжоу були скотарями та хліборобами і вели напівкочовий спосіб життя (подібно до аріїв). Захопивши землі Шан, вони заснували свою державу – *Чжоу*.

Спочатку життя людей у царстві Чжоу мало відрізнялося від їх життя в період Шан-Інь. Поступово освоювались нові землі, будувались міста. У VI – V ст. до н. е. китайці навчилися добувати й обробляти залізо. Завдяки використанню залізних знарядь праці стало можливим освоєння нових, віддалених від річок земель. Було вирубано і спалено під рілля густі ліси та чагарники в долині Хунхе. Населення осушувало місцеві болота. Цей наступ на природу призвів до небажаних на-

Мал. 4. Місто царства Чжоу (реконструкція)

слідків. Винищення лісів потягло за собою посилення руйнівної сили бурхливих річкових потоків. Хуанхе перетворилася у справжнє лихо для хліборобів. Клімат став холодніший та посушливий. Китайцям довелося споруджувати дамби, які захищали рівнини від повеней, викопувати канали для зрошення полів.

Завдяки залізним знаряддям оранка стає глибшою, поліпшується техніка обробітку полів. У цей період починається застосування добрив. Вища врожайність полів привела до загального процвітання країни.

Правителі областей з часом дедалі більше перетворювались із царських намісників на самостійних царів. Деякі з них стали могутнішими, ніж цар, який насправді розпоряджався лише на невеликій території навкруг столиці. Згодом держава розпалася на декілька царств, які воювали між собою.

В історії Китаю IV і III ст. до н. е. називають часом «Воюючих царств». Війни були такими тривалими і кровопролитними, що, як зазначають документи, в них гинули цілі армії та безліч мирного населення. За панування в країні боролися передусім правителі семи найбільших областей. У IV ст. до н. е. царство Цінь стає наймогутнішим серед усіх інших великих царств. Упродовж століття правителі Цінь вели запеклу боротьбу за панування в усьому Китаї.

4. Перша китайська імперія. Чому вона була недовговічною?

У 246 р. до н. е. ціньським правителем стає царевич *Ін Чжен*. За допомогою досвідчених радників і воєначальників він створив величезну, добре навчену й озброєну армію. Тож *Ін Чжен* до 221 р. до н. е. в кровопролитних війнах розбив поодиночі решту китайських царств і об'єднав увесь Китай під своєю владою. Відтоді почала своє існування єдина загальнокитайська імперія² Цінь. Спеціальним указом *Ін Чжен* був проголошений *Цінь Шіхуанді* – «Першим володарем Цінь» – імператором династії³ Цінь. Він оголосив, що його син буде «Другим володарем Цінь», а далі буде третій і так десятки тисяч інших його спадкоємців.

Щоб знищити саму згадку про колишні царства, було ліквідовано їх кордони та назви. Територія держави була поділена на 36 областей на чолі з намісниками. Все населення Піднебесної, яке раніше ділилося на ціньців, вейців, чусців і т. д., називали чорноголовими⁴. Спеціальним указом імператора вся зброя в Піднебесній була вилучена у населення. Піддані віднині повинні були користуватися єдиною монетою і мірами ваги, мати єдині закони і стиль письма.

² Імперія – велика держава, утворена в результаті завоювання інших держав; об'єднувала різні народи та країни.

³ Династія – правителі з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування чи спорідненості.

Мал. 5. Імператор Цінь Шіхуанді читає книжку.
Порівняйте це зображення із зображеннями правителів
держав, історію яких вже вивчили

Незабаром після створення імперії Цінь Шіхуанді зібрав величезну армію і розпочав походи проти сусідніх країн. Його держава займала величезну територію – від центральних районів Монголії на півночі до Південно-Китайського моря на півдні. Щоб захистити країну від спустошливих набігів кочівників, імператор почав будівництво Великої Китайської стіни. Її будували з утрамбованої землі, цегли та кам'яних брил.

Надзвичайна жорстокість Цінь Шіхуанді зробила його ім'я ненависним у країні. Податки під час його правління зросли в 20–30 разів. Учених імператор зневажав і ненавидів. Тисячі їх були кинуті на каторжне будівництво Великої Китайської стіни, а 460 учених живцем закопали. Величезну кількість книг було знищено за наказом імператора.

Поміркуйте, чому жорстокі правителі ненавиділи та знищували освічених людей, учених?

Цінь Шіхуанді дуже боявся змов. Він ночував то в одному палаці, то в іншому, аби ніхто не знав, де він.

Мал. 6. Штурм Великої
Китайської стіни кочівниками
(реконструкція)

⁴ У Китаї кожна династія мала свій колір-символ. Династію Цінь символізував чорний колір.

У 210 р. до н. е. Цінь Шіхуанді помер. Наступником став його молодший син. Він, як і батько, боявся змов і розпочав своє правління зі страти братів, сестер і знаменитих полководців. Тим часом становище народу погіршувалось. Люди масово вмирали від голоду, з відчаю заподіювали собі смерть. Терпінню народу прийшов кінець. Озброївшись палицями і мотиками, люди збирались у загони. На придушення повстань кинули армію, але чимало воїнів переходило на бік повстанців. «Усі чотири сторони світу збунтувалися проти династії Цінь», – писав історик. Переляканий імператор наклав на себе руки. Не вдалося спадкоємцям Цінь Шіхуанді правити «десятки тисяч поколінь». Ціньська династія проіснувала лише 14 років. У 207 р. до н. е. народ скинув ненависних гнобителів.

Поміркуйте, чому спадкоємцям Цінь Шіхуанді не вдалося правити «десятки тисяч поколінь».

5. Які зміни відбулися в Китаї за імперії Хань?

Одним із вождів повстанців був сільський староста *Лю Бан*. У 207 р. до н. е. він скинув останнього представника династії Цінь і заснував нову династію *Хань*, яка правила Китаєм декілька століть – з 207 р. до н. е. до 220 р. н. е.

Мал. 7. Життя китайського міста епохи Хань. Відтворено на основі різноманітних зображень, скульптур та фігурок з місць поховання тих часів. Порівняйте зображення міст епохи Хань та Чжоу

Серед помічників Лю Бана було багато вчених. За їх порадою, китайський правитель пішов на деякі поступки народу. Спершу він відмінив криваві закони, припинив великі розорювальні будівництва. Було звільнено безліч людей, яких перетворили в рабів за борги і злочини. Для селян Лю Бан зменшив у 20 разів розмір земельного податку. Народу було роздано заповідні ліси, парки та водойми ціньських правителів.

Як тільки династія Хань зміцніла, її правителі почали завойовницькі війни проти степових кочівників – *гунів* та гірських племен Індокитаю. Під час одного з таких походів китайське військо досягло Фергани (місто в Середній Азії).

Для допитливих

У II ст. до н. е. був прокладений шлях з Китаю через Середню Азію та Персію до Середземного моря, який згодом дістав назву Великого шовкового шляху. Каравани верблюдів долали його за один-два роки. Цим шляхом китайці доставляли на Захід шовк, метали, ремісничі вироби. В Китай завозили коней, шерстяні вироби, пурпурові тканини, скло, ювелірні вироби. Завдяки цьому шляху в Китай потрапили люцерна, квасоля, гранат, виноград, горіх, шафран.

Однак такі походи вимагали значних коштів. З часом податки і повинності досягли величезних розмірів. Подушний податок стягувався навіть з дітей і стариків. Це спричинило масові випадки вбивства немовлят, хворих та літніх людей у сім'ях бідняків. Від непосильних податків селяни тікали в ліси та гори і займались розбоєм. У країні часто спалахували стихійні народні бунти.

У 18 р. н. е. через неврожай основні райони Китаю спіткав голод. В країні почалися заворушення, які незабаром переросли в могутні повстання, які охопили всю країну. Міжусобиці завершилися загибеллю (крахом) Ханьської імперії. В 220 р. н. е. вона розпалася на три царства.

Мал. 8. Монети епохи Хань

Запитання і завдання

1. Порівняйте природні умови Стародавнього Китаю, Єгипту і Південного Дворіччя. Що між ними подібного і що відмінного?
2. В чому полягала особливість розвитку господарства Китаю?
3. Які реформи провів у країні Цинь Шіхуанді? Чому це ім'я стало ненависним в країні?
4. Чим відрізнялися правління династій Хань і Цинь? Що їх об'єднувало?

5. Чим були спричинені завойовницькі війни Китаю? Чи характерні такі війни для інших країн Стародавнього Сходу? Відповідь аргументуйте.

До лічби років

Назвіть рік і століття утворення єдиної держави в Китаї. Назвіть перший і останній роки III століття до н. е. Чи міг Цинь Шіхуанді вести переписку з перським царем Дарієм I? Дайте відповіді за допомогою стрічки часу.

Для домашнього читання Велика Китайська стіна

Китайський народ склав сумні легенди про будівництво Великої Китайської стіни. Воно велось силами трьохсоттисячної армії. На допомогу їй було кинуту велику кількість засуджених злочинців, державних рабів і вільних общинників, які відбували трудову повинність. Загалом на будівництві працювало близько 2 млн людей. Багато їх загинуло від виснаження і непосильної праці. Їх заривали тут-таки, біля стіни. Це «найдовше кладовище у світі».

Велика Китайська стіна простяглася на тисячі кілометрів (6 450 км). Висота стіни становила від 6,5 до 10 м, ширина – 5,4 м, щоб на ній могли роз'їхатися дві зустрічні колісниці. В стіні є оглядові щілини та бійниці. Через кожні 2,5 – 3 км розташовувались підвищення для сторожової вежі. Внизу у вежі жили воїни, а на верхньому поверсі вони несли свою службу. Тут наготові лежав хмиз для вогню. Якщо воїни помічали небезпеку, вони одразу розпалювали багаття. На сусідніх вежах, побачивши цей знак, так само підпалювали хмиз. Так сигнал надходив туди, де в повній бойовій готовності знаходився великий загін. Він одразу поспішав на допомогу.

§ 21. Культура Стародавнього Китаю

Пригадайте, які наукові знання розвивалися в Єгипті, Дворіччі та Індії. Поясніть, чому саме ці знання набули поширення. Яких успіхів досягли єгипетські астрономи, індійські математики?

1. Якими науковими знаннями та винаходами славились давні китайці?

Чимало винаходів та відкриттів, зроблених у Стародавньому Китаї, використовує людство донині. Великих успіхів досягли стародавні ки-

тайці в *астрономії*. Вони вміли передбачати місячні і сонячні затемнення, навіть появу комет, уперше виявили плями на Сонці.

У Китаї був винайдений *компас*. Він складався з квадратної залізної пластинки та магнітної «ложки», яка вільно оберталася на відшліфованій поверхні пластинки. Ручка «ложки» завжди показувала на південь.

Мал. 1. Виготовлення паперу в Китаї (старовинні китайські зображення).

Спочатку бамбук (ганчірки чи кору дерева) вимочували у воді, щоб розм'якшити. Потім подрібнювали і кип'ятили в казані, одержуючи таким чином паперову масу. В цю масу робітник занурював тонку сітку, на якій збирались у плівку волокна паперової маси. Сітку клали під прес і сушили.

Висушений аркуш паперу відокремлювали від сітки

Серед найважливіших винаходів китайців був *папір*. Його робили з ганчірок, кори дерев та бамбука. В Китаї вперше навчилися виготовляти *тонкі шовкові тканини*. Китайські математики знали десяткові дробі та дії з від'ємними числами.

Високого розвитку досягла китайська *медицина*. Місцеві лікарі визначили на тілі людини певні точки (нервові центри), які підтримують її здоров'я. За допомогою масажу чи особливими голками (голкотерапія) вони впливали на них, тим самим покращували стан людського організму. Мешканці Піднебесної знали також лікувальні властивості багатьох лікарських рослин, зокрема *женьшеню*. В давнину китайські лікарі рекомендували своїм хворим цілющий засіб – *чай*. Пізніше його почали вживати як напій.

Китайці винайшли *порох*, спочатку його використовували для влаштування феєрверків на святах. У II ст. н. е. вчений *Чжан Хен* зробив перший у світі *сейсмограф* – прилад

Мал. 2. Модель сейсмографа Чжан Хена

для визначення коливань ґрунту (землетрусів), а також *глобус*, що відтворював рух небесних тіл.

Для допитливих

Сейсмограф Чжан Хена був зроблений з латуні у вигляді бочечки із 8 драконами на його поверхні. Дракони вказували на всі сторони світу, а довкола сиділи жаби з розкритими ротами. В пащі драконів було по кульці. Під час коливання ґрунту з пащі якогось із драконів викочувалась кулька і падала в рот жабі. Так визначався напрям до центра землетрусу.

Найвидатнішим китайським істориком був *Сима Цянь*, який жив наприкінці II – на початку I ст. до н. е. Його праця називається «*Ші Цзі*» («*Історичні записки*»). Будучи державним чиновником, Сима Цянь об'їхав майже всю країну і зібрав багато писемних джерел. Він записував розповіді учасників і свідків нещодавніх історичних подій, а також усні оповіді про далеке минуле. У своїх «Історичних записках» Сима Цянь виклав історію Китаю від найдавніших часів до кінця II ст. до н. е.

2. Як і на чому писали стародавні мешканці Китаю?

Писемність у Китаї виникла ще в сиву давнину (III тис. до н. е.). Археологи знайшли старовинні предмети з написами: це посуд, кістки для ворожіння, панцири черепах. За правління династії Цін було запроваджено єдине для всієї країни письмо. Знаками в китайському письмі слугують *ієрогліфи*. Кожен ієрогліф означає окреме слово і є складною комбінацією рисок. Інколи буває до 52 рисок. У давньокитайському письмі використовували близько 10 тис. ієрогліфів. Розділових знаків не існувало, тому навчання грамоти вимагало багато часу й зусиль. Спочатку китайці писали на панцирах черепах, кістках тварин і на бронзовому посуді.

У I тис. до н. е. писали пензликом на дощечках з бамбука. Пензлик вмочували в лак, виготовлений із соку дерева. За допомогою шкіряного чи шовкового шнурка бамбукові дощечки з'єднували в особливу книгу. Подібна книга могла займати цілий віз, а то й більше.

Згодом китайці використовують для письма шовкові стрічки. На них було зручно писати, але шовк на той час був вельми дорогим матеріалом. Наприкінці I тис. до н. е. починають писати на папері. Папір був значно

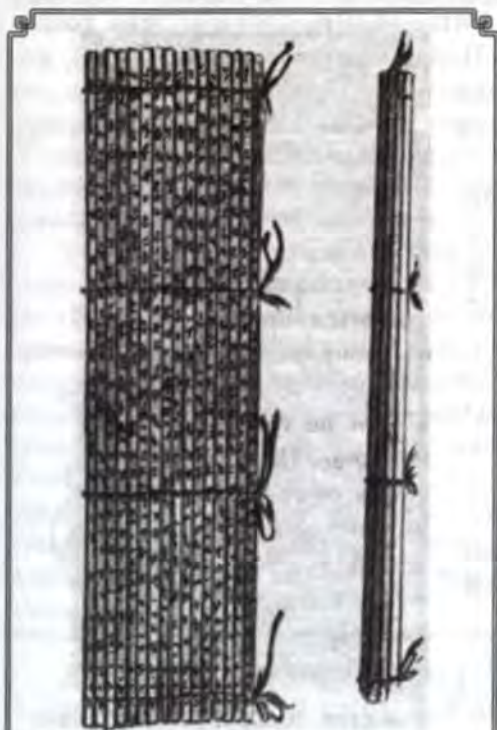
Мал. 3. Бамбукові дощечки з написами

дешевший за шовк та зручніший, аніж бамбукові дощечки. Ієрогліфи писали стовпчиками згори донизу.

3. Що таке даосизм?

Великого поширення в Стародавньому Китаї набуло вчення *даосизму*. Саме слово «даосизм» походить від слова «дао», що означає «шлях», або «основа світу». Виникнення цього вчення пов'язане з ім'ям давнього мудреця – *Лао Цзи*, який жив у VI–V ст. до н. е. В перекладі його ім'я означає «старий філософ». Легенда розповідає, що він народився із сивим волоссям, тому був названий «Лао» – старий. За значенням і популярністю Лао Цзи вважають другим після Конфуція мудрецем Китаю. Його вчення викладено у відомій книзі «Дао-де-цзін», що означає «Книга про шлях і добрі справи».

Послідовники даосизму були проти нерівності в суспільстві та за-суджували війни. «Хороше військо – засіб, який породжує нещастя, його ненавидять усі... Прославляти себе перемогою – це значить радіти з убивства людей. Ті, хто радіє з убивства людей, не можуть завоювати співчуття в країні... Коли убивають багатьох людей, то від цього слід гірко плакати. Перемогу треба відзначати похоронною процесією», – зазначав Лао Цзи. Він виступав проти багатства та розкоші знаті, поборів влади, які доводили

Мал. 4. Старовинна бамбукова книга. Чим вона відрізняється від давньоєгипетської, Південного Дворіччя або сучасної?

Мал. 5. Лао Цзи (старовинне китайське зображення). Порівняйте його із зображенням Конфуція

народ до злиднів. Великий мудрець засуджував жорстоких правителів і свавілля чиновників.

Лао Цзи висунув принцип «не діяння». З одного боку, воно виражало вимогу до правителів не гнобити народ і дати йому вільно розвиватися. З іншого – це заклик до народу повернутися до природи, до «золотого віку», коли не було кровопролитних воєн і суперечок, які роздирали суспільство.

Послідовники даосизму відкидали жертвоприношення небу, землі, річкам, горам тощо. Даоські ченці були вмілими ворожбитами, магами, шаманами і дбайливо ставились до народних традицій та обрядів.

4. Хто такий Конфуцій? Якими були основні положення його вчення?

Самим знаменитим мудрецем в історії Китаю був *Конфуцій*⁵ (551–479 рр. до н. е.). Він створив першу в Китаї приватну школу. Слава про його розум та добре виховання ширилася країною. Він став поважним учителем. З багатьох країв прибували юнаки, аби слухати його настанови і стати його учнями.

Конфуцій учив, що кожен громадянин має неухильно виконувати «*ритуал і церемоніал*», тобто додержуватися давніх народних традицій, установлених норм поведінки. Лише за цієї умови можна досягти в країні процвітання та злагоди. Передусім, як учив мудрець, потрібно шанувати батьків і старших за віком. Адже міцна сім'я – це запорука сильної держави.

Конфуцій повчав, що володар повинен бути володарем, чиновник – чиновником, батько – батьком, син – сином. «Платіть добром за добро, а за зло віддячуйте по справедливості».

Учні Конфуція викладали його вчення у вигляді бесід з учителем. Пізніше їх було зібрано в 13 книг. Найважливішою з них є «Луньюй» – «Бесіди і судження».

Помер Конфуцій у 73-річному віці. Його вчення – *конфуціанство* – поширювалось в усьому Китаї.

Яких правил, за вченням Конфуція, повинен був додержуватися вихований китаєць?

Мал. 6. Конфуцій (старовинне китайське зображення). Яку інформацію ви можете повідомити, розглянувши це зображення? Порівняйте із зображенням Будди

⁵ Конфуцій – латинізована форма давньокитайського імені Кун Фу-цзи («вчитель Кун»)

5. У чому полягає своєрідність давньокитайського мистецтва?

Стародавні китайці досягли високої майстерності в обробці міді й бронзи. Про це свідчать матеріали археологічних розкопок. Бронзовий посуд прикрашався золотом, сріблом, коштовним камінням. На посудинах зображували сцени полювання і військових походів.

У Стародавньому Китаї будинки спочатку будували з дерева, і тому вони не збереглися. Проте до нас дійшли їх глиняні макети. В епоху Хань житла почали будувати з цегли-сирцю, а палаці правителя та будинки знаті – з випаленої цегли. В цей час з'являються покрівлі з черепиці. Стелі в житлах не було. Китайські архітектори створили своєрідний стиль багатоярусного будинку.

Мал. 7. Прийом у палаці (давньокитайський рельєф). Вельможі під'їжджають до палацу, в супроводі пішої і кінної варті (внизу), господар приймає гостей (середній ряд)

Для допитливих

Господарі будинку та гості сиділи на циновках, що вкривали долівку. Страви подавали на низенький столик. Щоб сісти за такий столик, китайці спочатку ставали на коліна, а потім присідали на п'яти. Спали китайці на ліжках, при цьому під голову підкладали подушки-валик.

У середині I тис. до н. е. в Китаї з'являються великі міста, в яких мешкало кілька сотень тисяч городян. Тому часто вони були перенаселеними. Центром життя в місті були ринки, які відкривалися опівдні, а закривалися в сутінки. Водночас можна було придбати все: ремісничі вироби, продукти, гарячі страви, книжки, музичні інструменти тощо. Там же можна було відвідати цирульника чи ворожку. На ринковій площі страчували злочинців. Зазначимо, що в містах процвітала злочинність, тому місцеві в'язниці були переповнені.

Мал. 8. Глиняний макет житла в Китаї ханської доби. Чи схожий він на моделі трипільських жител?

До нас дійшло багато пісень Стародавнього Китаю, їх було записано в «Книзі пісень» (Ші цзін). Важливе значення в Стародавньому Китаї надавали танцям і музиці.

6. Якими були релігійні вірування стародавніх китайців?

Населення стародавнього Китаю поклонялося силам природи і одухотворяло їх. Духи водойм, річок, гаїв, гір зображувались у вигляді

вродливої дівчини чи симпатичного дідугана. Щоб задобрити духів природи, китайці справляли обряди, приносили їм жертви (інколи людські). Шанували китайці також домашніх духів – духа вогнища, воріт, центра будинку тощо.

Вшановували в давнину й священних тварин. Єдиноріг символізував мир і достаток, фенікс (фазан) – сімейну злагоду, черепаха – довголіття й фізичну міць, а царем звірів був тигр. Символом Китаю стає дракон.

Головним богом у шанців був *Шанді*. Вони вважали його своїм божественним першопредком. В епоху Чжоу найпершим божеством стає Небо, яке шанували як верховну силу і джерело всіх земних благ. Первосвящеником культу Неба був сам імператор, якого називали *Сином Неба*. Китайці вірили, що їх батьківщина перебуває під безпосереднім управлінням Неба, тому й називали свою країну *Піднебесною*. На честь імператора будували храми з куполоподібним дахом, який покривали під колір неба блакитною черепицею з фаянсу або фарфору (порцеляни).

Давні китайці вшановували своїх предків, тому будували спеціальні приміщення – храми предків. Китайці вірили, що душі померлих можуть впливати на живих родичів. Тож у дні великих сімейних свят або у поминальні дні приносили душам предків пожертви – ставили різні страви, спалювали ароматичні олії. До душ предків зверталися з проханнями або за порадами в будь-якій справі.

Потойбічний світ уявляли як продовження земного. Праведна душа опинялася в раю, грішна – в пеклі.

В епоху Хань у Китай проник *буддизм*, проте великого поширення не набув. Водночас став поширюватися релігійний *даосизм*. Основними даоськими богами стають Нефритовий імператор, Лао Цзи та Паньгу. Буддизм, конфуціанство та даосизм, на думку вчених, злилися в єдину релігійну систему під духовною зверхністю конфуціанства. Тобто китаєць міг бути одночасно і буддистом, і конфуціанцем, і даосом.

Запитання і завдання

1. Які наукові знання розвивались у Стародавньому Китаї?
2. Порівняйте писемність Китаю та інших країн Стародавнього Сходу. Чим китайські «книжки» відрізняються від «книжок» Єгипту і Дворіччя?
3. Чим подібні і чим різняться вчення Конфуція, Лао Цзи і Будди? Яке з них найближче одне до одного?

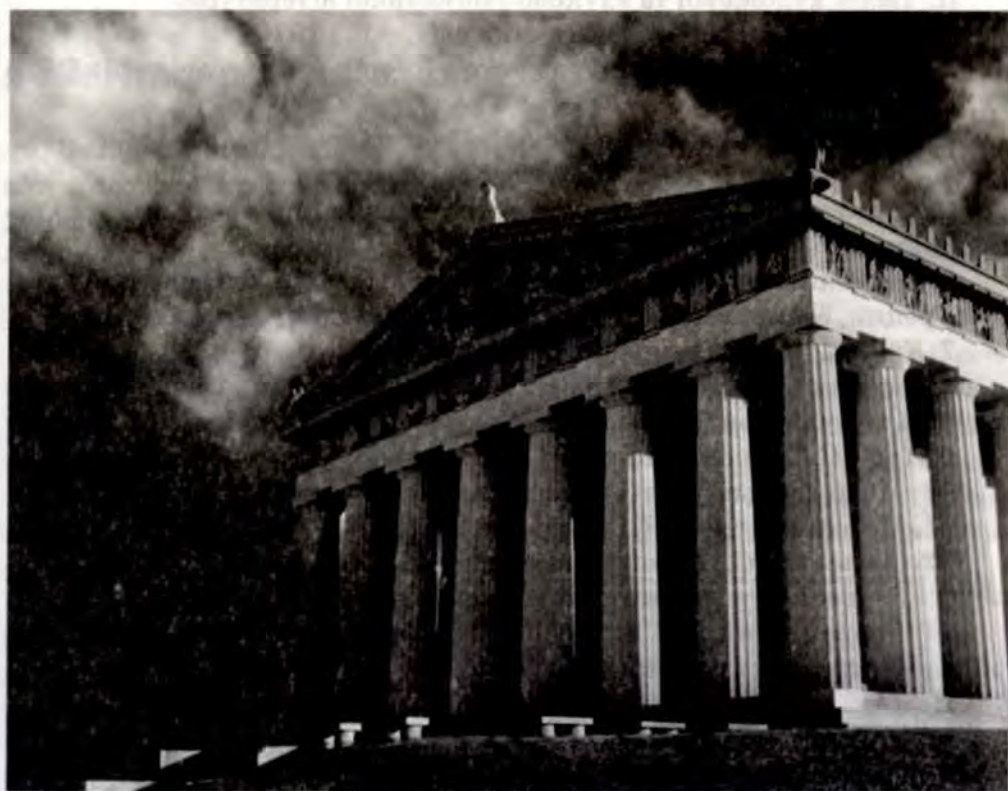
4. Розкажіть про мистецтво Стародавнього Китаю.
5. Чому в Стародавньому Китаї зародились ті самі наукові знання, що й в інших країнах Стародавнього Сходу?

До лічби років

Де раніше утворилася єдина держава – в Єгипті чи в Китаї? На скільки раніше? Дайте відповіді за допомогою стрічки часу.

РОЗДІЛ III.

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Надзвичайно далекий шлях нашої уявної подорожі – з Китаю до Європи, а саме на Балканський півострів – до чарівної країни Еллади. Тепер цю країну називають Грецією. Під час вивчення цього розділу ви дізнаєтеся про особливості географічного положення і природні умови Балканського півострова та острова Крит; ознайомитеся з міфами та релігією Стародавньої Греції; давньогрецьким епосом; археологічними пам'ятками даного періоду; історією Ахейської та Гомерівської Греції. Надзвичайно пізнавальним є матеріал про виникнення античної цивілізації, про особливості розвитку грецьких полісів та державний устрій Афін та Спарти, що дасть змогу порівняти їх державний устрій з державами Стародавнього Сходу. Значна частина матеріалу розділу присвячена вивченню повсякденного життя, побуту, культурних досягнень греків. Не менш цікавим буде знайомство з життям та діяльністю таких історичних осіб, як Александр Македонський, Солон, Перікл, Демосфен, Архімед, Сократ та інші.

Опорні поняття та терміни: міфологія, аристократія, епос, поліс, Велика грецька колонізація, колонія, метрополія, демократія, тиранія, громадянин, культура, наука, Олімпійські ігри, еллінізм.

Додаткова інформація про давню історію Стародавньої Греції – це: І. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

II. Твори художньої та науково-популярної літератури.

1. Асєєв Ю.С. Подорож в античний світ. – К., 1970.

2. Білик І.І. Золотий Ра: Геродотова історія у вільному переказі. – К., 1989.

3. Гомерова «Іліада» / Переказ К. Гловацької. – К., 1981.

4. Гомерова «Одіссея» / Переказ К. Гловацької. – К., 1980.

5. Древний мир глазами современников и историков. – Ч. 2. – Греция и Рим. – М., 1994.

6. Знаменитые греки: Жизнеописания выдающихся деятелей древней Греции, составленные по Плутарху. – М., 1968.

7. Кун М.А. Міфи давньої Греції. – К., 1993.

8. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції і Риму. – Львів. 1988.

9. Лур'є С.Я. Лист грецького хлопчика. – К., 1957.

10. Міфи давньої Греції / Переказ К. Гловацької – К., 1980.

11. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К., 1983.

12. Озерецька О. Олімпійські ігри. – К., 1979.

13. Редис Б. Кто есть кто в античном мире. – М., 1993

14. Рубинштейн Р.И. За что Ксеркс высек море: Рассказы из истории греко-персидских войн. – М., 1967.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://godsabay.ru/>

<http://greek.h11.ru/menu.htm>

<http://history.rin.ru/cgi-bin/history.pl?num=120>

<http://rulers.narod.ru/index.htm>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавня_Греція

<http://www.anc-greece.narod.ru/>

http://www.chl.kiev.ua/95/religia/lkart_rel.htm

<http://www.countries.ru/library/ant/greece.htm>

<http://www.drevniymir.ru/>

<http://www.ellada.spb.ru/>

<http://www.evropa.org.ua/history/2.htm>

<http://www.hellados.ru/>

<http://www.mhk.spb.ru/>

<http://www.ruslanka.ru/hist.html>

<http://xlegio.ru/index.htm>

ТЕМА 1.

ГРЕЦІЯ ЗА НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

§ 22. Природа і населення Стародавньої Греції

Знайдіть на карті територію Стародавньої Греції. Що можна розповісти про Грецію на підставі карти? За текстом підручника та картою зробіть висновки: як впливали гори на зв'язок між окремими областями Стародавньої Греції? Яку роль у розвитку цих зв'язків відігравало море?

1. Яким було географічне положення Давньої Греції?

Стародавня Греція займала південну частину Балканського півострова і узбережжя Малої Азії. Народ, що населяв цю країну, називав її Елладаю, а себе еллінами. Ми називаємо жителів цієї країни греками за ім'ям, яке їм дали римляни.

Материкова Греція поділяється на три частини: *Північну, Середню та Південну*. Потрапити з однієї частини в іншу можна було лише вузькими гірськими стежками.

У межах Північної Греції виділяють великі області: на заході *Епір*, на сході – *Фессалію*. З Північної Греції в Середню єдиний шлях пролягав через *Фермопільський прохід* (Фермопіли) – вузьку ущелину між високими горами й уривистим берегом моря.

Середня Греція в свою чергу поділяється горами на безліч окремих областей. Найвідомішими в стародавні часи були *Беотія* і *Аттіка*. В північній частині Атики знаходиться найвища гора Греції – *Олімп* (висотою близько 3 км). Гористим *Коринфським перешийком* Середня Греція сполучається з Південною.

Мал. 1. Фермопільський прохід

Мал. 2. Лаконська долина і гори Тайгет

Південну Грецію називають *Пелопоннес*. Це гористий півострів, у центральній частині якого лежить плоскогір'я. На окраїнах Пелопоннесу розташовані родючі долини – *Мессенська* та *Лаконська*.

2. Що відомо про населення Стародавньої Греції?

На думку багатьох учених, ще в IV – III тис. до н. е. на Балканському півострові жили народи, про походження яких мало відомо. В III тис. до н. е. на територію Балкан з півночі вторглися грецькі племена ахейців, які підкорили місцеве населення й заселили півострів. У II тис. до н. е. сюди прийшли племена дорійців, які потіснили ахейців на менш родючі землі. На початку I тис. до н. е. вся Греція була поділена між основними чотирма грецькими племенами: дорійцями, ахейцями, іонійцями та еолійцями. З цих чотирьох великих племінних об'єднань склалася грецька народність.

3. Як природні умови вплинули на заняття населення Стародавньої Греції?

Клімат у Греції теплий. Під час короткої зими йдуть дощі, морозів майже не буває. А влітку спекотно, дощів випадає мало. Значна частина Греції в літні місяці страждає від засухи, майже всі річки пересихають. Проводжаючи друзів, стародавні греки бажали «щасливої дороги та свіжої води».

Природа Греції в стародавні часи була різноманітною. Гористі місця були покриті лісами із сосни, дуба, бука і каштана, а в долинах росли вічнозелені кипариси, лаври і олеандри. На схилах гір здавна були виноградники та маслинові гаї. З винограду греки навчилися виготовляти чудове вино. Оливи (плоди маслинного дерева) вживали в їжу, маринували, солили, з них виготовляли і поживну смачну олію, яку використовували також для очищення тіла і для освітлення в глиняних світильниках.

Мал. 3. Збирання оливок

Ґрунт у Греції не відзначався родючістю і вимагав ретельного обробітку. Лише деякі райони були сприятливі для хліборобства. Із зернових культур переважав ячмінь, не примхлива до ґрунту культура. Свого зерна жителям Греції часто не вистачало, тому його ввозили з інших країн. Варто зазначити, що в обмін на вино та олію греки одержували значно більше хліба, ніж можна було його виростити в країні.

У деяких місцях землеробство взагалі не давало прибутків. Тому на схилах гір, на кам'янистих та покритих густими чагарниками просто-

рах мешканці Стародавньої Греції займались скотарством. Оскільки пасовищ не вистачало, то розводили вони переважно худобу, невибагливу до корму: кіз, овець та свиней.

Мал. 4. Селянське господарство. Порівняйте його з маєтком єгипетського хлібороба

Звичайною їжею стародавніх греків були хліб, оливи, козине молоко, сир, овочі, риба та вино. М'ясо в їжу вживали лише заможні люди.

У Стародавній Греції були поклади заліза, міді, срібла, мармуру та глини, що сприяло розвитку ремесел і торгівлі. Зокрема, поклади заліза та міді сприяли розвитку металургії і ковальства. З високоякісної червоної та сірої глини виготовляли посуд і черепицю. Мрамур, на який були багаті Аттика та о. Парос, використовували для спорудження храмів і громадських споруд. Для виготовлення прикрас використовували золото та срібло.

4. Яку роль відігравало море в житті греків?

Якщо поглянемо на карту, то побачимо, що материкова Греція з трьох боків омивається морями. На сході – *Егейським*, на заході – *Іонічним*, на півдні – *Середземним морями*. Проте береги її не скрізь однакові. Західне і південне узбережжя скелясті і мають багато обмілин. Там майже немає зручних бухт для гаваней.

Берегова лінія східного узбережжя більш порізана: в багатьох місцях море глибоко врізається в суходіл, утворюючи численні затоки та зручні бухти. До того ж, в Егейському морі безліч островів, часто близько розташованих.

Уже в найдавніші часи греки були вправними мореплавцями, хоча будували ще невеликі човни. Плавали тоді вздовж берегів або від острова до острова. Найбезпечнішими для плавання були літо та осінь. З листопада до лютого сильні вітри робили плавання небезпечним.

Мал. 5. Відплиття корабля до сходу сонця. Найчастіше моряки вирушали в дорогу тільки на світанку і щовечора витягали судно на берег. Для того щоб перетнути Середземне море із заходу на схід, потрібно було два місяці, оскільки кораблі рухалися вздовж узбережжя зі швидкістю від 5,5 до 9,2 км за годину. Порівняйте швидкість руху такого корабля і пішохода

Та попри небезпеку греки віддавали перевагу морському шляху, ніж пересуванню суходолом. З часом від східного узбережжя вони здійснювали далекі морські подорожі. Спочатку досягли островів Егейського моря та узбережжя Малої Азії, пізніше – берегів Чорного моря.

5. Де була найдавніша цивілізація Європи?

Щоб з'ясувати це, вирушимо на найбільший з островів Егейського моря – **Крит**. Археологи на цьому острові знайшли пам'ятки однієї з найдавніших цивілізацій Європи – руїни давніх міст, які існували в III–II тис. до н. е. Хоча в майбутньому археологи можуть знайти сліди більш давніх цивілізацій на теренах Європи, адже пошуки тривають.

Цивілізацію острова Крит називають *Мінойською*. Таку назву їй дав англійський археолог *Артур Еванс*, який уперше знайшов пам'ятки цієї цивілізації при розкопках палацу в Кноссі.¹ Хоча до нашого часу

Мал. 6. Палац кносських царів. У центрі палацу – великий парадний двір, навколо якого розташовувалися приміщення другого і третього поверхів

¹ За переказами в місті Кносс правив мудрий цар Мінос – могутній володар Криту та багатьох інших островів Егейського моря.

зберігся лише один поверх, учені припускають, що ця споруда була дво-, можливо, й триповерховою. Палац мав водогін та каналізацію, прекрасне освітлення. Він був улаштований з незвичайною розкішшю, стіни були прикрашені *фресками* – малярськими водорозчинними фарбами по вологій штукатурці. На фресках критські художники зображували природу, сцени із життя мешканців палацу.

Велику частину першого поверху палацу займали комори, в яких зберігались вино, олія, зерно, ремісничі вироби. В палаці містились і майстерні, де працювали ювеліри, гончарі, художники.

Крит був могутньою державою, яка панувала на морі. Острів охороняв потужний військовий флот. Відсутність оборонних укріплень свідчила про те, що критські міста не боялись нападу. Критяни успішно займались землеробством та скотарством, високої майстерності досягли в будівельній справі, виготовленні зброї з брон-

Мал. 7. Кносський палац. Інтер'єр XVIII–XIV ст. до н. е.

Мал. 9. Ритон (посудина для вина) у вигляді бичачої голови із малого палацу в Кноссі. XVI ст. до н. е.

Мал. 8. Нерозгадана тасмниця. У 1908 р. під час розкопок у Фієсті, на острові Крит, археологи знайшли плоске глиняне коло, вкрите знаками з обох боків (XVII ст. до н. е.). Відтоді вчені намагаються розкрити їхній зміст

зи, прикрас із золота. Вони вміли будувати веслові та парусні судна. У критян було своє письмо, яке ніхто досі не зміг розшифрувати.

Мешканці Криту вели торгівлю з багатьма країнами Стародавнього Сходу, зокрема із Єгиптом, Фінікією та Вавилоном. На острів увозили деревину, метали, скло, а вивозили ремісничі вироби, продукцію сільськогосподарства.

Мал. 10. Ігри з биком. Фреска з Кносського палацу

У XVI–XV ст. до н. е. Мінойська цивілізація переживала свій розквіт. Проте наприкінці XV ст. до н. е. на одному з островів Егейського моря відбулось грандіозне виверження вулкана. В результаті сильного підземного поштовху і величезної морської хвилі на Криті було зруйновано поселення та палаці, загинуло багато людей. Skorиставшись цим, острів захопили ахейські племена.

Запитання і завдання

1. Порівняйте природні умови Стародавнього Єгипту та Греції. Під час відповіді використайте опорні слова: а) море; б) гори; в) ґрунти; г) річки.
2. Як природні умови впливали на заняття населення Стародавньої Греції?
3. У Стародавній Греції говорили: «Гори захищають і роз'єднують, а море об'єднує». Поясніть це за допомогою карти.
4. Яке узбережжя Греції було зручнішим для розвитку мореплавства? Чому?
5. Опишіть знахідки археологів на Криті. Під час відповіді використайте малюнки підручника. Що вказує на розвиток держави та культури?

6. Що було подібного, а що відмінного в житті та заняттях населення на Криті та в країнах Стародавнього Сходу?

До лічби років

1. Скільки (приблизно) тис. років тому Мінойська цивілізація переживала свій розквіт? Скільки століть?
2. Коли на Егейському морі відбулося виверження вулкана, яке привело до занепаду цивілізації на Криті?
3. Подумайте, з яких інших держав і коли могли прибути до Криту купці? Чи могли тогочасні мандрівники мати компас, карту, глобус?

Для домашнього читання

Хто такі аргонавти?

У давньогрецьких міфах також відбулися військові походи і плавання греків у далекі країни. Так, в одному з міфів розповідається, що в далекій Колхіді (Кавказ), що на березі Чорного моря, висіло на великому дубі у священному гаї золоте руно – шкура чарівного барана (овна) із золотою вовною. Воно належало царю, який володів узбережжям.

У далеку та небезпечну подорож за золотим руном вирушило п'ятдесят відважних юнаків. Ватажком був фессалійський герой Ясон. Задля цього майстер Арг збудував швидкохідний, оснащений вітрилом чудо-човен. За іменем майстра човен назвали «Арго», а героїв – аргонавтами.

Чимало дивовижних пригод трапилося з аргонавтами під час їхньої подорожі. Нарешті вони прибули в Колхиду. Цар погодився віддати руно, але перед тим Ясон повинен був виконати одне його прохання: приборкати міднокопитних биків, що вивергали полум'я, запрягти їх, зорати та засіяти поле зубами дракона. Коли з'являться перші сходи, тоді Ясон отримає те, чого хоче.

Дочка царя Медея покохала Ясона та вирішила йому допомогти. Вона дала йому чарівну мазь, яка додавала сил та робила його невразливим на один день. Ясон запряг вогнедишних биків, зорав поле і засіяв його зубами дракона, з яких вирости озброєні воїни. Грізно вони рушили на Ясона. За порадою Медеї, він кинув у воїнів важкий камінь. Вони не побачили, хто це зробив, подумали один на одного і кинулися битися між собою.

Хоча Ясон виконав завдання, цар не віддав руно. Тоді Медея своїми чарами приспала дракона, який охороняв руно. В цей час Ясон викрав золоте руно і повернувся на човен. Затим аргонавти відпливли в Грецію разом з Медеею. Під час повернення на батьківщину з аргонавтами трапилися нові пригоди.

За казковими подіями міфу про аргонавтів криються найдавніші спогади греків про їхні далекі подорожі за металом, особливо міддю та золотом. Тобто золоте руно – це золото, яке в стародавні часи добували в Колхіді.

Поміркуйте, які особливості природи та заняття жителів Стародавньої Греції відбулися в міфі про аргонавтів? Чи легко в ті часи було плавати морем? Свою думку обґрунтуйте.

Мал. 11. Викрадення золотого руна.
Медея, простягнувши руки до дракона,
стиха почала його присипляти

§ 23. Міфи, релігія та герої Стародавньої Греції

Пригадайте, що таке міф. Які міфи народів Стародавнього Сходу ви знаєте? В чому полягає значення міфів у вивченні історії?

Висловіть припущення, яку роль міфи та вірування відігравали в житті греків.

1. Яке значення відіграють міфи у вивченні історії Стародавньої Греції?

Міфи були частиною повсякденного життя стародавніх греків: вони пояснювали навколишній світ, вчили та виховували. Здавна міфи передавались з вуст в уста. Пізніше їх стали записувати.

Завдяки міфам ми можемо чимало дізнатися про історію та життя населення Стародавньої Греції. Насамперед, як греки сприймали світ, його будову та своє місце в ньому. За міфами історики вивчають звичай, побут, правила поведінки стародавніх греків, їх мрії та сподівання, уявлення про добро і зло, про відносини в суспільстві, в сім'ї.

Крім того, вивчення міфів допомагає вченим відкривати нові сторінки грецької історії. В них, щоправда з легендарними подробицями, розповідається про створення міст, перших держав, про переселення народів, їх війни.

Давньогрецькі міфи стали важливою складовою світової культури. Зміст міфів ставав темою багатьох мистецьких творів, надихав на творчість письменників, поетів, музикантів, акторів, архітекторів та скульпторів.

Пригадайте, чи була релігія в первісних людей? Яким богам поклонялися стародавні єгиптяни?

2. Як давні греки уявляли світ богів?

Ознайомтесь з текстом і заповніть таблицю «Боги стародавніх греків».

Імена богів	Які сили природи вони відображали?	Покровителем яких занять вони вважались?

Давньогрецький міф про створення світу оповідає, що спочатку земля, вода і небо не існували окремо. Все це перебувало в стані хаосу, безладдя. Згодом із цього хаосу виділились Земля – *Гея* і Небо – *Уран*. Потім світом стали правити їх діти – могутні *титани*, боги диких сил природи.

У титанів забрали владу молодші боги, вони встановили у світі порядок та закон. Ці боги, за уявленнями греків, жили на горі Олімп, що на півночі Греції, і тому називались *олімпійцями*.

Стародавні греки вірили, що десь за небесами, на вершині Олімпу, є золоті палаци богів. Безтурботно бенкетують там прекрасні та могутні олімпійці, які не знають ані старості, ані хвороб, ані смерті. Увесь світ поділили між собою три брати: небо отримав Зевс, море – Посейдон, надра Землі – Аїд.

Головним богом у греків був – *Зевс*, наймогутніший із богів, правитель світлого Олімпу, повелитель богів та людей. Греки вважали, що Зевс дав жителям Землі закони та карає їх порушників.

Брат Зевса *Посейдон* був могутнім морським царем. Він вважався покровителем мореплавства, богом вологи та стихійних сил природи. Його палац був на дні морському. Греки уявляли Посейдона на колісниці з тризубом у руці, порухом якого розпочинаються бурі та землетруси.

Повелителем царства мертвих був *Аїд*. Йому належали надра землі з усіма скарбами. Греки вірили, що після смерті душа людини повинна була податись у підземне царство.

Найпрекраснішим з богів був *Аполлон*. Його шанували як бога сонячного світла і цілительства, покровителя краси та поезії. Під його владою перебували 9 муз, покровительок мистецтв і наук. Богом вогню та ковальства був *Гефест*. Богиня краси та кохання – *Афродіта*, яка народилася із морської піни. Всюди, де ступала її нога, виростали квіти. Сестра Аполлона – *Артеміда* – була богинею полювання, покровителькою лісів. Храм Артеміди в місті Ефесі (Мала Азія) вважався одним з чудес світу. Цей храм був спалений Геростратом, який мріяв прославитись і залишитися в історії.

Мал. 5. Гефест

Мал. 6. Артеміда

Мал. 7. Афіна

Дочка Зевса *Афіна* була богинею мудрості, покровителькою ремесел та наук, захисницею міст. Вона брала участь у битві олімпійських богів з титанами, її називали Палладою (Переможницею). Стародавні греки вірили, що ніхто не здатний її перемогти в бою, навіть бог війни *Арес*. Постійною супутницею Афіни була богиня перемоги – *Ніка*.

Вісником богів був *Гермес*. Його часто зображували в плащі, крилатому шоломі та високих чоботях із крильцями. Ще з дитинства він проявив незвичайну спритність розуму та рук. Тому він вважався богом торгівлі, покровителем усіх хитрих та енергійних людей: винахідників, торговців, шахраїв, злодіїв і чаклунів.

Мал. 8. Гермес

Великою пошаною в грецьких селян користувалися боги землеробства. Особливо шанувались *Деметра* – богиня хлібних колосків, покровителька землеробства і родючості, та *Діоніс* – бог виноградарства і виноробства.

Розгляньте малюнки і порівняйте, як зображували своїх богів греки, єгиптяни та мешканці Індії. Яку інформацію можна одержати про богів з цих зображень?

Крім загальногрецьких богів у кожній області Греції були ще місцеві божества, вони на-

Мал. 9. Деметра

селяли ліси, джерела, луки і гори. Богинь джерел – *німф* – зображували у вигляді веселих та безжурних чарівних дівчат. *Сатири*, лісові божества, – це дивовижні старці, вкриті шерстю, з копитами та козячими рогами.

Релігія, заснована на поклонінні багатьом богам, називається **язичеством**.

Стародавні греки уявляли своїх богів безсмертними та всесильними. Проте і боги не були вільні від нещастя, бо над ними, як і над людьми, панувала неминуча доля. Греки називали її *Мойрою*. Над смертними і над богами панує *фатум*. На варті законів біля трону Зевса стоїть богиня *Феміда*. Так у міфах викладалися релігійні уявлення грецького народу.

Складіть розповідь «Бенкет богів». Уявіть, що ви опинилися на високій горі Олімп, де відбувається бенкет богів стародавніх греків. Опишіть, що ви там побачили? Які боги були присутні? Що вони робили?

3. Герої Еллади.

З численних давньогрецьких міфів особливо виділяються міфи про героїв. *Героями* греки називали носіїв надлюдської фізичної сили або особливої хитрості та розуму. Це були напівбоги-напівлюди, які допомагали людям. Вони винищували потвор, диких звірів, розбійників, що перешкоджали нормальному та спокійному життю людей.

Одним із найпопулярніших грецьких героїв був *Геракл*, син Зевса і простої смертної жінки Алкмени. Незважаючи на свої величні подвиги, Геракл з веління богів примушений був перебувати на службі в нікчемного і корисливого царя. Він здійснив 12 подвигів. Зокрема, Геракл задушив лева, який наводив жах на людей і нищив їх худобу, вбив страшну девятиголову гідру, котра пожирала людей і тварин. В Аркадії Геракл розправився із жахливими птахами, що мали мідні пазурі та дзьоби, такі ж крила. Під час мандрувань від Кавказу до Іспанії зруйнував перепону між Середземним морем і Атлантичним океаном: одне каміння він кидав у бік Іспанії, інше –

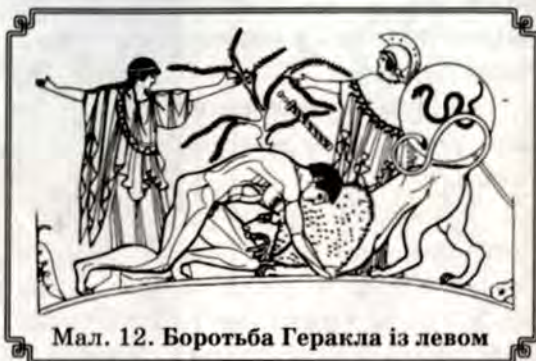
Мал. 10. Діоніс

Мал. 11. Геракл

в бік Африки. Так утворилися дві великі скелі, які греки називали «Стовпами Геракла» (біля сучасної Гібралтарської протоки). За його подвиги боги дарували Гераклу безсмертя.

Головним героєм Аттики був *Тезей*, син афінського царя Егея та Ефри, доньки Трезенського царя. Коли він виріс то вирушив до свого батька в Афіни. По дорозі він здійснив чимало подвигів, зокрема убив Прокруста, найжорстокішого розбійника в Аттиці.

Мал. 12. Боротьба Геракла із левом

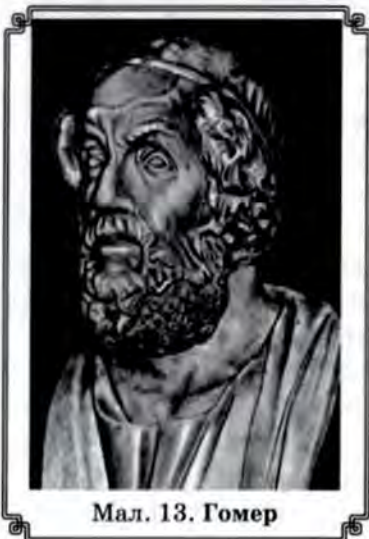
Для допитливих

Прокруст запрошував до себе випадкових подорожніх, частував і потім запрошував відпочити на своєму ліжку. Якщо воно було замале для гостя, Прокруст відрубав йому ноги, якщо завелике, то витягував їх. Це ліжко назвали «прокрустовим ложем». Тезей убив Прокруста, повалив його на власне ложе, яке виявилось для нього занадто коротким.

Найголовніший подвиг Тезея – це визволення Афін від тяжкої і страшної данини, яку треба було посилати критському цареві Міносу. Кожні дев'ять років до Міноса відправляли сімох дівчат та сімох юнаків, яких він віддавав на пожирання Мінотаврові – чудовиську з тілом людини і головою бика. Мінотавр жив у Лабіринті – споруді із заплутаними ходами. Той, хто потрапляв у Лабіринт, блукав і не міг знайти виходу. Між тим усі ходи вели до центра, де був Мінотавр.

Дочка царя Міноса – *Аріадна* покохала Тезея і дала йому меч та клубок ниток. Тезей прив'язав нитку біля входу в Лабіринт і пішов, розмотуючи клубок, шукати Мінотавра. Вбивши його, Тезей, ідучи зі своїми супутниками за рятівною ниткою Аріадни, вийшов з Лабіринту.

Збираючись на Крит, Тезей сказав батькові, якщо все скінчиться благополучно, то він підніме на кораблі білі вітрила, в разі нещастя – вітрила будуть чорними. Але захоплений успіхом Тезей забув про обіцянку і відплив під чорними вітрилами. Цар Егей весь час чекав корабля на березі. Він побачив чорні вітрила і вирішив, що його син загинув, тож з розпачу кинувся в море з високої скелі. Відтоді це море стали називати Егейським.

Мал. 13. Гомер

4. Давньогрецький епос.

Давньогрецькі міфи та легенди довгий час передавались із покоління в покоління в переказах, в усній формі. Мандрівні співці, яких у Греції називали *аедами*, поклавши міфи на музику, ходили від міста до міста, співаючи їх. Часто запрошували в будинки заможних людей, де бажали послухати пісні про великих героїв та їх подвиги. Особливо популярними були пісні про Троянську війну – війну між Грецією та Троєю, містом у Малій Азії.

Так виник давньогрецький епос. Найдавнішими епічними творами були поеми «Іліада» та «Одіссея». Їх автором вважається сліпий співець Гомер, який жив у VIII ст. до н. е. Ще в давнину сім грецьких міст сперечалися між собою за честь вважатися батьківщиною Гомера. З поемами Гомера ви докладно ознайомитеся на уроках літератури, повідомимо лише їх зміст.

У поемі «Іліада»¹ відображено події останнього, десятого року Троянської війни, розповідається про бойові дії, двобої героїв. Про початок та кінець Троянської війни в самій поемі не розповідається (про ці події ми можемо довідатися з різних міфів).

Мал. 14. Герої Троянської війни

Цікаво знати. В одному з міфів розповідається про падіння Трої. За порадою героя Одіссея греки збудували величезного дерев'яного коня, всередині якого заховалися добре озброєні воїни. Інші воїни, щоб обманути троянців, посідали на кораблі і відпливли на найближчий острів. Дерев'яний кінь залишився на березі моря.

Побачивши таке троянці вирішили, що греки зняли облогу. Вони ввезли коня в місто і стали святкувати перемогу. Вночі, коли троянці поснули, грецькі воїни вийшли з коня і відкрили ворота своїм товаришам, які повернулися з острова. Вони підпалили зусібіч місто і вбили майже всіх троянців. Так на десятий рік війни велика Троя була переможена. Звідси походить крилатий вислів «троянський кінь», що означає підступну хитрість, обманні дії.

Поема «Одіссея» описує поневіряння та повернення на батьківщину героя Троянської війни Одіссея. Він образив бога морів Посейдона і той перешкоджав йому дістатися додому. Десять років поневірявся герой по морю. Йому довелося чимало пережити та перестраждати. Він втратив своїх су-

¹ Назва поеми «Іліада» походить від грецької назви міста Трої – Іліон.

путників і кораблі, ледь не загинув від рук одноокого велетня – циклопа, уникнув небезпеки, перехитривши сирен – напівптахів-напівжінок, і т. п. Гострий розум та спритність рятували Одиссея в небезпечних ситуаціях. Тому в поемі Гомер називає Одиссея хитроумним. Урешті-решт герой повертається на рідний острів Ітаку, до своєї вірної дружини Пенелопи, яка чекала на нього довгих 20 років. Він розправився із залицяльниками Пенелопи, які марно домагалися її, і відновив свої права царя.

Покажіть на карті та опишіть шлях, який довелося подолати Одиссею та його супутникам, щоб повернутися з Троянської війни на батьківщину – від Іліона (Трої) до острова Ітака біля західного узбережжя Середньої Греції.

Майже 3 тисячі років поеми Гомера захоплюють людей багатством та яскравістю мови, своїм урочистим віршем. Їх перекладено майже на всі мови світу.

Тривалий час історики були переконані, що поеми Гомера лише вигадка поета, лише літературні твори. Проте дослідники давнини прагнули знайти легендарну Трою. Це вдалося археологу Генріху Шліману. Відкриття та знахідки вчених підтвердили, що в основу поем Гомера покладено реальні історичні події.

Мал. 15. Одиссей, прив'язаний до щогли свого корабля, слухає спів сирен. Деталь грецької амфори

Мал. 16. Пенелопа

Запитання і завдання

1. Розкажіть про значення міфів у вивченні історії Стародавньої Греції.
2. У чому полягає особливість релігії стародавніх греків? Що подібне та відмінне в релігійних віруваннях стародавніх греків та інших народів давнини?
3. Поміркуйте, як у міфах Стародавньої Греції відобразились природа країни, заняття населення, уявлення про добро і зло, мрії і сподівання. Підтвердіть свої висновки конкретними прикладами з міфів.
4. Якими греки уявляли своїх героїв? Які подвиги вони прославляли? Що вам подобається і що не подобається в діях та вчинках героїв давньогрецьких міфів та поем?
5. Улюбленим героєм стародавніх греків був Геракл. Чим це можна пояснити?

6. Які подвиги здійснив Тезей для афінян? Що в міфі про Тезея могло відповідати історичній дійсності? Якими, згідно з міфом, були відносини між жителями Греції та царями Криту?

7. Яким подіям присвячена поема «Ліада»? Чому вона так називається?

8. Чому Гомер у своїй поемі називає Одиссея хитромудрим? Підтвердіть свою думку прикладами з поеми.

9. Користовуючись додатковою літературою, напишіть невеликий твір про будь-якого бога чи героя Стародавньої Греції.

10. Які ви знаєте літературні твори, пам'ятки мистецтва чи кінофільми, в основу яких покладено давньогрецькі міфи?

Для домашнього читання

Яку роль відіграв Прометей у житті людей?

У Стародавній Греції був поширений міф про титана Прометея. Він допомагав олімпійцям у боротьбі з іншими титанами. За одним із міфів, він створив людей з глини і води. За іншим – перетворив людей із нерозумних істот у розумних і вправних. Побачивши, що люди живуть у напівдикому стані, в холоді та голоді, він передав їм вогонь і навчив ним користуватися. Прометей навчив людей рахувати, писати, читати, обробляти метали, відкрив силу ліків та подарував їм надію. Він приручив для людей коня і бика, побудував перший корабель та спустив його в море. За це Зевс жорстоко покарав Прометея, наказавши прикувати залізними ланцюгами до неприступної скелі і щодня насилав на нього орла, аби той клював печінку титана. Але Прометей мужньо переніс усі страждання і не змирився перед Зевсом. Лише через багато віків від цих мук звільнив Прометея Геракл.

За дарований людям вогонь Зевс покарав не лише Прометея, а й людей. Він зібрав всі лиха і нещастя в скриньку, яку один із богів відніс на землю і залишив у Пандори. Це була жінка, відома своєю красою і надзвичайною цікавістю. Побачивши скриньку, вона вирішила відкрити її. Як тільки Пандора підняла кришку, зі скриньки вилетіли всі нещастя і лиха й швидко поширились між людьми.

Подумайте, які риси людини прославляє міф про Прометея.

Міф про п'ять віків та потоп

На думку греків, від початку світу пройшло п'ять історичних «віків»: золотий, срібний, мідний, героїчний та залізний. Кожен з цих «віків» охоплював декілька тисяч років. Найщасливішим для людей вважався «золотий вік», коли світом правив батько Зевса – Кронос. В царстві Кроноса люди жили без горя та праці, земля сама давала їм їжу, не було на світі ні війн, ні ворожнечі, ні бідних та багатих, ні панів та рабів: всі були рівні між собою та щасливі.

Але поступово мир серед людей порушився. Люди почали заздрити одне одному, нерідко виникали суперечки і чвари. Настав «срібний вік».

Слідом за срібним прийшов «мідний вік». Люди навчилися кувати мідну зброю і винищувати одне одного в жорстоких війнах. Людські пороки викликали гнів богів. Тому вирішив Зевс знищити всіх людей. Він послав на землю сильну зливу. Уся Греція зникла під водою. Під час потопу загинув увесь рід людський. Врятувались лише двоє праведних людей – Девкаліон, син Прометея, та його дружина Пірра. Девкаліон зробили велику скриню, поклав в неї їжу та сам сів у неї разом із дружиною. Дев'ять днів плавала скриня морем, що вкрило землю.

Згодом хвилі прибили скриню до вершини Парнасу. Після того як вщухла злива та спала вода попросив Девкаліон Гермеса передати Зевсу прохання, щоб той знову заселив землю людьми. І звелів Зевс Девкаліону та його дружині набрати камінців і жбурляти їх, не обертаючись, через голову. Із каміння, яке кидав Девкаліон, з'явилися чоловіки, а із каміння, що кидала Пірра, – жінки. Знову заселилась таким чином земля.

Після потопу настав «героїчний вік». В цей час свої подвиги здійснювали великі герої – сини богів та смертних жінок. Після героїчного настав найгірший «залізний вік», коли на землі вже зовсім не лишилося правди і справедливості. Люди обманювали, грабували і убивали одне одного.

Так греки намагалися пояснити труднощі та несправедливості в людському житті.

Які великі історичні періоди виділяли греки? Що таке «золотий вік»? Розкажіть давньогрецький міф про потоп. Які ще міфи про потоп ви знаєте?

§ 24. Історія Ахейської та Гомерівської Греції. (Мікенська цивілізація та її занепад).

1. Що відомо про Мікенську цивілізацію та її розвиток?

Мал. 1. Фортечна стіна
Мікен та Левові ворота

Вивчаючи давньогрецькі міфи та історичні джерела, знайдені при археологічних розкопках, учені припускають, що царі Криту підкорили населення сусідніх островів та материкової Греції. З підвладних народів критяни збирали данину, зокрема і людей. *(Пригадайте, який давньогрецький міф про це свідчить.)* Водночас вони ознайомили ці народи зі своїми досягненнями. Завдяки цьому катастрофа на Криті не привела до повного знищення досягнень Мінойської цивілізації. Починаючи з XVI ст. до н. е. на півдні Балканського півострова формується нова цивілізація – Мікенська, за назвою міста Мікени на Пелопонесі.

У той час на Пелопонесі жили греки, які називалися *ахейцями*¹. Вони запозичили на Криті водопровід, фресковий живопис, види озброєння, деякі релігійні вірування тощо.

Ахейці жили в невеликих державах, правили в яких царі. Ці держави ніколи не об'єднувались, проте вели спільно торгівлю, мали спільну мову та спосіб життя.

¹ Ахейцями, наприклад, називаються грецькі герої в поемі «Іліада».

Центрами ахейських держав, як і на Криті, були палаці. Вони були побудовані в XV–XIII ст. до н. е. за наказом правителів Мікен, Тірінфу, Пілосу, Фів, Афін, Іолку, Орхомен. Ахейські держави часто ворогували між собою.

Палаці ахейських царів відрізнялися від критських палаців: усі вони були могутніми фортецями. Так, високі та міцні стіни палацу в Тірінфі були викладені з величезних блоків вапняку масою до 12 тонн. Греки, які жили пізніше, вважали, що ці кам'яні стіни спорудили одноокі велетні-циклопи.

Мал. 2. Укріплення в Міkenax
(реконструкція)

2. Яким було життя в палацах ахейських правителів?

Як і на Криті, палаці ахейських правителів були центрами суспільного життя. Там розміщувались військові казарми, приміщення для чиновників, ремісничі майстерні; був водопровід. Серед ахейських майстрів були зброярі, ювеліри, гончарі, художники тощо. Припускають, що вироби ремісників та запаси продовольства зберігались у коморах палацу, згодом їх розподіляли між жителями чи вивозили на продаж. У центрі палацу – величезна зала з вогнищем посередині. Саме тут цар здійснював правосуддя, займався державними справами та приймав гостей.

Значна частина земель була володінням палацу (її цар роздавав чиновникам як плату за службу), решта належала вільним общинникам. Общинники, крім земельної ділянки, мали власний будинок та приватне господарство. В ахейських державах були також залежні люди – прислуга в храмах, люди, які орендували землю в общин. Найнижчими членами суспільства вважались раби. В одному палаці могло перебувати до півтори тисячі рабів. Як свідчать документи, знайдені при розкопках Пілосського палацу, рабині працювали в ткацьких майстернях, мололи борошно.

На службі в ахейських царів були писемні люди, які відали царськими коморами. Археологи знайшли глиняні таблички зі знаками, які склались з ліній та рисочок. Таку писемність називають *лінійною*.

Мал. 3. Золота посмертна маска з Мікен

Знайдені таблички в основному містили списки домашньої худоби, ремісничих товарів і продуктів, а також відомості про чиновників та їх роботу.

Мал. 4. Вхід у гробницю Атрея. Мікени, XV ст. до н. е.

Ахейці були досвідченими купцями. Вони вели жваву торгівлю з багатьма народами Середземномор'я; торгували навіть товарами з таких віддалених місць, як Африка і Скандинавія. Ахейські купці вивозили зі своїх держав вино, маслинову олію, тканини та ремісничі вироби, а ввозили золото, слонову кістку, мідь, олово, деревину і бурштин (янтар).

3. Що відомо про військову справу ахейців?

Безперечно, ахейці були войовничим народом. Проводячи розкопки палаців ахейських правителів, археологи знайшли багато зброї та зображень битв.

Ахейських царів оточували знатні воїни, які воювали на колісницях. За свою службу вони отримували родючі земельні ділянки і частину військової здобичі. В бою цар та знать носили шоломи та захисний обладунок із бронзи. У простих воїнів були лише шкіряні туніки. Кинджали та мечі виготовляли з бронзи, щити – із шкіри вола, яку натягували на дерев'яну раму.

Ахейці часто захоплювали і заселяли землі на островах Егейського моря та на берегах Малої Азії. Близько

1250 р. до н. е. ахейські держави здійснили вдалий похід проти Трої. (*Пригадайте, в якій поемі розповідається про війну ахейців з троянцями.*) Проте переможці не поділили здобич, що її захопили після падіння Трої. Правителі ахейських держав пересварилися між собою і перестали підкорятися Мікенам. Як свідчать давньоєгипетські записи, в другій половині XIII ст. до н. е. на півдні Балканського півострова декілька років підряд були неврожайними.

Мал. 5. Ахейські воїни кінця II тис. до н. е. (реконструкція). Порівняйте озброєння ахейських воїнів та воїнів держав Стародавнього Сходу

Цілком імовірно, що деякі ахейські держави, аби поповнити власні запаси продовольства, воювали між собою.

4. Які наслідки мав прихід дорійців у Грецію?

Наприкінці II тис. до н. е. в Грецію з півночі прийшли племена дорійців. Скориставшись послабленням ахейських держав, вони по черзі підкорили їх, захопили Середню Грецію та Пелопоннес. Археологи можуть простежити їх шлях по слідах великих пожеж та руїнах, які залишилися від ахейських поселень. Хоча Мікени та Тірінф не було завойовано, проте вони швидко в занепали.

Культурний розвиток дорійців був значно нижчий, аніж ахейців. У них не було держави, не було писемності. Дорійці не вміли будувати кам'яних споруд, вони жили в основному в напівземлянках. Ремісничі вироби стали більш грубими, звелась нанівець торгівля. Відбулося повернення до родових відносин. *Таким чином, вторгнення дорійців призвело до різкого занепаду господарства та культури в Греції. Проте дорійці на відміну від ахейців вміли обробляти залізо. На зміну «героїчному» прийшов «залізний вік».*

5. Яким було господарство та суспільні відносини в Греції у X–IX ст. до н. е.?

Період між 1100 – 800 рр. до н. е. історики іноді називають *темними віками*. Населення Греції втратило писемність, відтак не залишили писемних джерел. А інші народи, наприклад єгиптяни, майже нічого не згадують про них. Про тогочасне життя можуть розповісти лише археологічні знахідки та поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», тому цей період в історії Греції називають також *гомерівським*. У поемі Гомера є одна особливість. Троянська війна, про яку йдеться в «Іліаді», відбувалась наприкінці існування Мікенської цивілізації. А поеми написані значно пізніше, тому життя та побут людей зображено такими, якими вони стали після дорійського завоювання. Таким чином, поеми Гомера є історичним джерелом, з якого можна довідатись про життя греків упродовж декількох віків після загибелі Мікенської цивілізації.

Внаслідок дорійського завоювання Греція перетворилась у країну, яка складалась з невеликих, незалежних одна від одної землеробських общин. Цьому сприяло відокремлене положення окремих областей Греції. В центрі общинних земель знаходилось невелике поселення. Основними заняттями населення залишалися землеробство та скотарство. В ролі грошей використовувалась худоба, тому її кількість свідчила про заможність людини. Наприклад, рабіня оцінювалась від 4 до 20 биків, зброя – від 9 до 100 биків. Торгівля була слаборозвинута, зазвичай відбувався обмін товарами.

Найчисленнішою верствою населення в Греції в XI–IX ст. до н. е. були вільні землероби, які входили до общин. Земля вважалася власністю общини. Кожній сім'ї виділявся наділ для користування. Родина мала свою худобу, що випасалась на спільному пасовищі. Люди жили в невеликих будинках, які будували з необпаленої цегли, а дах покривали очеретом. Прості общинники, навіть знатні люди, не лише працювали поряд зі своїми рабами, й жили з ними в одному будинку. Так, батько Одиссея спав разом зі своїми рабами на підлозі біля вогнища. Рабів використовували переважно в домашньому господарстві та як пастухів.

Ремісників у той час було дуже мало. Землероби та скотарі самі виготовляли все необхідне – від знарядь праці до посуду. Лише знатні люди замовляли ремісникам ювелірні вироби, зброю, красивий одяг та взуття. Ремісники, як правило, не мали власних майстерень. У пошуках заробітку вони змушені були блукати від села до села.

У поемі «Одіссея» головний герой, цар Ітаки Одиссей, похвалявся, що своє ліжко виготовив сам. Про що це свідчить?

Общини об'єднувалися в племена. Проте кожна община залишалась самостійною, мала власні традиції. Найважливіші питання вирішувались на народних зборах. Верхівку общини становили військові вожді та старійшини, які іноді називали себе *аристос*³, тобто кращі. Посту-

пово їх думка стала вирішальною на народних зборах. Таким чином, у Греції тих часів з'являються дві групи населення – *аристократи* (вожді та старійшини) та *демос* (простий люд).

³ Від слова *аристос* походить термін *аристократія*, що означає влада найкращих.

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті Мікени, Тірінф, Пілос, Фіви, Афіни. В якій частині Греції вони були розташовані?
2. Як ви пам'ятаєте, на Криті не було оборонних укріплень, а Мікени, Тірінф, Афіни мали міцні оборонні мури. Чим це можна пояснити? Які ваші припущення?
3. Уявіть, що ви опинилися в палаці правителя Мікен. Опишіть, що ви там побачили, кого зустріли.
4. Розкажіть про військову справу ахейців. Що вченим відомо про похід ахейців на Трою?
5. Розкажіть про господарство та суспільні відносини в Греції в XI–IX ст. до н. е.?
6. Чи була держава у гомерівський період? Пригадайте ознаки держави.

ТЕМА 2.

ПОЛІСИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ.

§ 25. Утворення міст-держав

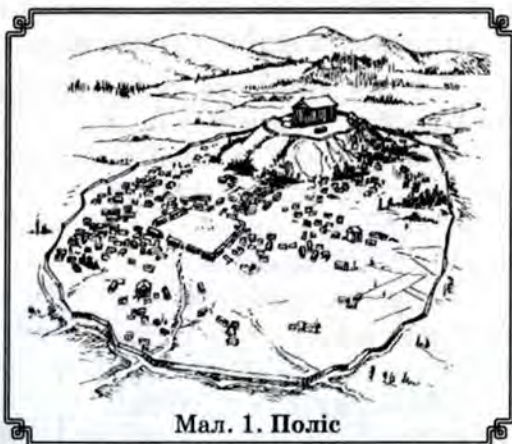
1. Коли і як виникають давньогрецькі поліси?

У VIII ст. до н. е. в Греції з'являються перші ознаки відродження господарського та культурного життя. Розвиваються торгівля і ремесла, карбується власна монета. Водночас набуває розвитку грецьке мистецтво, виникає писемність¹. Населення країни збільшилось, підвищився рівень життя. Відбулось укрупнення землеробських общин шляхом об'єднання дрібних або підкоренням слабших сильнішими.

Поступово виникали нові міста, часто шляхом злиття декількох сусідніх поселень. Вони мали вже інший вигляд, аніж поселення ахейських царів: їх центром був не царський палац, а торгова площа – *агора*. Навколо агори споруджували громадські споруди, храми, жертовники. У деяких містах їх розташовували на укріпленому пагорбі – *акрополі*. Будинки зводили з каменю, дах покривали черепицею. Вулиці, як правило, були прямими та забруковувались каменем або череп'ям. Вони перетиналися під прямим кутом або розходились променями (радіально). В грецьких містах були водогони та каналізація.

Міста будували здебільшого поблизу морського узбережжя, де влаштовувалась гавань для стоянки суден. Неподалік гавані жили моряки та купці. Там-таки торгували заморськими товарами. З часом навколо міст будували оборонні кам'яні стіни.

Зусібіч кожне місто оточували невеликі поселення або й містечки. Їх мешканці займались землеробством, городництвом та садівництвом. Такі міста, разом

Мал. 1. Поліс

¹ У фінікійців греки запозичили алфавіт, що складався лише з приголосних звуків, і додали до нього голосні. Так з'явився грецький алфавіт із 24 літер (на його основі згодом утворилися всі європейські алфавіти). Писемність у греків була проста в засвоєнні, тому багато мешканців Греції знали грамоту.

² Громадянин – це людина, яка користується правами, встановленими законом, і виконує обов'язки перед державою.

з прилеглою до них територією ставали самостійними містами-державами. Греки називали їх *полісами*. Припускалось, що мешканці поліса походили від одного пращура, мали родинні зв'язки і брали участь у спільних релігійних культах та святах. Кожен поліс мав свій уряд, військо і скарбницю, чеканив свою монету.

Поліс – це громадянська община. Лише повноправний член общини, тобто *громадянин*¹, мав право на землю і брав участь у народних зборах. Обов'язком кожного громадянина були підтримка і захист свого поліса. Греки вважали, що людина була створена природою, щоб жити в містах-державах, а її добробут залежить від добробуту поліса.

Жителі поліса поділялись на вільних та рабів. Серед вільного населення невелику групу становили *аристократи* (спадкова знать). Вони були власниками великих ділянок землі і ремісничих майстерень, кораблів. Усі незнатні жителі грецьких міст-держав, як бідні, так і багаті, називались *демосом*, тобто народом. Це землероби, ремісники та торговці. Раби були робочою силою і не мали будь-яких прав. Багато рабів у цей час жили разом із своїми володарями як члени сім'ї, проте їм рідко дарували свободу.

Цікаво знати. В Елладі найсильнішими полісами були Афіни та Спарта, найбагатшим – Коринф. Були в Греції і маленькі поліси, в яких проживало декілька сотень населення. Загалом переважали міста-держави з населенням 5–10 тис. Хоча поліси часто конфліктували між собою, вони мали риси, характерні для всіх греків: спільну культуру, мову, писемність та релігію, що зміцнювало зв'язки між ними.

2. Що таке Велика грецька колонізація та які її причини?

З часом кількість населення грецьких полісів збільшилась. Земля Греції вже не могла прогодувати всіх жителів. Земельний наділ у грецьких полісах не можна було ділити, тому батько передавав його як спадщину старшому сину. Якщо в сім'ї було багато дітей, то перед батьками поставало питання про забезпечення інших дітей, позаяк вільної землі в Греції бракувало.

Розвиток ремесел та мореплавства давав змогу грекам подолати труднощі, пов'язані з ростом населення. Ще близько 1000 р. до н. е. багато хто з них почав залишати материкову Грецію і заселяти нові землі за морем. Місця, де селилися ці люди, називались *колоніями*. У VIII ст. до н. е. починається *Велика грецька*

Мал. 2. Торговельні та військові кораблі. Вазопис VI ст. до н. е. На вашу думку, який корабель військовий, який – торговельний?

колонізація, яка тривала до VI ст. до н. е. Слово «колонізація» в даному випадку означає *заселення та освоєння вільної території*.

На нових землях грецькі купці сподівалися закласти міста, через які можна було збувати вироби грецьких ремісників та знайти сировину для ремісничої діяльності. Місто, яке засновувало колонію, називали *метрополією*, що в перекладі з грецької означає «материнське місто». Серед колоністів-переселенців були представники різних верств населення: селяни, що втратили землю, ремісники. Були серед переселенців і ті, що змушені були тікати з рідного міста. Річ у тім, що в багатьох грецьких містах-державах виникали збройні конфлікти між аристократами та демосом. Тож переможені часто змушені були залишати свою батьківщину.

Освоєння греками нових земель, як правило, відбувалось мирно, адже вони селилися на неосвоєних землях, а саме в прибережній смузі. Територія колонії включала в себе саме місто і прилеглі поля та пасовища. З місцевим населенням колоністи прагнули встановити дружні відносини та вигідно торгувати з ними.

3. Якими були відносини між колоніями та метрополіями?

Зазвичай вони активно торгували між собою. З метрополії приїжджали нові переселенці, в разі потреби надходила і військова допомога. З колоній везли до Греції зерно, худобу, шкури, хутро, солону рибу, сіль, метали, рабів. А з метрополії в колонії надходили металеві вироби, зброя, тканини, коштовні прикраси, посуд, прянощі, олія, вино.

Метрополія не втручалася у життя колоній, тобто вони зберігали цілковиту незалежність. Кожна колонія мала уряд, військо та карбувала власну монету, тобто була самостійною державою (полісом).

4. Якими були основні напрямки колонізації?

Існувало три основних напрямки грецької колонізації. Перший напрямок – *західний*: Південна Італія, острів Сицилія, узбережжя сучасної Франції та Іспанії. Саме тут було засновано найбільше грецьких колоній – близько 500. (*Пригадайте, який народ заснував колонії на узбережжі Середземного моря на початку I тис. до н. е.*)

Найбільше колоній було засновано в Південній Італії та острові Сицилія. Не випадково греки називали ці землі *Великою Італією*. Першою колонією на цих землях стало місто Куми. Багатими та людними були грецькі міста Сибаріс і Кротон. Розкоші жителів Сибарісу були загальновідомими. Нині *сибаритами* називають людей, які живуть у своє задоволення, розбещені розкошами. Якщо вірити переказам, то вина в місті було так багато, що його подавали з міста в порт по винному «водогону», а заможні люди спали на пелюстках троянд. У Сицилії були засновані Сіракузи та Акрагант. З часом Сіракузи стануть великим і красивим містом, центром могутнього Сіракузького царства.

Другий напрямок грецької колонізації – *північно-східний*. Спочатку грецькі колонії з'явилися на узбережжі Фракії³, яка була багата на поклади золота. Потім вони освоїли землі біля проток Геллеспонт та Боспор, які відділяють Європу від Азії. На березі Боспору греки заснували колонію Візантій – згодом знаменитий Константинополь (Стамбул). Багато колоній елліни заснували в Західному та Північному Причорномор'ї.

Мал. 3. Залишки давньогрецького храму в Гарні (Вірменія)

Мал. 4. Фігурна глиняна посудина у вигляді сфінкса з Фанагорії. IV ст. до н. е.

Третій напрямок колонізації – *південний* – був найслабший. Річ в тім, що в Північній Африці та Іспанії було багато фінікійських колоній, основним заняттям жителів яких була торгівля. Фінікійці боялися конкуренції з боку грецьких купців, тому протистояли утворенню грецьких колоній на півдні. Наприкінці VII ст. до н. е. в дельті Нілу виникла грецька колонія Навкратіс, яку заснували 12 грецьких полісів. Звідси почав поступати в Грецію папірус, тож у VI ст. до н. е. в греків з'явилися перші записані наукові та літературні твори.

³ Фракія – область на півночі Балканського півострова (територія сучасної Болгарії). Фракійці славились своєю мужністю та військовим вмінням.

5. Коли і як виникли грецькі міста-колонії в Північному Причорномор'ї?

На території сучасної України, в Північному Причорномор'ї, існувало понад 30 грецьких колоній. Найбільшими з них були Пантікапей («Рибний шлях»), Херсонес («Півострів») та Ольвія («Щаслива»).

Мал. 5. Квартал житлових будинків у Верхньому місті Ольвії (реконструкція С. Крижицького)

У VI ст. до н. е. на березі Керченської протоки був заснований Пантікапей (нині на цьому місці стоїть місто Керч). Більша частина міста розташовувалась на схилах гори. На вершині гори був акрополь, обнесений міцними кам'яними мурами, а також храми та палаці. На схилах гори тулилися одно- та двоповерхові будинки, криті червоною черепицею. В них мешкав трудовий люд. На родючих рівнинних землях збирали щедрі врожаї зернових культур. Тому на пантікапейських монетах часто зображували колос.

Пантікапей був столицею Боспорського царства, яке виникло близько 480 р. до н. е. й об'єднувало понад 20 грецьких міст. До його складу ввійшли також сільськогосподарські райони Криму та Кубані, населені місцевими племенами.

У VI ст. до н. е. вихідці з Мілета заснували місто-колонію Ольвію. Вона розташовувалась на місці сучасного села Парутіне в Миколаївській області. Ольвія була обнесена високим муром. У центрі міста – площа для народних зборів – агора. Вулиці були вимощені кам'яними плитами. В Ольвії споруджувались кам'яні будівлі, школи, крамниці, були водопровід та каналізація.

Жителі Ольвії займались землеробством, скотарством та ремеслами. Ольвійські купці торгували з багатьма племенами, що проживали на території сучасної України.

Мал. 6. Пантікапей. Фасад храму Аполлона (графічна реконструкція І. Пічікяна, малюнок М. Ієвлева)

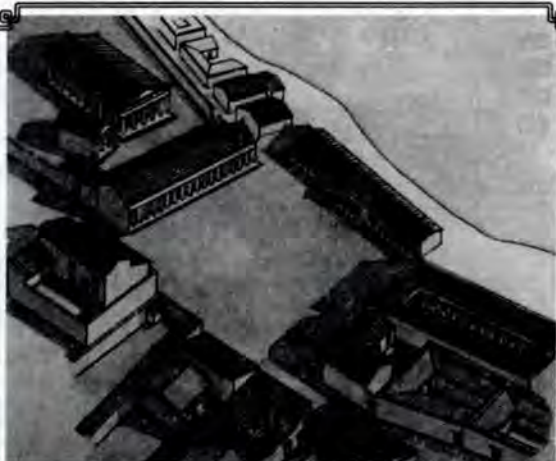

Мал. 7. Вулична сцена в Ольвії (малюнок М. Гореліка). Складіть розповідь за малюнком. Представників яких народів, племен можна було зустріти на вулицях Ольвії?

У V ст. до н. е. було засновано Херсонес (нині – в межах Севастополя). Місто оточували міцні мури завтовшки 4 метри. Вздовж вулиць проходили водостоки, які відводили дощову воду та нечистоти в море. Під час археологічних розкопок було знайдено залишки будинків, склепів, веж, воріт давнього міста. Археологам поталанило знайти в Херсонесі й залишки театру. Це свідчить про те, що в колоніях Північного Причорномор'я відбу-

валися театральні вистави. Мешканці Херсонеса займалися землеробством, виноградарством, скотарством.

Зробіть припущення. Які з перелічених товарів вивозилися до Греції з міст-колоній Північного Причорномор'я, а які ввозилися: металеві вироби, худоба, зерно, олія, хутро, солоноріба, прянощі, посуд, коштовні прикраси, шкури, сіль, раби, зброя, тканини? Обґрунтуйте відповідь.

Мал. 8. Загальний вигляд центральної частини Ольвії (графічна реконструкція С. Крижицького, малюнок М. Ієвлева)

Міста-колонії Північного Причорномор'я справляли значний вплив на місцеві племена, які ознайомилися з культурою, релігією та побутом греків.

Велика колонізація змінила увесь грецький світ. Торгівля Греції з колоніями сприяла подальшому розвитку ремесел, торгівлі та мореплавства. Торгівельні зв'язки покращували добробут греків, зміцнювали їх єдність. Хоча стародавні греки розселилися на величезній території, вони вважали себе єдиним народом. Саме в період Великої колонізації слово «елліни» стало загальною назвою усіх греків. Еллінів об'єднували спільні мова, релігія, звичаї, єдина писемність. Знайомство колоністів з новими країнами, невідомими племенами та народами збагачувало і грецьку культуру.

Мал. 9. Головна міська брама Херсонеса елліністичної доби (малюнок М. Ієвлева)

Запитання і завдання

1. Що таке поліс? Як утворювались грецькі поліси? Назвіть і покажіть на карті основні міста Еллади.
2. Якими були причини грецької колонізації? Покажіть на карті основні грецькі колонії та розкажіть про напрямки колонізації.
3. Назвіть основні грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї. Коли вони виникли і які мали особливості?
4. Уявіть, що ви побували в одній із грецьких колоній. Опишіть свої враження.
5. Які товари ввозили в Стародавню Грецію з колоній? Які товари везли із Греції в колонії?
6. Хоча стародавні греки розселилися на величезній території в чужих країнах, вони вважали себе єдиним народом. Що їх об'єднувало? Як вони називали себе та свою батьківщину?

§ 26. Стародавня Спарта

1. Коли і як виникла Спартанська держава?

На південному сході Пелопонесса розташована область Лаконіка. Центральну її частину перетинає долина річки Еврот з родючими ґрунтами, тому основним заняттям жителів було землеробство. З трьох бо-

ків Лаконіку оточують високі та важкодоступні гори. Потрапити до неї можна лише здолавши декілька перевалів. Морські береги були незручними для мореплавства: високі та уривисті або, навпаки, низькі та заболочені. Такі особливості географічного положення Лаконіки перешкоджали її жителям активно торгувати з іншими областями Греції і заморськими країнами.

Мал. 1. Загальний вигляд Спарти
(реконструкція)

Як ви знаєте, Лаконіка наприкінці II тис. до н. е. була завойована дорійцями. На берегах річки Еврот вони заснували місто Спарту. Значна частина місцевого населення, яка чинила запеклий опір завойовникам, була поневолена. Невільників називали *ілотами*. Вони зазвичай працювали на землі або випасали худобу. Частина населення добровільно визнала владу дорійців. Їх називали *періеками* («ті, що живуть

навкруги»). Вони зберегли свободу, мали право займатися ремеслом та торгівлею. Проте не могли володіти землею і не допускались до участі в громадському житті Спарти. Лише нащадки завойовників дорійців — *спартіати* були повноправними громадянами.

2. Мессенські війни. Пелопоннеський союз.

В історії Спартанської держави особливе місце посідають Мессенські війни. Область Мессенія розташована на південному заході Пелопоннесу. Вона славилась своїми родючими ґрунтами. Оскільки землі для спартанців у Лаконіці не вистачало, вони вирішили захопити Мессенію.

Перша Мессенська війна (друга половина VIII ст. до н. е.) тривала, за переказом, 20 років і закінчилась перемогою спартанців. Переможці встановили в Мессенії суворий військовий режим та примусили місцевих жителів сплачувати данину, що становила половину врожаю.

У VII ст. до н. е. спартанці зазнали поразки у війні з державою Аргос. Скориставшись послабленням Спарти, мессенці піднялися на повстання, відоме під назвою *Другої Мессенської війни*, що тривала 17 років. Незважаючи на героїзм та мужність мессенців, спартанці знову вийшли переможцями. Більшість мешканців Мессенії була перетворена на ілотів, населенню окраїнних гірських районів було надано права

лише приймали чи відхиляли. Свою згоду щодо закону чи кандидата на посаду спартанці виражали криком. Вибрався той, за кого найгучніше кричали. У спірних випадках виборщики розходилися по обидва боки, а більшість визначали на око.

Провідну роль в управлінні Спартанською державою відігравала *рада старійшин*. Вона складалася із 28 осіб, не молодших за 60 років, обраних на народних зборах. До складу ради, крім них, входили двоє царів віком понад 30 років. Рада старійшин засідала щоденно: вона керувала державою, розглядала судові справи, могла відмінити будь-яке рішення народних зборів чи розпустити їх.

Мал. 4. Спартанський обід. Знайдіть у тексті підручника опис, що відповідає даному зображенню

Мал. 5. Розгляньте малюнки і розкажіть про соціальну структуру Спарты

Обидва спартанських царі мали однакові права. Під час війни вони очолювали військо і користувалися необмеженою владою: ніхто не міг відмінити розпорядження царів або не підкоритися їм. У мирний час влада царів обмежувалась: як верховні жерці Спартанської держави вони приносили жертви богам.

Щороку на народних зборах обирали 5 наглядачів. Вони сліdkували, аби виконувались закони Лікурга, наглядали за діями ради старійшин і царів. Якщо цар провинився, то наглядачі могли позбавити його влади.

Спартанці називали свою державу «общиною рівних». Проте влада в Спарті належала небагатьом, а саме раді старійшин. Старійшини та наглядачі, як правило, вибирались із числа знаті. Царська влада в Спарті була спадковою. Народні збори не втручались у державні справи, а лише голосували за пропозиції властей. Таке правління назива-

ється *олігархією*, що в перекладі з грецької означає «влада небагатьох». Отже, Спарта була *олігархічною державою*.

За словами історика, Спарта «весь час була схожою на похідний табір, де було заведено строгий певний спосіб життя для кожного». Основною причиною такого устрою було те, що Спартанська держава утворилась унаслідок завоювання та поневолення місцевого населення, а не шляхом злиття общин.

Запитання і завдання

1. Як, коли і за яких обставин виникла Спартанська держава? Чи все населення Спарти мало однакові права? 2. Як виник поділ жителів Спарти на ілотів, періеків та спартіатів? Якими були обов'язки і права кожного з них? 3. Розкажіть про закони Лікурга. Якою була їх мета? Чи подобаються вони вам?	4. Уявіть що ви побували в гостях у сім'ї спартанців. Опишіть свої враження. Чи подобається вам їх спосіб життя? 5. Що таке олігархія? Чому Спарта вважалась олігархічною державою? Свою думку обґрунтуйте.

Для домашнього читання Спартанське виховання

Великого значення надавали спартанці вихованню дітей. Якщо в спартанській сім'ї народжувалась дитина, то її показували старійшинам, аби ті вирішили її долю: кволу кидали в прірву, а сильну повертали матері. Спартанці вважали, що з кволої дитини не виросте доброго воїна, тому лишали в живих лише міцних та здорових дітей. Спартанських дітей загартовували з дитинства. Їх не сповивали, привчали не боятися темряви, усамітнення, не капризувати. Діти росли такими здоровими, що спартанські няньки славились по всій Греції.

Дівчат виховували вдома. Їх готували до виконання материнських обов'язків. Оскільки чоловіки нічим, окрім війни, полювання та спорту, не займалися, то спартанки були господинями в домі. Спартанські дівчата займалися бігом, боротьбою, вчилися володіти списом.

Хлопців готували до виконання обов'язків воїна. З семи років їх забирали із сім'ї та виховували в агелах – особливих вікових загонах або групах. Навчання тривало 14 років (із семи до 20 років). Займалися головним чином фізичними вправами, колективними військовими іграми, змагалися, вчилися володіти списом та мечем. Щоб загартувати дітей і привчити до труднощів військового життя, їх легко одягали, погано годували.

У будь-яку погоду вони ходили босоніж і в легкому одязі. Спали на підстилках з очерету. Щоб прогостуватися, хлопчикам доводилось красти їжу та здійснювати набіги на городи, які обробляли ілоти. За те їх нещадно били батогами, утім не за крадіжку, а за те, що попались.

При переході з однієї вікової групи в іншу влаштовувались огляди сили та мужності спартанців, на них запрошували старійшин. Хлопчиків ділили на два загони, і вони брали участь у показових боях. Кожен мав проявити свою стійкість, хоробрість, хитрість і відвагу. На свято Артеміди хлопчиків скли батогами, при цьому вони не повинні були кричати або просити пощади.

В агелах хлопчики знайомились зі спартанськими звичаями, навчались додержуватись давніх законів Спарти. Грамоті дітей навчали в межах необхід-

ного: щоб уміти прочитати наказ і написати своє ім'я. В агелах навчали також співам та музиці, в основному то були хорові пісні воєнного характеру. Спартанське навчання проводилось у формі запитань та відповідей. Дітей навчали чітко і коротко висловлювати свої думки, давати стислі й точні відповіді. Таку мову називають *лаконічною*.

Перед завершенням військового виховання молоді спартанці брали участь у «таємних полюваннях» на ілотів. Озброєні короткими мечами, вони вночі нападали на ілотів, які вночі порушували заборону виходити за межі своєї хатини. Кожний повинен був убити хоча б одного ілота, інакше його повернення було вкрите ганьбою.

Спартанські воїни

Пройшовши сувору школу виховання, спартанські юнаки ставали мужніми та дисциплінованими воїнами. Військову службу відбували з 20 до 60 років. Не пізніше 30-річного віку спартанець повинен був одружитися, після чого він отримував клер та доступ у громадську їдальню. Відтепер він уважався повноправним громадянином і міг брати участь у народних зборах.

Спартанське військо відзначалось прекрасною підготовкою та озброєнням. Піхота складалася з важкоозброєних воїнів, яких у Греції називали *гоплітами*. В бою гопліти билися організованим строєм – фалангою². Воїни йшли під звуки флейти та співали військові пісні. Іноді противники, побачивши спартанську фалангу, рятувалися втечею, оскільки знали, що спартанці не переслідували ворога. Самі спартанці ніколи не відступали з поля бою – перемагали, або гинули. Проводжаючи сина на війну, спартанська мати казала: «Із щитом або на щиті». Це означало: або вернись з перемогою, або загинь героєм. Воїна, який мужньо бився з ворогом та загинув, приносили на щиті.

² Фаланга – це довгий стрій воїнів, який складався з восьми шеренг. Місце вбитого чи пораненого займав той, хто стояв позаду нього. Кожен воїн був захищений частково своїм щитом, а частково щитом воїна на, який стояв справа. Крайній справа залишався частково незахищеним, тому правий фланг фаланги був найбільш вразливим місцем. Озброєння гопліта звичайно складалось з бронзового панцира, таких же поножжів, шолома з султаном, що розвіювався, овального щита, довгого списа та меча. Пізніше озброєння воїна було подешевше: замість шолома носили шкіряну каску, шкіряні поножжі – замість бронзових і короткий меч – замість довгого.

§ 27. Утворення Афінської держави

Ознайомтесь з тестом підручника. Визначте, як природні умови вплинули на життя населення Аттики, зокрема Афін.

1. Аттика та Афіни.

На північ від Пелопоннесу, одразу за Фермопільським проходом, розташована гірська область Аттика, яка має форму трикутника. Це одна з найпосушливіших областей Греції. Родючих ґрунтів було обмаль, тому селяни зернових культур (пшеницю, ячмінь) сіяли мало. Відтак свого хліба в Аттиці не вистачало. Проте на кам'янистих ґрунтах добре

росли оливи та виноград. Надра Аттики були багаті на корисні копалини: мармур, гончарна глина, срібло. Наприклад, із гончарної глини робили амфори – жбани з двома ручками та вузьким горлом, в них зберігали і перевозили вино та олію. Із глини також виготовляли черепицю для покрівлі, труби для водостоків, бочки для зерна. В гірських місцях населення займалося скотарством, у прибережних – торгівлею і ремеслами.

Мал. 1. На афінській агорі. За текстом підручника та малюнком, складіть розповідь від імені афінянина про те, що він робитиме на агорі. Кого зустріне?

Береги Аттики дуже порізані, з глибокими і зручними для мореплавства гаванями (зокрема, порт Пірей). В Аттиці проживало плем'я іонійців (нащадки Іона, внука Еяліна), які заснували тут 12 міст. Найбільшим з них було місто Афін.

Мешканці Аттики в разі небезпеки шукали притулку за міцними мурами Афін. У міру посилення афінської общини всі інші общини Аттики були або підкорені їй, або добровільно злилися з нею на основі договору¹. Знатні роди правителів окремих общин переселились в Афіни.

В VIII ст. до н. е. в Аттиці утворилась Афінська держава (поліс).

Цікаво знати. Афіни були розташовані в центрі широкої рівнини за 5 км від моря. Для захисту від ворожих нападів у центрі міста на високому пагорбі було споруджено Акрополь. Неподалік від нього була розташована торгова площа – агора. Тут торгували зерном, олією, вином, худобою, ремісничими виробами.

Територію навколо агори населяли ремісники. В Афінах жили гончарі, які займали цілий квартал (він називався Керамік), ковалі, шевці, ювеліри. В зручних гаванях вантажили на кораблі вироби афінських гончарів, ремісників, амфори з вином та олією для продажу в інших областях Греції та країнах. З кораблів, що прибували, вивантажували хліб, худобу, деревину, рабів. Поблизу гаваней будували та ремонтували кораблі.

На початку населення Афінської держави поділялось на три групи: аристократи (родова знать), демос (землероби, скотарі, ремісники) та раби. Панівне становище в новій державі посідали аристократи. Державою правили загальна рада старійшин усіх общин (ареопаг) та 9 правителів – архонтів (прави-

¹ За легендою, мешканців Аттики об'єднав у єдину афінську общину герой Тезей – цар Афін.

тель, верховний жрець, полководець та шість громадських суддів). Демос не брав участі в управлінні державою. Лише іноді скликали народні збори, на яких оголошували рішення влади.

Мал. 2. Кузня. На вазі V ст. до н. е. зображені раби, господар та замовники. Поміркуйте, за якими ознаками їх можна визначити?

Мал. 3. У шевській майстерні. Вазопис кінця VI ст. до н. е. Опишіть, що кожна із зображених осіб робить.

Для допитливих

У цей час в Афінах не було писаних законів; судили за установленими звичаями. Користуючись цим, усі судові справи ареопаг вирішував на користь знаті (аристократів). Це викликало незадоволення народу.

Під тиском демосу в VII ст. до н. е. архонт Драконт записав давні усні закони, які виставлялись на майданах на видному місці. Ці закони були надзвичайно жорстокі: навіть за дрібну крадіжку страчували. Про них говорили, що вони «записані кров'ю». Пізніше закони Драконта наводили як зразок жорстокості – будь-який новий суворий закон називали *драконівським законом*. Проте греки вважали, що краще суворі закони, які виконуються, ніж добрі, яких не додержуються. Сам Драконт жорстокість законів пояснював так: «Я переконаний, що крадій майна заслуговує на смерть. А більш суворого покарання я вигадати не зміг».

2. Чому становище демосу в Афінах погіршало?

В Аттиці жило багато селян, які вели своє господарство на невеликих ділянках землі. У неврожайні роки, щоб якось прогодувати сім'ю, вони змушені були брати в борг під відсотки зерно та гроші. При цьому на землю боржника ставили борговий камінь, на якому вказували суму боргу та термін його сплати. Але даючи позику, багаті вимагали, щоб борги повертались з відсотками, а при несплаті в певний строк земля боржника відходила в їх власність. Іноді для покриття боргу селяни змушені були продавати себе та своїх дітей в рабство, навіть в інші країни. Таким чином, значна частина демосу страждала від тягаря боргів: багато селян розорились, дехто потрапляв за борги у рабство.

Мал. 4. Монета вартістю 10 драхм

У VIII – VII ст. до н. е. певна частина демосу розбагатіла. Це купці, власники майстерень та кораблів, заможні селяни. Вони прагнули брати участь в управлінні державою, проте були позбавлені цього права.

Як наслідок в Афінах розгорялась боротьба між демосом та аристократами. Демос добивався права приймати участь в управлінні державою. Збідніли люди вимагали переділити землю та відмінити боргову кабалу. Настав момент, коли демос готовий був почати збройну боротьбу проти родової знаті. В розпал смуту надії громадян повернулись на Солона, відомого своєю вченістю, життєвим досвідом та справедливістю.

3. У чому полягала суть реформ Солон?

У 594 р. до н. е. Солон був обраний першим архонтом. Свою діяльність він розпочав з того, що скасував борги та заборонив боргове рабство. Земельні ділянки, на яких на час проведення реформи стояли боргові камені, були повернуті у володіння боржникам. Афіняни, які потрапили в рабство за борги, отримували свободу. Громадяни, які були продані в рабство в чужі країни, були викуплені за державні кошти. Віднині ні один афінянин не міг бути рабом іншого афінянина. Отже, значна частина селян не лише здобула свободу, а й повернула свої земельні ділянки.

Усі чоловіки – уродженці Аттики вважались громадянами Афіньської держави. Солон увів поділ громадян на чотири розряди залежно від розміру їх майна і прибутків. Громадяни різних розрядів мали різні права та виконували різні обов'язки перед державою.

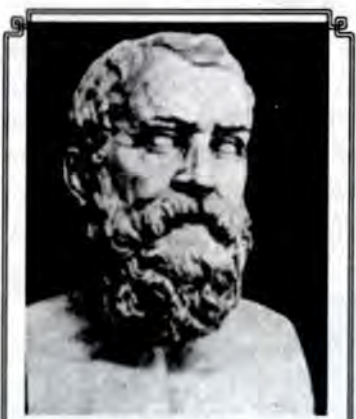
До I розряду увійшли найбагатші громадяни. Вони займали командні посади у війську та флоті, власним коштом повинні були будувати і споряджати військові кораблі.

До II розряду належали заможні громадяни, які мали кошти для купівлі коня, колісниці. Під час війни вони служили в кінноті.

До III розряду увійшли громадяни середнього достатку, які могли купити для себе обладунок пішого воїна – гопліта. Вони становили основну силу афіньського війська – важкоозброєну піхоту.

До IV розряду увійшли бідняки (малоземельні селяни, робітники, які за невелику плату працювали в ремісничих майстернях). Під час війни вони служили легкоозброєними воїнами в піхоті або матросами і гребцями на військових кораблях.

Солон провів також реформи в управлінні державою. Всі громадяни мали право брати участь в народних зборах, які відтепер збиралися регулярно. На зборах вирішували найважливіші питання державного життя та обирали посадових осіб, які управляли Афі-

Мал. 5. Солон. Що можна довідатися про особу з цього зображення?

ською державою. Громадяни, яким виповнилось 30 років мали право брати участь у суді присяжних. Членів суду обирали за жеребом.

Вищі державні посади могли займати лише громадяни, які належали до I розряду. З їх складу обирались архонти та поповнювався ареопаг, який слідкував за виконанням законів. На інші посади могли обиратися громадяни перших трьох розрядів. З кінця VI ст. до н. е. на народних зборах почали вибирати *стратегів*, які командували флотом та військом.

Отже, склад усіх чотирьох розрядів – це громадянський колектив Афінської держави. Втім до нього не ввійшли люди, які не належали за своїм походженням до афінян, – метеки² та раби.

Установивши нові закони в державі, Солон зажадав, щоб афіняни запряглися в тому, що 10 років нічого не змінюватимуть у цих законах, а сам вирушив у далеку подорож.

4. Як у Афінах встановилась тиранія?

Минуло 30 років від початку правління Солона, сам він уже був старцем, як в Афінах знову почалися смути. Родич Солона, полководець Пісістрат, скориставшись довір'ям демосу, в 560 р. до н. е. захопив владу і став правити в Афінах одноосібно. Греки таке правління називали *тиранією*, а самого правителя – *тираном*.

Деякі з аристократів, противників Пісістрата, змушені були залишити країну. Їх землі було розділено між селянами, для яких тиран запровадив податок (десяту частину врожаю), чим збагатив державну казну. Пісістрат усіляко сприяв розвитку землеробства, ремесел, торгівлі, кораблебудуванню. Він розпочав велике будівництво в Афінах: за його наказом споруджувались храми, шляхи та водопроводи. При ньому було покладено початок морській могутності Афін. Пісістрат запрошував до міста знаменитих художників та поетів того часу. За його наказом були записані «Іліада» та «Одіссея», які до того часу виконувались усно.

Пісістрат помер у 527 р. до н. е., передавши правління своїм синам, Гіппію та Гіппарху. Та невдовзі в результаті змови Гіппарх був убитий. Гіппій почав правити жорстоко, що викликало незадоволення в афінян. У 510 р. до н. е. відбулось повстання. Син Пісістрата був вигнаний з Афін, тиранію повалено. Афіняни доручили *Клісфену* розробити нові закони, аби розширити права демосу.

5. Реформи Клісфена.

Всю територію Афінської держави Клісфен розділив на 10 областей. Кожна з них складалася із трьох районів, розташованих у різних части-

² Метеки – це люди з інших країн, які жили та працювали в Афінах. Серед них було багато вмілих ремісників, талановитих художників та поетів, артистів, учених. Їх праця та творчість приносили велику користь місту, проте вони не мали громадянських прав та не допускались до управління державою.

нах країни: один – у м. Афіни, другий – на узбережжі, третій – у горах Аттики. Раніше області поділялись за родовою ознакою, тому родова знать була сильною. Відтепер вони складались не з родів, а з окремих районів. Таким чином, вплив родової знаті в управлінні державою зменшився.

Мал. 6. Остракони

Всі громадяни вважались рівними в державі незалежно від майнового стану: навіть бідняки могли обіймати всі державні посади. Так в Афінах влада опинилась у руках народу, що називається демократією.

Таким чином, у результаті реформ Солона, Пісістрата та Клісфена Афіньська держава з аристократичної перетворилась у демократичну. Відтепер будь-який громадянин мав право брати участь в управлінні державою. Проте демократія була обмеженою. Раби та метеки не мали громадянських прав. Не допускались до управління країною і жінки.

Запитання і завдання

1. Яким заняттям населення сприяли природні умови Аттики?
2. Якими були склад та становище різних груп населення Аттики в VIII – VII ст. до н. е.?
3. Чому були проведені реформи Солона? В чому вони полягали? Дайте їм оцінку з позицій демосу (аристократів, рабів).
4. У чому, на вашу думку, заслуга Солона перед афінянами?
5. Хто такі тирани? Розкажіть про тиранію Пісістратата. Чому слово «тиран» нині має негативне значення?

6. Розкажіть про реформи Клісфена. Порівняйте їх з реформами Солона. Яким було їх значення?
7. Порівняйте державний устрій в Афінах та Спарті. Що було подібного, а що – відмінного? Який державний устрій ви вважаєте кращим: демократичний чи олігархічний?

До лічби років

В якому столітті були проведені реформи Солона? В якому тисячолітті? Що було раніше: правління Цінь Шіхуанді в Китаї чи тиранія Пісістрата в Греції? На скільки раніше?

Цікаво знати. Суд черепків. Аби запобігти в майбутньому тиранії, Клісфен запровадив *остракізм*, тобто «суд черепків». Щороку навесні головуєчий на народних зборах звертався до афіньського демосу з запитанням: «Чи є в Афінах людина, яка загрожуватиме народовладддю, тобто демократії?». Усім роздавали черепки розбитого посуду (остракони), і кожен міг написати на ньому ім'я тієї людини, яка здавалася небезпечною. Остракони опускали в урну, а потім їх лічили. Та людина, ім'я якої згадувалося на 5 тис. черепках, повинна була без будь-якої провини залишити Афіньську державу на 10 років.

Афіняни боялися появи нового тирана і з підозрою відносились до всіх видатних людей. Тому жертвами остракізму часто ставали саме знамениті афіняни.

ТЕМА 3.

ГРЕКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ ТА РОЗКВІТ АФІН. ДАВНЬОГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА В V–IV СТ. ДО Н.Е.

§ 28. Греко-перські війни

Приготуйте до уроку контурні карти. В ході розповіді вчителя та роботи з текстом підручника позначте напрямки походів персів, місця основних битв греко-перських війн.

1. Якими були причини цих війн?

У VI ст. до н. е. наймогутнішою державою стародавнього світу було Перське царство. У середині століття перські царі підкорили та приєдна-

Мал. 1. Грецькі воїни. Порівняйте обладунок грецьких та перських воїнів

ли до своєї держави грецькі поліси Малої Азії, в яких мешкали іонійці. Тирани, що правили в цих містах, були союзниками перських царів. Іонійські греки допомагали перському царю Дарію I у його поході проти скіфів, які проживали в Північному Причорномор'ї. Похід був невдалий для персів. Пізніше Дарій збільшив податки зі своїх підданих, що викликало невдоволення підкорених народів.

Близько 500 р. до н. е. грецькі міста Малої Азії повстали. Центром повстання був Мілет, жителі якого звернулись за допомогою до полісів Греції за підтримкою.

Мал. 2. Перські воїни

Але на їх заклик відгукнулися лише Афіни та Еретрія (на острові Евбея), які надіслали на допомогу в Мілет 25 кораблів. Повсталі завзято відстоювали свою свободу, але зазнали поразки. Перси, здобувши перемогу, зруйнували Мілет, більшість його жителів було вбито, а захоплених у полон продали в рабство.

Перси вже давно прагнули підкорити багаті торгові міста материкової Греції. Це давало б їм можливість установити свою владу в районі Егейського моря і контролювати всі торговельні шляхи східного Середземномор'я. Коли греки надали допомогу повсталим з Мілету, Дарій I скористався цим як приводом до початку війни. Він відправив послів у всі поліси Греції з вимогою «землі і води», тобто підкоритися.

Багато полісів визнали владу Дарія. Лише Афіни та Спарта не підкорилися. Афіняни вбили послів, а спартанці кинули послів Дарія в криницю зі словами: «Дістаньте собі там скільки завгодно і землі, і води». Ця непокора розгнівала перського правителя. Він наказав своєму слугі щодня перед обідом тричі повторювати йому слова: «Царю, пам'ятай про афінян!».

Поміркуйте, чому майже всі поліси Греції згодні підкоритися Дарію, а Афіни та Спарта вирішили битися на смерть?

2. Марафонська битва.

Влітку 490 р. до н. е. Дарій I спорядив проти греків величезний флот – 500 кораблів з військом (близько 30 тис. воїнів). Дорогу персам вказував колишній афінський тиран Гіппій, який сподівався відновити свою владу в Афінах. За його порадою, перське військо висадилося в Аттиці, на рівнині поблизу невеликого містечка Марафон, лише за 42 км від Афін.

Афіняни були сповнені рішучості захищати свою свободу та незалежність. Афінське військо становило 10 тис. гоплітів. Командував афінянами досвідчений стратег *Мільтіад*. Щоб заступити персам шлях на Афіни, греки зайняли позиції на південних горбах, що оточують рівнину.

Обидва війська сім днів стояли в очікуванні один проти одного. Афіняни очікували підкріплення від Спарти. Перський воєначальник вирішив посадити непомітно частину свого війська на кораблі, аби обігнути Аттику та захопити Афіни зненацька. Та грецькі розвідники попередили про це Мільтіада. Саме коли перські воїни сідали на кораблі греки розпочали бій.

Щоб перси не використали свою кількісну перевагу та обійшли греків, Мільтіад розтягнув бойову лінію якомога ширше і поставив з флангів більше воїнів, аніж у центрі. Гопліти одержали

Мал. 3. Мільтіад. Які риси характеру людини втілені в цьому зображенні?

ли наказ атакувати бігом, щоб перські лучники встигли випустити по них якомога менше стріл. Закипів жорстокий рукопашний бій. Як і передбачав Мільтіад, перси кинулись атакувати центр і, прорвавши його, почали переслідувати відступаючих. Проте на флангах перемога була за греками. Вони не переслідували втікачів, а повернули свої бойові ряди проти ворога, що бився в центрі, і вдарили по ньому справа і зліва одночасно. Перси не витримали натиску і почали безладно тікати до своїх кораблів. Греки встигли захопити сім перських кораблів, решта відпливли в море.

Перський флот рушив до Афін. Перси сподівались, що їх прибічники в Афінах посіють паніку серед населення, і місто здасться без бою. Проте переможці при Марафоні не гаялись. Один грецький воїн, не зупиняючись, подолав відстань від Марафона до Афін, вбіг у місто і вигукнув: «Радійте, ми перемогли!» – і впав мертвий¹. Тепер афіняни знали, що незабаром прийде допомога, тож не здались персам. До Афін підійшли воїни під керівництвом Мільтіада, і перські воєначальники не наважились на висадку своїх військ. Їх флот змушений був повернутися в Персію.

Значення марафонської перемоги було величезним. Уся Греція відтепер увірувала в свої сили і була впевнена в остаточній перемозі.

3. Битва при Фермопілах.

Навесні 480 р. до н. е. перський цар Ксеркс, син та наступник померлого Дарія, рушив у новий похід на Грецію з величезною армією та флотом.

Цікаво знати. Для переправи своєї армії перський правитель наказав навести переправу через протоку Геллеспонт. Та знялася буря і все зруйнувала. Розгніваний Ксеркс наказав стратити тих, хто будував переправу, а сам Геллеспонт «відшмагати» різками. Згодом був побудований новий міст-переправа: 360 кораблів поставили впритул один до одного. Сім днів тривав перехід перського війська.

Мал. 4. Дві шеренги грецької фаланги

¹ В пам'ять про цю подію до нашого часу проводять змагання з бігу на марафонську дистанцію – 42 км 195 м.

Проте персів у Греції вже чекали. Багато грецьких полісів уклали союз проти них. Командування об'єднаними силами греків передали Спарті. Щоб перекрити персам шлях у Середню Грецію, грецькі загони (близько 7 тис. воїнів) під командуванням спартанського царя Леоніда зайняли вузький Фермопільський прохід. Цей прохід був перегороджений муром, у центрі якого була брама, що наглухо замикалась.

Військо Ксеркса (близько 150 тис. воїнів) підійшло до Фермопіл. До греків направили посланців з вимогою скласти зброю. Леонід відповів: «Прийди і візьми». Тоді посланець, сподіваючись налякати греків чисельністю перського війська, сказав: «Напі стріли і дротики закриють вам сонце». Спартанський цар відповів: «Ну що ж, битимемося в затінку».

Греки два дні мужньо відбивали атаки ворога. На третій день стало відомо, що перси знайшли обхідну стежку і намагаються оточити війська Леоніда. Дізнавшись про це, спартанський цар наказав грекам відступити, щоб уникнути втрат. Сам він та 300 воїнів-спартанців залишилися обороняти прохід, оскільки закони Спарти забороняли відступати. Разом зі спартанцями добровільно залишилися воїни з міста Феспії (Беотія).

За декілька днів розгорівся жорстокий бій. Тисячі персів, у тому числі два брата Ксеркса, загинули в цьому бою. Всі захисники Фермопіл полягли в нерівному бою, проте затримали противника та дали можливість основним грецьким силам відступити. Згодом на цьому місці був споруджений пам'ятник у вигляді лева і вирізьблений віршований напис від імені загиблих спартанців: «Подорожній, повідай спартанцям про нашу загибель; вірні законам своїм, тут ми кистями полягли».

Прорвавшись через Фермопільський прохід, перси без перешкод захопили Середню Грецію. Мешканці Афін залишили своє місто. Всі чоловіки, здатні тримати зброю, пішли у військо. Жінок, стариків, дітей та рабів афіняни перевезли в Пелопоннес і на острів Саламін.

4. Саламінська битва.

Об'єднаний грецький флот стояв у вузькій протоці між Аттикою та островом Саламін. Він складався з 370 трієр². У персів на той час було 700 суден. Тож сили були нерівні. Ксеркс, впевнений у своїй перемозі, наказав флоту увійти в протоку та дати бій грекам. Це сталося вранці 28 вересня 480 р. до н. е.. Перський володар наказав поставити свій золотий трон на високому березі, аби спостерігати за боєм. Довкруг розмістились вельможі та писарі, які мали записувати подробиці бою.

І ось розпочався бій. Легкі грецькі кораблі напали на перський флот, що складався з великих суден, яким було затісно в протоці. Вони сідали на мілину, розбивались об підводні скелі, стикались одне з од-

² Трієри – грецькі військові кораблі, які мали по три ряди весел з кожного боку. На них було по 180 гребців і по 20 – 30 воїнів. Вони були легкі та рухливі порівняно з важкими і неповороткими кораблями персів.

ним і тонули. Надвечір битва завершилась цілковитою перемогою греків. Залишки перського флоту та більша частина війська на чолі з Ксерксом поспішно відступили із Греції. Перський правитель боявся, що грецький флот рушить до мостів у протоці Геллеспонт та зруйнує їх. Тоді перська армія опинилася б у пастці.

Мал. 5. Грецька трієра. За текстом підручника опишіть цей момент бою

5. Остаточна перемога греків.

У Греції Ксеркс залишив свого полководця Мардонія з відібраною ним багатотисячною армією. У 479 р. до н. е. поблизу міста Платеї відбулась вирішальна битва. Бій був довгим та запеклим. Греки вкінці розбили персів і вигнали з країни. У той же час афінський флот, припливши до берегів Малої Азії, зустрівся з перським флотом біля мису Мікале. Тут греки так само стали переможцями. Перський флот був спалений. За переказами, битви біля Платеї та мису Мікале відбулись одного дня.

Війна з персами тривала ще 30 років, здебільшого на морі. Для ведення війни приморські грецькі поліси утворили союз. Головну роль у ньому відігравали Афіни, оскільки мали найбільший флот. Члени союзу сплачували внески в спільну скарбницю, що зберігалась на острові Делос. Об'єднаним флотом та військом союзників командували афінські стратеги. Згодом скарбниця з острова Делос була перенесена в Афіни, і союз став називатися *Першим Афінським морським союзом*. У період розквіту він об'єднував близько 250 полісів.

Афіняни розпоряджались грошовими коштами союзу на свій розсуд. Якщо хтось із союзників був незадоволений такою владою Афін і намагався вийти із союзу, то афіняни направляли проти нього флот та приборкували непокірного. Ставши господарями на морі, афіняни зосередили в своїх руках усю торгівлю в Егейському морі. Все це збільшувало багатства Афінської держави, вона стала наймогутнішою і найбагатшою в усій Греції.

Афінський морський союз здобув низку перемог над перським флотом. У 449 р. до н. е. перси уклали мир з Грецією, визнавши незалежність грецьких міст у Малій Азії та на островах Егейського моря. Персам було заборонено тримати військовий флот в Егейському морі.

Греко-перські війни закінчились остаточною перемогою греків, які змогли об'єднатися та відстояти незалежність і свободу своєї батьківщини.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини та привід греко-перських війн. Якими були ці війни для персів? Для греків?

2. Розкажіть від імені учасника про Марафонську битву. Яке значення вона мала для всієї Греції? Чи могли б цю битву виграти перси?

3. У битві при Фермопілах перемогли перси. Чому слава дісталася не їм, а грекам?

4. Складіть розповідь про Саламінську битву. Чому греки дали бій у Саламінській протоці? Як міг би виграти її Ксеркс?

5. Чому після звільнення материкової Греції війна з персами тривала ще 30 років? Що ви знаєте про морський союз грецьких держав?

6. Завдяки чому греки перемогли могутню Перську державу? Яке значення мала ця перемога?

До лічби років

1. В якому році відбулася Марафонська битва? В якому столітті? 2. Підрахуйте, скільки років минуло від реформ Солона до битви при Фермопілах. Скільки років тому вона відбулась?

3. В якому році була Саламінська битва? В якому столітті? В першій чи другій половині століття? Назвіть перший та останній роки V ст. до н. е.

§ 29. Могутність та занепад Афін.

1. Як відбувалося укріплення демократичного устрою в Афінах?

Після греко-перських війн боротьба між аристократами та демосом стала ще гострішою. Головною опорою аристократів залишався ареопаг.

У 462 р. до н. е. прибічники демократії – *демократи*¹ позбавили влади ареопаг, основні права якого передали народним зборам, Раді п'ятисот та суду присяжних. У віданні ареопагу залишились лише судові справи про навмисні вбивства, підпали і нагляд за виконанням релігійних обрядів. Отже, вплив демосу в управлінні Афінською державою збільшився.

2. Що означає «золотий вік Перікла»?

У 444 р. до н. е. лідером афінських демократів став Перікл. Він належав до знатного і багатого афінського роду, був талановитою та освіченою людиною. В особистому житті був скромним і заощадливим. Перікл

¹ Демократи добивались рівних прав для всіх громадян, незалежно від походження та майнового стану. Для цього, на їх думку, потрібно дозволити всім громадянам займати державні посади. Аристократи прагнули урізати права демосу. Вони вважали, що управління державою – це привілей багатих та знатних людей.

повністю присвятив себе служінню афінському демосу, відмовившись від святкових бенкетів та розваг. Говорили, що він знав лише одну дорогу – ту, що вела на агору і до будинку, де засідала Рада п'ятисот.

Мал. 1. Народні збори в Афінах (сучасний малюнок). Поміркуйте, що відбувається в даний момент на зборах

Перікл користувався великою довірою народу: 15 років поспіль народні збори обирали його стратегом і доручали керівництво найважливішими державними справами. За час правління Перікла (444 – 429 рр. до н. е.) Афінська держава досягає найбільшої могутності та розквіту. Цей період в історії Греції іноді називають «золотим віком Перікла».

Перікл запровадив оплату служби посадовим особам. Раніше громадяни Афін, які були обрані на державні посади, виконували свої обов'язки безоплатно. Це давало можливість незаможним громадянам Афін спокійно займатися державними справами, а не пошуками заробітку. Була також встановлена плата за службу в армії та флоті, призначено пенсії для інвалідів. Сини афінян, які загинули на війні, утримувались до досягнення повноліття на державний кошт.

Перікл сприяв розвитку культури, мистецтва і науки. В Афіни з'їжджались художники, поети і вчені з усієї Греції. Перікл мріяв зробити з Афін, за його висловлюванням, «школу всієї Еллади». Так в Афінах було споруджено багато прекрасних будівель. Був відбудований порт Пірей, що сполучався з Афінами дорогою, уздовж якої були збудовані масивні «Довгі стіни». При цьому Перікл переслідував дві мети: по-перше, прикрасити та

Мал. 2. Перікл. Належав до знатного та багатого афінського роду, був талановитою й освіченою людиною. В особистому житті був скромним та заощадливим. Присвятив життя служінню афінському демосу, відмовившись від святкових бенкетів та розваг. Говорили, що він знав лише одну дорогу – ту, що вела на агору і до будинку, де засідала Рада п'ятисот

прославити Афіни; по-друге, дати можливість бідним громадянам працювати за оплату на будівництві.

Мал. 3. Реконструкція Афін: а – один з найважливіших входів у місто; б – Агора; в – у цій будівлі проводить свої засідання рада міста-держави; г – храм Гефеста – бога ковалів та ремісників; д – домівки ремісників; е – Акрополь; ж – головна дорога, що веде на Акрополь; з – на цьому схилі містився суд; и – на горі Пнікс відбувалися Афініські народні збори

Мал. 4. Акрополь. Сучасний вигляд. VII–V ст. до н. е.

3. Як було організовано управління Афініською державою?

Верховним органом управління в Афінах були *народні збори*. Вони скликались 3–4 рази на місяць. У них могли брати участь усі громадяни, які мали 20 років. На зборах афініський демос приймав закони, вибирав посадових осіб, суддів і заслуховував звіти про їх

роботу, приймав рішення про виділення коштів на потреби війська та флоту, будівництво нових споруд, про питання війни та миру. Рішення ухвалювали більшістю голосів.

Мал. 5. Парфенон (реконструкція)

Роботі народних зборів допомагала *Рада п'ятисот*, яка щороку поповнювалась за жеребом громадянами, що досягли 30-річного віку. Рада відала всіма поточними справами, а саме: збір податків, виділення коштів на державні потреби, відносини з іншими державами, підготовка проектів законів та нагляд за виконанням рішень народних зборів.

Велике значення в житті Афінівської держави відігравав *народний суд*. Судді вибирались за жеребом. Із посадових осіб головними були *стратеги*, яких обирали щороку на народних зборах. Під час війни вони командували армією та флотом, а в мирний час сліdkували за станом військ і будівництвом укріплень, розпоряджались коштами, що їх виділяли на військові потреби. Стратегів було 10 і обиралися вони, як правило, з представників знатних та багатих людей.

4. Чому Спарта та Афіни воювали між собою?

За часів Перікла в Греції було дві вагомі сили – Афінівський морський союз і Пелопоннеський союз на чолі зі Спартою. Спарта та Афіни боролись за панування в Греції. В 431 р. до н. е. між ними розпочалася війна, яку називали Пелопоннеською, тривала вона з перервами 27 років.

Спарта мала намір вести сухопутну війну, оскільки її армія була найсильнішою в Греції. Спартанські війська вторглися на територію Аттики і підступили до стін Афін. Афіняни, за порадою Перікла, розраховували на суходолі обмежитись обороною Афін, а основні дії вести на морі, висаджуючи військові загони на узбережжі Пелопоннесу. Перікл передбачав, що все населення Аттики сховається від ворога за фортечними мурами, які оточували Афіни. Брати фортечні укріплен-

ня штурмом спартанці не вміли, а облога не лякала афінян, доки їхній флот панував на морі.

Незабаром в Афінах поширилась страшна хвороба – чума, жертвами якої стало багато афінян, у тому числі Перікл. Проте війна продовжувалась: кожен рік спартанці розорювали околиці Афін, а афінський флот тим часом розорював прибережні області Пелопоннесу. Війна виснажувала сили обох противників. У 421 р. до н. е. Афіни і Спарта змушені були укласти мир.

Проте за 6 років військові дії відновились. Спартанці захопили фортецю Декелею, майже в центрі Аттики. Укріпившись, вони робили звідти набіги, спустошуючи поля і розорюючи поселення місцевих землеробів. До того ж 20 тис. афінських рабів перебігли до ворога. Це призвело до закриття багатьох майстерень, припинення робіт у срібних рудниках. Афінське господарство почало занепадати.

Завдяки допомозі Спарти в багатьох полісах, що входили до Афінського морського союзу, до влади приходили аристократи. Вони відмовлялись платити внески та допомагати Афінам. До того ж Спарта почала переговори з Персією. Перси допомогли спартанцям побудувати свій флот. Відтепер Спарта могла воювати і на суходолі, і на морі. Перський правитель мав можливість розправитись з Афінами руками самих греків.

Навесні 405 р. до н. е. обидва флоти – і афінян, і спартанців – стояли недалеко один від одного в Геллеспонті. Спартанці для нападу вибрали слушний момент, коли чимало афінських кораблів стояло поблизу берега без матросів, і легко захопили їх. Саме в цей день багато афінських моряків вирушили на місцевий базар. У результаті несподіваного нападу спартанців із 180 афінських кораблів 120 було захоплено, 50 – загинули в бою, 10 врятувалися втечею, а 3 тис. афінян, які потрапили в полон – страчено.

5. Поразка Афін.

Восени спартанський флот підійшов до Афін. Одночасно спартанське військо оточило місто із суходолу. Весною 404 р. до н. е. виснажені голодом афіняни змушені були здатись і прийняти від Спарти ганебні умови миру. За договором, рештки афінського флоту віддали спартанцям, окрім 12 кораблів для захисту від піратів. Довгі мури, які з'єднували місто з гаванню, були зруйновані під звуки флейт і маршів спартанців. Афінський морський союз розпався.

Найтяжчим для афінян було знищення в місті демократичного устрою. Під тиском Спарти в Афінській державі стали управляти 30 аристократів. За жорстокість правління це період дістав назву «*тиранія тридцяти*».

Свавілля аристократів викликало велике незадоволення в Афінах. Через деякий час мешканці міста відновили демократію та відбудували оборонні укріплення. Проте відродити колишню велич Афінської держави їм так і не вдалося.

Закінчення Пелопоннеської війни не принесло ні миру, ні єдності між грецькими полісами, а лише занепад господарства. У багатьох полісах відновилась влада аристократів. Завершився період величі та процвітання грецьких міст-держав.

Запитання і завдання

1. Які нові демократичні закони з'явилися в Афінах у V ст. до н. е.? Як демос розширив завдяки цим змінам свої права та вплив в управлінні державою?
2. Хто такий Перікл? Які порядки він установив у Афінійській державі? Яким чином Афіни під час його правління стали наймогутнішою державою Еллади?
3. Які достоїнства та недоліки, на вашу думку, притаманні афінійській демократії? Пригадайте, кого вважали в Афінах повноправним громадянином? Порівняйте державний устрій в Афінах та Спарті.

4. Поміркуйте, який зв'язок між такими подіями: реформи Солона, тиранія Пісістрата, реформи Клісфена та правління Перікла.
5. Розкажіть про причину та хід Пелопоннеської війни.
6. Як завершилась Пелопоннеська війна? Якими були її наслідки?

До лічби років

1. Скільки років минуло від реформ Солона до початку правління Перікла? В якому столітті правив Перікл? У першій чи другій половині століття? 2. Скільки років тому розпочалась Пелопоннеська війна?

§ 30. Повсякденне життя та побут греків

1. Яким було житло і предмети побуту стародавніх греків?

Стародавні греки жили в одно- або двоповерхових будинках. Їх будували із цегли-сирцю або з каменю. Дахи покривали черепицею.

Мал. 1. Давньогрецьке житло. Складіть розповідь про один день із життя в цьому будинку: як дитина, і як дорослий. Якими будуть ваші обов'язки?

Двері всіх кімнат виходили до внутрішнього дворика, який був вимощений кам'яними плитами. Стіни будинків були потиньковані, і лише в заможних людей їх іноді прикрашали мозаїкою, яку викладали з кольорових камінців.

Будинки греків були скромно обставлені: звичайні дерев'яні невисокі столи, стільці, табурети та ліжка. Їли греки за невеликим столиком, який називали «трапедза» (звідси походить слово «трапеза», тобто обід). Обідали греки напівлежачи на спеціальних ложах, спираючись при цьому на лікоть.

Для зберігання речей існували спеціальні скрині. Посуд виготовляли в основному з глини: горщики, миски, дзбани і чаші. Дорогий посуд покривали чорним лаком, секрет виготовлення якого втрачено. Вино та зерно зберігали в амфорах.

Грецькі будинки поділялися на дві половини – чоловічу та жіночу. Малі діти жили разом з матерями. В будинку була також спеціальна кімната, присвячена Гестії, богині домашнього вогнища. Саме тут часто збиралася вся сім'я.

2. Як жила давньогрецька сім'я?

Головою сім'ї в Стародавній Греції був чоловік, він мав велику владу. Наприклад, розпоряджатися навіть життям своїх дітей. Грецькі жінки вели усамітнений спосіб життя. До жіночої половини будинку могли увійти лише найближчі родичі. Жінки мали право сідати за стіл лише тоді, коли сім'я обідала без гостей. З дому виходили, аби відвідати храм або до подруг.

Проте дома жінка була повноправною господинею: саме вона вела господарство, розпоряджалася коштами, турбувалася про ді-

Мал. 2. Жінки кварталу набирають воду з громадського фонтана

тей, наглядала за слугами-рабами. Нерідко жінки в стінах будинку командували чоловіками і від них залежав добробут сім'ї. Чеснотами грецької жінки вважалися скромність, доброта, сором'язливість, порядність, любов до дітей.

3. Як навчалися ваші ровесники?

Дітей у родині виховували до семи років. Далі сини вільних греків починали навчатися в школах. Їх супроводжував раб, якого називали *педагогом*, що означає «той, хто водить дітей». У початковій школі хлопчиків навчали читанню, письму та лічбі. Оскільки навчання було платним, освіта дітей з незаможних сімей на цьому завершувалась. А діти заможних громадян продовжували навчання до 18 років. Вони вчили напам'ять вірші грецьких поетів, уривки з поем Гомера. Дітей та юнаків навчали танцям, співам, грі на музичних інструментах – лірі та флейті. Зазначимо, що греки не вважали освіченою людину, яка не вміла співати і танцювати. Багато уваги приділяли фізичній підготовці юнаків – майбутніх воїнів. На спеціальних майданчиках вони займалися боротьбою, бігом, стрибками, метанням списа чи диска.

Молоді люди, які прагнули знань, ішли навчатися до відомих мудреців. Вони вивчали астрономію, математику, географію та інші науки. Той, хто збирався уславитись своїми блискучими промовами на народних зборах чи в суді, йшли навчатися до *софістів* – учителів мудрості. Софісти за гроші вчили юнаків красиво говорити, переконливо наводити докази, захищаючи власну думку.

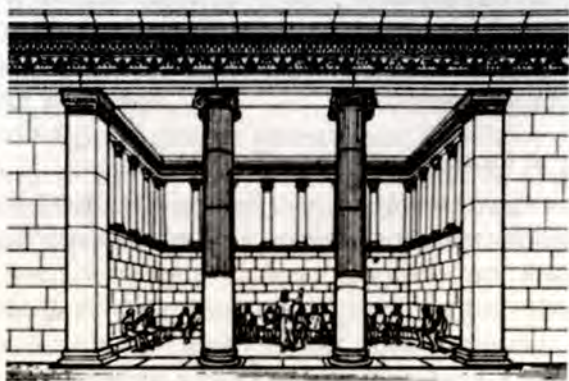
Мал. 3. Виховання юнаків.
Давньогрецьке зображення V ст. до н. е. Опишіть заняття юнаків

Дівчат навчали вдома – домашнього господарства та рукоділля.

4. Як проводили дозвілля давні греки?

Стародавні греки були людьми працелюбними – вмілими землеробами, ремісниками та мореплавцями. Проте праця не була головною справою їх життя. Праці вони відводили 6 годин на день, а далі, як говорили самі греки, – «дзеті», що означає «живи». Жити, на їх думку, означало спілкуватися та самовдосконалюватися, насолоджуватися красою, набиратися знань та розуму.

Грецькі юнаки та чоловіки часто проводили своє дозвілля в *гімнасіях*. Це спеціальні зелені парки з лазнями, стадіонами та приміщеннями для заняття спортом, тут були також зали для відпочинку, шкільних занять та бесід. У гімнасіях відомі вчені читали лекції, вели бесіди.

Мал. 4. Інтер'єр нижнього гімнасія в Прієні (реконструкція).
Поміркуйте, що роблять зображені на малюнку люди.
Хто вони?

Проте найчастіше грецькі чоловіки зустрічались на домашніх бенкетах. Жінкам заборонялося бути присутніми на них. Бенкет відбувався ввечері або навіть вночі. Гостей зустрічали біля парадних дверей раби, омивали їм руки та ноги і прикрашали голови вінками з листя та квітів. Потім гостей вели в бенкетну залу, де вони розташовувались на ложах: греки їли напівлежачи.

Раби подавали страви на маленьких столиках. Виделок, ножів та ложок не було, тому гості брали їжу пальцями. Спочатку подавали декілька рибних і м'ясних страв на вибір. Насамкінець подавали фрукти та солодощі, приготовані з меду і горіхів. Страви греки запивали вином, яке розбавлялося водою. На деяких бенкетах для розваги гостей запрошували музикантів, танцюристів та акробатів. Проте головне, заради якого збирались, – це бесіди про державні справи, мистецтво, науку та ін.

5. Звідки беруть початок Олімпійські ігри?

В Стародавній Греції під час свят на честь якогось бога чи богині проводили спортивні змагання – ігри. Вони були дуже популярними і кожен прагнув приймати в них участь. Найбільш популярними були ігри в Олімпії, тому дістали назву *Олімпійських*.

Місто Олімпія, розташоване в мальовничій долині Пелопоннесу, було священним місцем для греків. У центрі Олімпії містився храм Зевса Олімпійського зі знаменитою статуєю Зевса. Статуя бога була зроблена з золота та слонової кістки і вважалася одним із чудес світу. Навколо храму Зевса були розташовані інші приміщення та статуї богів, героїв і переможців ігор.

Ігри походились раз на чотири роки і були присвячені Зевсу Олімпійському. За переказами, Олімпійські ігри заснував Геракл. Охочих позмагатися за рік до відкриття ігор вносили в особливі списки. В спеціальних школах вони готувались до змагань. Вважалося, що змагатися на іграх могли лише вільні елліни. Жінки на Олімпійські ігри не допускалися.

Мал. 5. Змагання на колісницях. Малюнок з чорнофігурної вази. VI ст. до н. е.

Мал. 6. Вправи атлетів (рельєфи). Кінець VI—початок V ст. до н. е.

На час змагань, які тривали п'ять днів, припинялись чвари та війни між грецькими державами, встановлювалось священне перемир'я. На Олімпійські ігри з'їжджалися глядачі з усіх грецьких полісів, навіть із далеких колоній, а також письменники та поети, щоб прочитати свої твори перед глядачами. Навколо Олімпії виростало ціле містечко з палаток.

На Олімпійських іграх грецькі атлети змагались в бігові, метанні списа і диска, стрибках, боротьбі. Найнебезпечнішими і найпопулярнішими були перегони на колісницях, які проводились на іподромі. Нерідко під час змагань колісниці розбивались, а візничі гинули. Далі починалися скачки верхи. Вони мали одну особливість: перед наближенням до фінішу вершник повинен був зіскочити з коня і бігти поряд із ним, тримаючи повід у руках.

Переможців на змаганнях нагороджували вінками з оливкових гілок. Проте головною нагородою була слава: імена переможців заносились у спеціальні списки і прославлялись по всій Греції. Всюди переможців зустрічали з пошаною, на їх честь влаштовували свята та встановлювали статуї.

Чотирирічні періоди між Олімпійськими іграми називались *олімпіадами*. Стародавні греки вели лічбу років від перших Олімпійських ігор, які, за переказом, відбулися в 776 р. до н. е.

6. Одяг та мода стародавніх греків.

Оскільки клімат у Греції теплий, греки носили легкий та простий одяг із вовни чи льону. В V ст. до н. е. з Індії почали привозити бавовну, а на острові Кос – виготовляти шовк, проте такі тканини могли купувати лише заможні люди.

Греки носили довгі сорочки – *хітони*. Їх робили з одного чи двох прямокутних кусків тканини, які зшивали по боках та закріплювали на плечах шпильками або застібками.

У молодих чоловіків хітони сягали колін, у літніх – до щиколоток. Часто підперезувалися поясом. Холодної пори іноді надягали плащ. Чоловіки ходили з непокритою головою, лише коли занадто припікало сонце, надягали крислаті капелюхи. В спеку ремісники та раби носили лише набедренник.

Мал. 7. Біг зі зброєю – один з видів змагання. Фрагмент з червонофігурної вазої

Мал. 8. Чоловічі хітони

Жіночі хітони були довгими, аж до землі, зверху надягали *гіматій*. Гіматій міг бути тонким, легким шарфом або товстою, важкою накидкою для холодної погоди чи подорожей. Часом жінки краєм гіматія покривали голову.

Мода на зачіски змінювалась час від часу: волосся та бороди у чоловіків ставали коротшими, а жіночі зачіски – вишуканими. В V ст. до н. е. жінки зачісували волосся вго-

Мал. 9. Одяг міського населення

ру і робили зачіски за допомогою стрічок, сіток для волосся, перев'язей та золотої тасьми.

Заможні жінки щодня приймали ванну та натирали тіло пахучою олією. Щоки рум'янили, а брови підфарбовували чорною фарбою. Щоб шкіра виглядала білою, як того вимагала мода, жінки користувались розтертою в порошок крейдою.

Майже увесь час греки ходили босоніж або носили шкіряні сандалії з ремінцями. Для їзди верхи взували чеврики.

Мал. 10. Жіночий хітон

Запитання і завдання

1. Порівняйте житло і побут греків та інших народів стародавності. Зробіть висновки.
2. Розкажіть про афінську сім'ю. Порівняйте становище жінки в Греції і в Спарті.
3. Опишіть дозвілля стародавніх греків.
4. Порівняйте виховання та навчання дітей у Спарті та інших грецьких полісах. Що подібного, а що – відмінного?
6. Чим займалися і яким було становище рабів у Стародавній Греції?
7. Що вам подобається в одязі та моді стародавніх греків, а що – ні? Спробуйте зобразити їх одяг і зачіски.
8. Складіть розповідь про Олімпійські ігри від імені учасника або глядача. Чим сучасні Олімпійські ігри відрізняються від давньогрецьких, а що в них спільного? Чи можна вважати, що нині вони слугують справі миру?

Для домашнього читання

ГРЕКИ-РАБОВЛАСНИКИ

Як ви вже знаєте, в грецьких полісах існувало рабство. Раби зазвичай були родом з інших країн (скіфи, фракійці, сицилійці, іллірійці та ін.), яких греки називали *варварами*. Основними джерелами рабства були війни та піратство. Захоплених у полон, якщо залишали живими, перетворювали в рабів. Народжені рабинєю діти також ставали рабами того, кому належала мати.

Рабів продавали на невольницьких ринках, найбільші з яких були на острові Делос та у Фессалії. Ціни на рабів були невисокими, що давало змогу навіть лю-

Мал. 11. Гіматій. Порівняйте одяг давніх греків і мешканців Стародавнього Сходу та Скіфії

дям середнього достатку купувати їх. Заможні громадяни мали, як правило, 5 – 10 рабів. Деякі багаті греки утримували до 50 рабів. За підрахунками вчених, в Афінах раби становили близько третини всього населення.

Багато рабів працювало в сільському господарстві, ремісничих майстернях, на будівництві, в рудниках. Дуже часто рабів використовували в домашньому господарстві, де вони були кухарями, няньками, годувальницями, управляючими, педагогами. Були також раби, які належали державі. Вони були поліцейськими, охоронцями, писарями, секретарями. Такі раби отримували поденну оплату, жили зі своєю сім'єю і користувалися деякою свободою.

Рабі були власністю свого господаря і не мали громадянських прав. Їх розглядали як «живе знаряддя праці». За сумлінну службу чи добрий вчинок раби могли отримати свободу, або зібрати необхідні кошти і викупитися на волю.

Становище рабів у Афінах було кращим, ніж в інших грецьких полісах. Як правило, афіняни добре поводитися з рабами. Афінянин не мав права убити свого раба. Якщо раб був незадоволений жорстокістю володаря, то він міг звернутися до суду, щоб його продали іншому господарю. Одягалися домашні раби так само, як і вільні афіняни.

Мал. 12. Продаж рабів

Мал. 13. Рабська праця. Складіть розповідь про долю рабів

Завдяки праці рабів грецькі громадяни мали більше вільного часу для занять громадськими справами, науками, мистецтвом, спортом.

§ 31. Наука та культура в Стародавній Греції

1. Чого досягли стародавні греки в науці?

Греки залишили багату спадщину у вигляді творів з різних галузей науки (історії, математики, природознавства і філософії). Особливого розвитку в Греції набула *філософія* (у перекладі з грецької – «любов до мудрості», *філософи* – «ті, хто любить мудрість»). Ця наука намагається

пояснити, що таке світ у цілому і звідки він виник. Давньогрецькі філософи прагнули дошукатися причин виникнення різних явищ природи, розробити правила поведінки людей та управління суспільством.

Безперечно, різні філософи мали власні погляди на будову світу та суспільство. Одні вважали, що початком (першоосновою) природи була вода, другі – вогонь, треті – повітря.

Мал. 1. Демокріт

Мал. 2. Сократ

Грецький філософ *Демокріт* стверджував, що світ складається з найдрібніших (невидимих для людського ока) частинок – атомів. Вони перебувають у постійному русі: то з'єднуються, то роз'єднуються, і таким чином в світі відбуваються зміни. Це було геніальним передбаченням. Лише на початку XX ст. учені довели існування таких частинок.

У V ст. до н. е. жив афінський мудрець *Сократ*. Він не залишив після себе жодних наукових праць. Проте в нього було багато учнів, у працях яких збереглися відомості про його життя та вчення. Розповідають, що Сократ жив як бідняк, гуляв містом у поношеному плащі, їв те, що прийдеться. На запитання, чому він таки живе, а не інакше, відповідав: «Я їм, щоб жити, а інші живуть, щоб їсти». Про себе Сократ говорив, що він «знає лише те, що нічого не знає». Правилком його життя був напис на Дельфійському храмі: «Пізнай самого себе».

Для допитливих

Під час занять Сократ запитував учнів, як вони собі уявляють доброчесність. Він ніколи не давав готових відповідей, а прагнув, щоб співбесідник сам навів правильне рішення. Сократ доводив, що доброчесність зробить людей щасливими, для цього лише потрібно жити за законами добра.

Вчення Сократа продовжував його учень *Платон*¹. В своєму творі «Держава» він дає проект «ідеального», тобто найкращого на його думку, устрою держави. Всі люди в ідеальній державі поділяються на три стани: філософи, воїни та трудовий люд. Філософи, які краще за інших людей ро-

зуміють, що таке доброчесність, повинні управляти державою, воїни – її охороняти, а трудовий люд працювати й утримувати воїнів та філософів.

Мал. 3. Платон

Мал. 4. Арістотель

Найвідомішим грецьким філософом був *Арістотель*. Йому належить ідея розділити всі наукові знання на окремі галузі та об'єднати в самостійні науки. Деяким наукам Арістотель дав такі назви: *ботаніка* (від давньогрецького слова «рослина»), *фізика* (від слова «природа»), *політика* (від слова «держава»).

Відомим давньогрецьким математиком був *Піфагор*, теорема якого загальновідома в наш час. Він стверджував, що основою світу є числа, таємницю яких збагнути може не кожен.

Видатним ученим Греції був лікар *Гіппократ*. Його вважають «батьком медицини». За вченням Гіппократа, лікар повинен не виганяти хворобу з людини, а допомагати організму долати її. Дотепер у медичних закладах студенти виголошують в урочистій обстановці клятву Гіппократа, що зобов'язує лікарів до чесності й відданості професії.

2. Хто був «батьком історії»?

У V ст. до н. е. покладено початок історичній науці. Щоб навіки зберегти пам'ять про перемогу еллінів над персами, грек Геродот написав історію греко-перських війн. У своїй праці він

¹ Платон викладав у великому саду з тіністими алеями, що був присвячений героєві Академу. Тому його школа одержала назву Академія. Нині академією називають вищий науковий або навчальний заклад.

Мал. 5. Геродот

розповідає не лише про війни, а й про історію народів, які брали в них участь.

Збираючи матеріал для своєї праці, Геродот побував у багатьох країнах: майже в усіх грецьких колоніях, в Скіфії, Єгипті, в Перській державі. Його увагу привертало все: розповіді про чудеса; перекази про далеке минуле; пам'ятки, створені людьми; епос і культура кожної країни, в якій він побував. Тому його праця «Історія» у дев'яти книгах є важливим історичним джерелом з історії не лише Греції, а й народів, які населяли Передню Азію, Єгипет та Північне Причорномор'я. Праця Геродота була високо оцінена ще в стародавні часи, тому він цілком заслужено дістав ім'я «батька історії».

3. Театр.

Грецькі театри були великі і вміщували по кілька десятків тисяч глядачів. Вони були просто неба і не мали даху. Місця для глядачів розташовувались на схилах пагорба півколом із проходами. Для переодягання акторів служила палатка – *скене* (звідси походить сучасне «сцена»). Згодом замість палатки почали будувати невелике приміщення. Перед глядачами виставлялась намальована декорація, на тлі якої виступали актори. Перед сцене влаштовували великий майданчик – *орхестра*, де виступали хор і музиканти.

У V–IV ст. до н. е. такі театри були майже в усіх грецьких містах. В Афінах на честь Діоніса був збудований театр на 17 тис. глядачів.

Для допитливих

Театральні видовища влаштовувались 2–3 рази на рік і присвячували їх богу Діонісу. Вони розпочинались зранку і тривали до вечора три дні поспіль. Щодня показували декілька вистав. Аби театр могли відвідувати бідні громадяни, держава видавала їм на це гроші.

Актори (ними завжди були чоловіки) надівали театральні костюми, а обличчя закривали великими, яскраво розмальованими масками. Це робилося для того, щоб показати, яку роль виконує актор – чоловічу чи жіночу. Маски виражали різні почуття: гнів, благання, горе, радість, їх було добре видно звідусіль. Щоб здаватися вищими, актори надягали особливе взуття на товстій підшві. Під час вистави хор виражав своє ставлення до героїв вистави та їх вчинків.

Вистави були двох видів – трагедії та комедії. В трагедіях описувались діяння богів і міфічних героїв. Зміст їх був сумним, герої часто гинули. Яскравий одяг актора свідчив, що він грає вдалих героїв, а темний одяг призначався для трагічних. Деякі з давньогрецьких трагедій збереглися до наших днів². Були також трагедії на історичні теми. Наприклад, в трагедії Есхіла «Перси» описується битва при Саламіні.

У давньогрецьких комедіях описувались веселі, життєрадісні міфи, зображувалось життя звичайних людей, висміювались видатні державні діячі та відомі люди свого часу. Для комедійних вистав використовувались яскраві декорації, смугасті (оранжево-жовті або червоно-жовті) костюми акторів, карикатурні маски, фантастичний одяг хору. Найуспішнішим автором комедій був афінянин *Арістофан*.

Під час вистав глядачі бурхливо виражали своє ставлення до п'єси та гри акторів. Після закінчення вистави особлива комісія визначала, хто з поетів та акторів заслужив першу нагороду, хто – другу, а хто – третю. Переможців нагороджували вінками та цінними подарунками.

Мал. 7. Театральні маски.
Поміркуйте, чому в Стародавній Греції артисти використовували під час вистав маски

4. Що особливого в давньогрецькій архітектурі?

В V ст. до н. е. в Греції високого рівня розвитку набула архітектура. Грецькі пам'ятки дійшли до нашого часу в зруйнованому вигляді, проте й досі вони вражають своєю красою та незвичайною витонченістю.

Греки в усьому шукали гармонію. Особливо вони дбали про красу і велич храмів та громадських споруд, де проводили більшість часу. Тому вони розробили особливі правила, які визначали співвідношення різних частин будівлі, наприклад висоти та товщини колони з розміром даху. Ці правила називаються *ордером* – «порядком». Основні риси грецької архітектури щонайбільше проявились у будівництві храмів.

² Найвидатнішими авторами давньогрецьких трагедій були Есхіл, Софокл і Евріпід. З їх творами ви ознайомитесь на уроках всесвітньої літератури.

Мал. 8. Портик каріатид (витончених фігур дівчат замість колон)

Храми вважалися житлами богів. У плані вони були прямокутними. Щоб виділити храм з-поміж інших будівель, його будували на високому фундаменті. Зусібіч храм оточували мармуровими колонами – *портиком*, що робило його прозорим та легким на вигляд.

Замість колон греки іноді використовували кам'яні статуї: колони-статуї у вигляді чоловіків називалися *атлантами*, у вигляді жінок – *каріатидами*.

5. Чим уславились давньогрецькі скульптори?

В багатьох музеях світу зберігаються пам'ятки давньогрецької скульптури. Статуї богів, переможців Олімпійських ігор і знаменитих людей стояли в храмах, на стадіонах, вулицях та площах давньогрецьких міст. Скульптори вирізали їх із дерева, відливали з бронзи або висікали із білого мармуру. Давньогрецькі скульптори вміли передавати рухи людей. Їх майстерність вражала сучасників. Вони сприймали статую, як живу істоту: «ось-ось заговорить», «вона жива» тощо.

Давньогрецькі скульптори хотіли показати в своїх творах, якими повинні бути люди. Тому богів, героїв та людей вони зображували красивими, молодими, зі струнким тілом та правильними рисами обличчя. Проте не лише красу людини прагнули передати скульптори, а й відвагу, мужність, готовність до подвигу. Як зазначали сучасники, деякі статуї були прекрасніші за живих людей.

Скульптори з Пелопоннесу зазвичай зображували сильних, мускулистих атлетів. Серед них уславився майстер *Поліклет*, який визначив ідеальні форми чоловічої фігури. Майстри з Іонії висікали переважно жіночі фігури, які були закутані в довгий складчастий одяг.

Великим афінським скульптором був *Фідій* – друг *Перікла*. Особливою славою користувалися його дві скульптури: статуя Афін для Акрополя та статуя Зевса для храму в Олімпії. Статуя Афін стояла всередині *Парфенону*³, на мармуровому постаменті в повному озброєнні. У руці

Мал. 9. Дискобол Мірона. Поміркуйте, чим давньогрецькі скульптури відрізнялися від давньоєгипетських

³ Парфенон – храм на честь богині Афін. Він був побудований з білого мармуру із золотистим відтінком. Зусібіч храм оточували портики. Всередині було дві зали. В одній з них стояла 11-метрова статуя Афін, в другій – зберігалась скарбниця Афінської держави та морського союзу. В свята біля храму приносили в жертву тварин.

вона тримала Ніку – крилату богиню перемоги. Біля її ніг лежав великий бронзовий щит, на якому була зображена битва героїв з амазонками. Щоб передати колір рук, обличчя та ніг, Фідій на дерев'яну основу наклав пластинки зі слонової кістки. Одяг богині був зроблений із золота.

Статуя Зевса була виготовлена із золота та слонової кістки. Бог був зображений на троні. Ця скульптура вважалась одним із семи чудес світу. На жаль, роботи Фідія не збереглися до наших днів, залишилися лише їх описи та копії.

Відомим твором грецької скульптури є «Дискобол» («Метальник диска»), автором якого був майстер *Мірон*.

6. Значення грецької культури.

Еллінський світ складався з невеликих міст-держав, які підтримували культурні зв'язки одне з одним. Розсіяні по багатьох країнах, стародавні греки створили спільну еллінську культуру, яка увібрала в себе досягнення інших народів. Відповідно здобутки давньогрецької культури вплинули на розвиток світової культури.

Грецька писемність лежить в основі багатьох сучасних алфавітів, зокрема й українського. Твори знаменитих грецьких поетів та письменників перекладені майже на всі сучасні мови. Загальноприйнятими є багато грецьких слів: *історія, школа, театр, трагедія, комедія, арифметика* тощо. Чимало імен також грецького походження. Наприклад, Петро, по-грецьки означає *камінь*, Микола – *переможець*, Ірина – *мирна*.

Греція є батьківщиною театру. Давньогрецькі вчені зробили вагомий внесок у розвиток науки. Архітектура Стародавньої Греції справила великий вплив на архітектурні світові традиції. Будівлі та статуї стародавніх греків були зразками, на яких учились архітектори та скульптори впродовж століть. Донині можна побачити в Україні будинки з давньогрецькими колонами.

Мал. 10. Реконструкція праць Фідія. Бронзова статуя Афіни Промакос (Войовниці) заввишки до 10 м

Мал. 11. Статуя Зевса з храму в Олімпії – одне з чудес світу

Олімпійські ігри стали всесвітніми і відбуваються в різних країнах по черзі кожні чотири роки. Олімпійський вогонь запалюють у Греції, в Олімпії, від сонячних променів і доставляють до місця змагань. Від нього запалюють величезний факел – символ проведення чергових Олімпійських ігор.

Без досягнень давньогрецької культури неможливо уявити сучасну цивілізацію. Мистецтво Стародавньої Греції було і залишається зразком неперевершеної майстерності.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про розвиток наукових знань у Греції. Яких давньогрецьких філософів ви знаєте? Що було спільного в їх поглядах, а що – відмінного?
2. Кого називають «батьком історії»? Що ви про нього знаєте?
3. У Стародавній Греції театр називали «школою для дорослих», авторів трагедій – «вождями мудрості». Чи згодні ви з такими висловлюваннями? Свою думку обґрунтуйте.
4. Подумайте, чим відрізняється давньогрецький театр від сучасного? Що їх поєднує? (Порівняйте спочатку приміщення театру, а потім вистави.)
5. Які давньогрецькі слова, пов'язані з театром, увійшли в сучасну українську мову?
6. Розкажіть про особливості давньогрецької архітектури.
7. Користуючись малюнками та текстом підручника, опишіть давньогрецький храм.
8. Які грецькі скульптори та їх твори вам відомі? Яка скульптура вважалась одним із семи чудес світу?
9. Які давньогрецькі статуї вам подобаються? Кого зображували давньогрецькі скульптори і що хотіли виразити своїми творами?
10. У чому, на вашу думку, полягає значення давньогрецької культури?

Цікаво знати!

Як виник давньогрецький театр?

Ранньою весною, коли поспівало нове вино, давала перші пагони виноградна лоза і на полях появлялися квіти землероби відзначали свята на честь бога Діоніса. Вони влаштовували урочисті походи та хорові співи, розігрували цілі сцени з міфів про Діоніса. Учасники хору вдягали шкури козлів, зображуючи таким чином сатирів – супутників Діоніса. Хор виконував різні пісні, які називалися трагедіями, тобто «піснями козлів».

Коли «похід козлів» зупинявся на площі або на підвищеному місці, з середовища виділявся заспівач, або корифей. Він піднімався на підвищене місце і розповідав про мандрування і пригоди Діоніса, тобто був головним актором. Хор у відповідь співав хвалебні пісні на честь бога. Пізніше з хору виділився ще один актор, з яким корифей вступав в діалог. З таких вистав виникла давньогрецька трагедія.

Мал. 12. Типи колон: дорійські, іонічні та коринфські (зліва направо)

Восени, коли поспівав виноград, греки знову відзначали свята на честь Діоніса. Це були веселі свята врожаю, під час яких влаштовувались хороводи і танці. Люди сміялись, жартували і перекиривлювали один одного. З таких веселих вистав пізніше виникла комедія. Ця назва походить від грецького слова «комос», що означає «веселий похід».

Спочатку вистави показували біля підніжжя пагорба, а самі глядачі розміщувались на його схилах. Пізніше почали будувати спеціальні приміщення для вистав – театри. В перекладі з грецької слово «театр» означає «місце для видовищ».

Як виник давньогрецький театр? Подумайте, хто був творцем цього виду мистецтва. Поясніть назви «трагедія» і «комедія». Як вони виникли?

Давньогрецькі колони.

Колони були трьох ордерів(типів): дорійські, іонійські, коринфські. Доричні колони масивні і не мають прикрас, поступово піднімаючись догори звужувались. Верхня частина колони – капітель – мала вигляд круглої подушки і накладеної на неї важкої плити. Стовбур колони вкривався широкими і неглибокими заглибинами, відокремленими одна від одної гострими ребрами. Колони доричного стилю порівнювали з коренастою фігурою сильного чоловіка.

Іонічні колони були тоншими та легшими за доричні. Їх капітель була зроблена у вигляді двох великих завитків, які нагадували зігнуті рога барана. Іонічні колони порівнювали з фігурою вишуканої жінки.

На основі іонічного пізніше виник коринфський стиль. Капітель коринфської колони мала форму вази або перевернутого дзвона і була прикрашена рослинним орнаментом. Коринфський стиль став виразом багатства і краси.

Живопис на вазах та глиняні статуетки

Так само знаменитими були в Елладі живописці, проте їх роботи зникли під час війн безслідно. Про їх майстерність свідчать афінські вази, які збереглись дотепер. Художники зображували на вазах та інших керамічних виробах сцени тогочасного життя, героїв міфів та поем Гомера, а також сцени із трагедій і комедій.

Афінські гончарі використовували глину, яка при обпалюванні набувала червоного кольору. В VI ст. до н. е. на червоне тло майстри наносили фігури чорним лаком. Такі вази називаються чорнофігурними. В V ст. до н. е. чорним лаком зафарбовували тло, а для фігур залишали природний червоний колір глини. Такі вази називалися червонофігурними. Грецькі розписні вази славились в усьому світі, найкращі з них виготовляли в Аттиці. Багато грецьких ваз нині зберігаються в музеях різних країн.

Мал. 13. Чорнофігурна ваза.
Близько 500 р. до н. е.

ТЕМА 4.

МАКЕДОНІЯ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ СВІТ

§ 32. Піднесення Македонії

1. Чому між грецькими містами-державами почалися війни?

Після Пелопоннеської війни в грецькому світі встановилось панування Спарти. Спартанці відкрито втручалися в справи інших полісів. Там, де існувала демократія, вони встановлювали правління аристократів. Демократи зазнавали переслідувань. Багато грецьких держав були незадоволені засиллям Спарти і очікували нагоди, щоб скинути з себе це ярмо. І така нагода незабаром трапилася.

Спартанці вели виснажливу війну з Персією. Скористались ослабленням Спарти Фіви та Афіни. У Фівах в результаті перевороту до влади прийшли демократи, а спартанці були вигнані з міста. До Фів приєдналися інші міста Беотії, створивши Беотійський союз.

Битва між військами Пелопоннеського та Беотійського союзів відбулась у 371 р. до н. е. поблизу міста Левктри, що в Беотії. В бою загинув спартанський цар. Це внесло розгубленість в ряди спартанців, вони зазнали великих втрат і залишили поле бою. Наступного дня вони попросили видати тіла полеглих воїнів, визнавши тим самим свою поразку.

Перемога фіванської армії справила велике враження в Греції. Уявлення про нездоланність спартанської армії розвіялось. Фіванське військо здійснило декілька успішних походів у Пелопоннес. Двічі фіванці вторгались у Лаконіку, на землю якої 600 років не ступала нога завойовника. Втім, захопити саме місто Спарту їм так і не вдалося. Проте фіванці звільнили Мессенію, де виник незалежний поліс. Після цього Спарта втратила вплив не лише в Елладі, а навіть у Пелопоннесі. Піднесення Фів стривожило афінян і вони перейшли на бік Спарти.

Безперервні війни послаблювали грецькі поліси. Їх господарство зазнавало великих збитків: були знищені сади та виноградники, витопані поля, зруйновані міста та села, тисячі еллінів загинули або стали рабами. В результаті тривалої боротьби і Фіви, і Афіни, і Спарта були настільки виснаженими, що не здатні були управляти грецькими містами. Саме в цей час на північних кордонах Греції посилювалась країна, правителі якої мріяли про великі завоювання. Ця країна – Македонія.

2. Посилення Македонії.

Македоняни говорили на мові, яка була схожа на грецьку. Вони вважали себе родичами греків і навіть твердили, що ведуть своє походження від грецьких богів та героїв.

У Македонії було багато урвистих гір, порослих незайманими віковими лісами. Голі й похмурі скелі мали неприступний вигляд. У горах переважали холодні вітри, а взимку річки покривались кригою. Суворі природа привчила македонян до витривалості. Основними заняттями населення були землеробство і скотарство. Державою управляв цар.

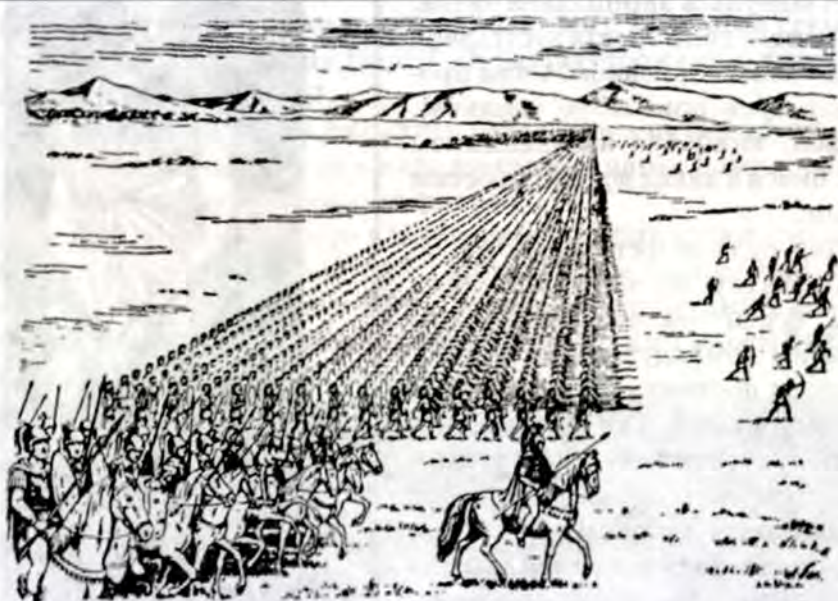
Мал. 1. Природа Македонії

Основоположником македонської могутності був цар *Філіпп II*, який правив із 359 до 336 рр. до н. е. Він провів у Македонії низку важливих реформ. Він збільшив та поліпшив військо, побудував флот. Була створена знаменита македонська фаланга – щільний стрій воїнів, вишикуваних у 16 рядів і озброєних довгими списами від 2 до 6 м завдовжки, щитами, луками, пращами і дротиками. Довгі списи воїни клали на плечі тих, хто стояв попереду. У разі потреби останні вісім рядів фаланги поверталися спиною до передніх рядів і обличчям до тилу. Для захисту фаланги з боків виставляли кінноту та легку піхоту. Ударна сила македонської фаланги була нищівною.

Для проведення реформ потрібні були кошти. З цією метою *Філіпп II* захопив золоті рудники у Фракії і почав чеканити золоті монети, прозвані *філіппіками*. Це дало змогу закупити для війська на Сицилії військову техніку: катапульти, тарани, балісти тощо.

Скориставшись чварами греків, *Філіпп II* задумав добитися панування над усією Грецією. Спочатку він підкорив Фессалію й утвердився в Північній Греції. Деякі греки сподівались, що македонський правитель примирить поліси. Проте більшість розуміла, що ціною

припинення міжусобних війн буде втрата свободи, тому всіляко протистояли пануванню Македонії.

Мал. 2. Македонська фаланга. Знайдіть у підручнику опис фаланги

3. Чому головним ворогом Філіпа II став оратор?

Видатний афінський оратор Демосфен неодноразово виступав на народних зборах, прагнучи розпалити патріотичні почуття афінян. Проти Філіппа II Демосфен виголошував палкі промови, які стали називати «філіппіками». Він закликав афінян об'єднати всі сили для боротьби з македонським правителем, який готує для греків поневолення.

Народні збори вагалися. Тим часом македонські війська захопили Фессалію. Успіхи Філіппа II злякали афінян, і вони стали готуватися до рішучої відсічі. Демосфен стає на чолі Афінської держави. Він об'їжджає багато міст Еллади, закликаючи всіх греків об'єднатися проти Македонії. Йому вдалося переконати Фіви приєднатися до союзу проти Філіппа II. Завдяки патріотичним виступам афінського оратора більшість полісів Еллади об'єдналися в антимакедонський союз. Проте Спарта відмовилась брати участь у війні.

Мал. 3. Філіпп Македонський. Розгляньте зображення Філіппа Македонського та Демосфена. Висловіть свою думку щодо цих історичних особистостей

4. Як Македонії вдалося встановити владу над Грецією?

В серпні 338 р. до н. е. біля міста Херонеї відбулась вирішальна битва. Тут об'єднані сили греків зустрілися з македонським військом. Сили противників були приблизно однакові. Демосфен, який був натхненником греків, бився в лавах афінян простим гоплітом.

Битва була жорстокою і тривалою. Спочатку афіняни потіснили правий фланг македонського війська, яким командував сам Філіпп. Проте доля поєдинку була вирішена на іншому фланзі. Тут македонське військо, яким командував 18-річний син Філіппа Александр, зіткнулося зі «священним загоном» фіванців, який до цього часу вважався непереможним. Фіванців було лише триста, вони билися відчайдушно. Проте сили були нерівні, тож усі вони полягли на полі битви.

Просунувшись уперед, Александр ударив з тилу наступаючим афінянам. Одночасно Філіпп швидко перешикував свою фалангу і знову рушив на афінян. Лави афінян і союзників були розладнані цим несподіваним нападом. Незабаром усе грецьке військо почало безладно тікати. Македоняни перемогли.

Звістка про поразку греків приголомшила Афіни. Жителі міста почали готуватися до оборони. Проте Філіпп від вторгнення в Аттику утримався. Македонському правителю потрібен був афінський флот, тому він уклав з Афінами мир і навіть повернув без викупу полонених.

Незабаром Філіпп скликав у Коринфі загальногрецький з'їзд. Посли всіх грецьких полісів, окрім

Мал. 4. Демосфен – видатний грецький оратор

Мал. 5. Херонейський лев. Пам'ятник грецьким воїнам, які загинули у битві при Херонеї

Спарти, були представлені на цьому з'їзді. Філіпп несподівано заявив: «Нехай не буде серед нас ні переможців, ні переможених». Він оголосив себе захисником Еллади, запровадив свободу мореплавства й торгівлі. На з'їзді було проголошено мир між усіма грецькими полісами і оголошена війна Персії. Організатором спільного походу проти Персії став Філіпп II.

Зовні грецькі поліси залишались незалежними. Насправді майже вся Греція підпорядковувалась македонському царю, йому греки передавали також сухопутну армію та флот.

Повернувшись із Коринфа в Македонію, Філіпп став активно готуватися до походу в Персію, і перші війська були відправлені на узбережжя Геллеспонту. Проте в 336 р. до н. е. македонський правитель був убитий на весіллі доньки. Новим македонським царем був проголошений **Александр**, син Філіппа II.

Запитання і завдання

1. Розкажіть про війни між грецькими містами-державами в IV ст. до н. е. Якими були їх наслідки?
2. Яке значення мали реформи Філіппа II для розвитку Македонії?
3. Охарактеризуйте особистість Демосфена. Висловіть своє ставлення до нього.
4. Спробуйте самостійно намалювати схему битви біля міста Херонеї та поясніть її хід. Чому вона справила велике враження в Греції?

5. «Разом з тілами полеглих при Херонеї було зарито і свободу греків». Що мав на увазі автор цих слів?
6. Чому греки перемогли в V ст. до н. е. Персію, а в IV ст. до н. е. були підкорені Македонією?

До лічби років

1. Скільки років минуло від битви при Марафоні до битви при Херонеї? 2. Скільки років тому відбулась битва при Херонеї?

Для домашнього читання З біографії Демосфена

Демосфен був сином власника збройової майстерні. Батьки померли рано, а родичі розікрали маєток та гроші, які дісталися йому в спадщину. Тому хлопчик не мав змоги здобути добру освіту.

Ще з дитинства він захопився вивченням красномовства. Проте здавалося, що Демосфен не мав будь-яких здібностей, аби стати оратором: хворобливий від природи, він мав слабкий голос, трохи гаркавив та заїкався. Перші спроби виступити прилюдно на народних зборах закінчилися невдачею. Публіка зняла такий сміх та галас, що йому довелося замовчати і піти з трибуни.

Перші невдачі не зламали Демосфена, він почав з подвоєною старанністю займатися собою. Насамперед, вивчав грецьку літературу, слухав виступи видатного філософа Платона. Аби зміцнити голос, гуляв берегом моря і привчав себе голосно говорити, намагаючись під час шторму перекричати шум хвиль. Щоб добитися чистоти вимови, він набирав у рот камінців і вчився чітко вимовляти слова.

Крім того, у Демосфена була звичка під час промови знизувати плечем. Щоб позбутися цього, він підвісив до стелі меча і ставав так, щоб той був над його плечем. Тож під час промови уколи меча утримували його від смикання плечем. Один актор навчив його виразним рухам та правильній інтонації. Зрештою Демосфен став славним афінським оратором.

§ 33. Завоювання Александра Македонського

1. Як Александр завоював Східне Середземномор'я?

Після загибелі Філіппа II влада перейшла до його сина *Александра*, 20-річного юнака. Довідавшись про це, Демосфен сказав: «На македонському престолі – хлопчисько. Це допоможе нам скинути ярмо і стати знову незалежними». Історія свідчить, що «хлопчисько» він помилився.

Своє правління Александр розпочав з того, що розправився зі своїми ворогами та жорстоко придушив повстання грецьких держав, які хотіли позбутися влади Македонії. Грецькі поліси підтвердили рішення загальногрецького з'їзду в Коринфі і надали Александру вищу владу для ведення війни з Персією.

У 334 р. до н. е. греко-македонське військо на чолі з Александром переправилося у Малу Азію. Розгромивши персів біля річки Гранік, Александр рушив на південь уздовж Середземного моря. Він підкоряв одне за одним грецькі міста Малої Азії, обіцяючи їм цілковите визволення з перської неволі.

Заволодівши Малою Азією, Александр рушив у Сирію. Йому назустріч виступив перський цар Дарій III із величезною армією. Біля міста Ісса відбулась битва, в якій перські війська зазнали поразки. Дарій III утік з поля бою. Александр захопив у полон матір, дружину й двох доньок перського царя.

Майже всі фінікійські міста без опору підкорились македонському

Мал. 1. Александр Македонський. Яку інформацію про характер особи можна одержати з цієї ілюстрації?

Мал. 2 Фрагмент мозаїки «Битва при Іссі Александра Македонського з Дарієм III»

царю. Лише місто Тір відмовилось впустити його війська. Правителі міста розраховували на неприступність міста, яке було розташоване на скелястому острові, за 800 м від берега.

За допомогою флоту фінікійських міст, що йому здалися, Александр оточив Тір довкруг. Одночасно за його наказом від берега до стін міста насипали в морі дамбу. Потім за допомогою таранів, установлених на кораблях, у стінах зробили невеликий пролом. Захисники міста не одразу його помітили.

Александр разом зі своїми воїнами вдерся через пробиту стіну в місто. Запеклий бій тривав і на вулицях. Проте сили були нерівні. Греки та македоняни святкували перемогу. Місто було віддане армії на пограбування. Вісім тисяч полонених – захисників міста – Александр наказав стратити, ще 30 тис. мешканців продали в рабство. *(Як характеризує цей вчинок Александра?)*

Дарій III зробив спробу розпочати з Александром мирні переговори. В обмін на свою сім'ю Дарій пропонував македонському правителю всю Азію до Євфрату, величезну суму грошей та віддати за нього одну зі своїх дочок. Проте Александр відмовився від цих пропозицій, вимагаючи від перського царя здатися без будь-яких умов.

З Фінікії Александр рушив у Палестину, а потім у Єгипет. В Єгипті македонського царя зустріли як визволителя від перського поневолення. Жерці проголосили його фараоном і богом, сином великого Амона. Під час перебування в Єгипті Александр заснував у західній частині дельти Нілу місто Александрія, яке згодом вельми прославилось.

Мал. 3. Облогова вежа

2. Падіння Перського царства.

З Єгипту Александр зі своїм військом рушив у глиб Перської держави, а саме в Дворіччя. Без перешкод греко-македонське військо переправилось у верхів'ях Тигру та Євфрату. Назустріч їм повільно рухалось військо перського царя. Восени 331 р. до н. е., поблизу селища *Гавгамели*, відбулась вирішальна битва. Дарій III для бою вибрав широку рівнину, де його слони та колісниці мали б простір для дій. Хоча чисельна перевага була в персів, військо Александра було значно боєздатним.

Битва розпочалася вранці. Перські колісниці, до яких були прикріплені гострі коси, рушили на греко-македонське військо. Проте македонські лучники перестріляли багатьох візничих, а воїни швидко розступилися і пропустили колісниці між своїми рядами.

У цей час на чолі кінноти Александр пробився до центра перського війська, де був Дарій III. Незважаючи на охоронців, які його оточували, перський цар так злякався, що втік з поля бою. Його воїни в центрі і на лівому фланзі не витримали натиску греко-македонського війська і так само почали тікати. Александр зі своєю кіннотою завершив розгром перської армії.

Переслідуючи ворога, переможці зайняли Вавилон, Сузи, Персеполь. Захоплена здобич була такою великою, що для її перевезення знадобилось кілька тисяч верблюдів. Александр наказав спалити палац у Персеполі, який прославляв могутність перських царів. Водночас були знищені чудові твори мистецтва. *(Чому так по-варварськи вчиняв Александр? Чи можна виправдити цей вчинок?)* Дарій III, який тікав від своїх переслідувачів, був убитий своїми вельможами. Після його загибелі Александр був проголошений царем Азії.

3. Чим завершився похід македонського війська в Середню Азію та Індію?

Хоча Перське царство розпалося, не всі його землі визнавали владу завойовника. Особливо запеклий опір чинили жителі Середньої Азії. За три роки Александру вдалося підкорити лише невелику її частину.

Із Середньої Азії Александр у 327 р. до н. е. повів свої війська в Індію. Він мріяв дійти до «краю землі», який, за уявленнями греків, мав бути за річкою Інд. Грецькі та македонські воїни розгромили армію могутнього правителя Північної Індії. Александр мав намір продовжити похід далі на Схід і захопити долину річки Ганг. Але воїни, виснажені тривалими походами, тропічними дощами та хворобами, відмовились іти далі. Вони вимагали повернення на батьківщину. Так, у 326 р. до н. е. Александр завершив свій останній похід. Від початку війни з Персією пройшло 8 років.

Повернення з Індії було дуже важким. У притоці Інду був збудований флот, і на нього була посаджена частина армії, решта йшла вздовж берегів річки. Діставшись гирла Інду, Александр на чолі війська, супроводжуваного флотом, вирушив уздовж південних морських кордонів своїх володінь. Лише на початку 324 р. до н. е. він прибув у Дворіччя. Александр не захотів повертатися в Македонію і зробив своєю столицею Вавилон.

4. Створення імперії Александра Македонського.

Внаслідок греко-македонських завоювань утворилася величезна держава, яка простягалась від Балканського півострова до річки Інд. Історики називають її *імперією Александра*. На її території проживало багато народів, які мали різну культуру і говорили різними мовами. Майже у всіх областях держави Александра управителями були його віддані полководці.

Проте Александр розумів, аби управляти такою великою державою, греків та македонців не достатньо. Тому він залучає в своє оточення знатних персів і призначає їх на високі посади. За його наказом перських хлопчиків зі знатних сімей навчали грецькій мові та македонській військовій справі. Сам Александр одружився на доньці Дарія й заохочував шлюби греків та македонців з місцевими жінками. Одночасно з царем весілля з доньками місцевої знаті відсвяткували 80 його прибічників та 10 тис. простих воїнів.

Для укріплення своєї влади Александр у завойованих землях заснував нові міста і розміщував у них загони грецьких та македонських воїнів. Життя таких міст було організоване за грецьким зразком: будувались театри, храми грецьким богам. Населення поповнювалось за рахунок переселенців із Греції. Багато таких міст було названо на честь македонського полководця – Александріями.

З часом змінювалися погляди та характер Александра. Він став підозрілим і жорстоким, поведився як спадкоємець перського царя: носив розкішне перське вбрання, вимагав, щоб полководці падали перед ним на коліна, цілували поли його одягу та поклонялись йому як богу.

(Поміркуйте, чому Александр зрадив македонським звичаям, – на знак поваги до завойованих народів чи ще з якоїсь причини?)

Александр мріяв поєднати народи Європи та Азії і створити єдиний народ єдиного «світового царства», правителем якого буде він сам. У його посмертних записках були плани переселення народів з Азії в Європу і навпаки. В майбутній «світовій державі» за цими планами повинні панувати рівність усіх громадян та їх добробут, усі мати однакову освіту, носити однаковий одяг.

У Вавилоні Александр готувався до нових походів, для чого будував величезний флот. Та цим планам не судилося збутися. Влітку 323 р. до н. е. він захворів на лихоманку і помер у віці 32 років.

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті шлях війська Александра Македонського. Через які відомі вам країни проходило греко-македонське військо?

2. Уявіть, що ви були учасником походу армії Александра Македонського. Опишіть як очевидець битву при Гавгамелах.

3. Після падіння Перського царства Александр вигукнув: «Яку велику радість втратили ті з греків, що померли, не побачивши Александра на троні Дарія». Що мав на увазі Александр?

4. Чому, на вашу думку, могли не протистояти грекам та македонцям?

5. Наведіть приклади мужності, рішучості, а також жорстокості Александра Македонського.

6. На прикладі Александра поміркуйте, який вплив влада справляє на характер людини.

7. Покажіть на карті територію та столицю імперії Александра. Які народи там проживали?

До лічби років

1. Скільки років пройшло від битви при Хероні до початку походу військ Александра на Схід? 2. Скільки років тому відбулась битва при Гавгамелах?

3. Чи міг Александр одержати листа від китайського правителя Цінь Шіхуанді? 4. Скільки років минуло від Саламінської битви до битви при Гавгамелах?

Для домашнього читання Із біографії Александра Македонського

«...Палкий і наполегливий у всьому, він був одночасно вкрай честолюбним. Щоразу, як приходила звістка, що його батько Філіпп здобув блискучу перемогу чи завоював якесь місто, Александр говорив одноліткам: «Друзі, батько все візьме наперед і не дасть мені можливості здійснити разом з вами жодного значного і блискучого подвигу!».

Коли Александру виповнилось 13 років, Філіпп II запросив для завершення його освіти видатного філософа і вченого Арістотеля. Юнак залюбки займався філософією, красномовством, медициною, вивчав історію, любив читати твори Гомера. Він напам'ять знав «Іліаду», його улюбленим героєм був Ахілл. Змалку любив військові ігри, вправи і мріяв про ратні подвиги.

Водночас, як і батько, не знав жалості, був жорстоким і грубим, суворо розправлявся з придворними, і часто під впливом вина на бенкетах спалахував гнівом.

...Одного разу привели до Філіппа коня Буцефала. Ніхто не наважувався наблизитись до коня, такий він був шалений і дикий. Філіпп вирішив не купувати цього коня, але Александр сказав: «Якого коня вони втрачають через малодушність і невміння!». Діставши дозвіл батька, він взяв Буцефала за вуздечку і поставив його проти сонця, бо побачив, що той боїться тіні. Потім несподівано скочив на коня. Кінь став на диби, спробував скинути вершника і поніс його далеко в поле. Коли Александр повернувся на приборканому коневі, Філіпп сказав йому: «Сину, шукай собі відповідного царства, бо Македонія для тебе вже затісна...».

Розповідають, що в місті Гордії (Мала Азія) Александру показали колісницю, дишло якої було зав'язане дуже складним вузлом. Ніхто не міг розв'язати його. Говорили, що той, хто розв'яже цей вузол, стане володарем усієї Азії. Александр вирішив розв'язати його. Та це йому не вдалося. Тоді він вихопив меч і розрубав вузол. Звідси й пішов вираз «розрубати гордіїв вузол», тобто рішуче впоратись з важким та заплутаним завданням...

Під час походу в Середню Азію військо Александра йшло безводною пустелею. Воїни страждали від спраги. По дорозі їм зустрівся караван. Погоничі налили в шолом Александра води. Побачивши жадібні погляди свої воїнів, не став пити воду, а вилив її у пісок...»

§ 34. Елліністичні держави та їх культура

1. Як розпалася імперія Александра Македонського?

Після смерті Александра Македонського розпочалась тривала і запекла боротьба між полководцями та родичами царя за владу і землі величезної держави. В цій боротьбі загинули мати, дружина, маленький син Александра, чимало його сподвижників. Зрештою держава розпалась на декілька самостійних царств. Головними з них були Македонське, Єгипетське та Сирійське.

Правителями нових держав були полководці Александра. Їх влада була спадковою і передавалась від батька до сина. Основною опорою правителів були переселенці з Македонії та Греції. З їх числа призначались стратеги, управителі областей, судді та чиновники.

2. Еллінізм.

Після Александра Македонського грецький світ змінився. Його кордони розширились, оскільки багато греків переселились на Схід у міста, які були засновані Александром та його наступниками. Між іншим, через 100 років після походу Александра в Малій Азії, Сирії, Єгипті проживало більше греків, ніж у Європі. В країнах Стародавнього Сходу поширилась грецька культура. Грецька мова стала мовою міжнародного спілкування для багатьох народів, які населяли держави, що утворилися після розпаду імперії Александра. Правителі нових держав запрошували до себе відомих грецьких учених, письменників, поетів. У містах зводили храми, будували театри та стадіони на зразок грецьких.

Поширення давньогрецької культури в Єгипті, Сирії, Палестині, Малій Азії називають *еллінізацією*. Період в історії Греції та країн Східного Середземномор'я, від походів Александра до середини I ст. до н. е., одержав назву *доби еллінізму*. В цей період відбувається взаємобогачення двох культур: давньогрецької та давньосхідної.

Головні центри елліністичної культури – Александрія (Єгипет), Антіохія (Сирія), Пергам (Мала Азія), а також деякі інші міста. Серед них виділялась столиця Єгипетського царства – Александрія Єгипетська. Це місто як центр греко-східної культури в добу еллінізму мало таке саме значення, як Афіни для грецької культури за часів Перікла.

3. Як виглядала Александрія Єгипетська?

Александрія була побудована за єдиним планом. Прямі та широкі вулиці ділили місто на рівні квартали. Будинки з білого мармуру прикрашали колони, скульптурні барельєфи. Найбільші вулиці обсаджувались деревами, які давали прохолоду в спеку.

Населення Александрії сягало півмільйона жителів. Тут жили греки, єгиптяни, македоняни і євреї. Сюди приїжджали купці з багатьох країн.

Шлях кораблям в Александрійську гавань вказував величезний маяк, який вважався одним із семи чудес світу. Він стояв на маленькому острові Фарос, що сполучався з містом штучним перешийком (дамбою). Маяк був збудований у вигляді башти в три поверхи і досягав 110 м висоти. Вісім гранітних колон підтримували купол, увінчаний статуєю морського бога Посейдона. Під куполом горіло багаття. Металеві дзеркала відбивали світло від багаття на відстань до 50 км.

Гавані були відгороджені, і перш ніж потрапити в місто, потрібно було в портових митницях сплатити податки за привезені товари. Тут у приїжджих відбирали всі книжки, а для власника виготовляли їх копії. Оригінали відправляли в бібліотеку, яка містилася в *Мусейоні*.

Мусейон – це храм муз, науки та мистецтва. Він був центром тодішньої науки, в якому збирались учені та поети з різних кінців грецького світу. У ньому були зали для праці, лабораторії, обсерваторія для спостереження за небесними світилами, їдальня та помешкання для вчених, які жили там за рахунок держави.

У Мусейоні у величезній бібліотеці зберігалось близько 700 тис. книжок. Стародавня книга була несхожа на сучасну. Її писали на листках папірусу. Коли аркуш закінчувався, до нього приклеювали наступний. Були книжки завдовжки в 100 м і більше. Кінець такої книги прикріплювали до стержня (кістка, палиця з дерева чи металу) і згортали в сувій. Потім перев'язували шнурком і, якщо вона була цінною, укладали в трубку-футляр з дерева. Тисячі вчених працювали в цій бібліотеці. Тут були рукописи з багатьох країн світу, з найрізноманітніших галузей науки та літератури – історичні, медичні, математичні, філософські праці. В парку при Музейоні розташовувались зоопарк і ботанічний сад.

4. Чим уславився Пергам?

Після Александрії одним з найкрасивіших елліністичних міст був Пергам. Він був побудований терасами, які піднімались до вершини пагорба, де був розташований акрополь. Місто мало охайний вигляд, оскільки держава дбала про чи-

Мал. 1. Александрійський маяк «Фарос» (реконструкція)

стоту та наглядала за правильною побудовою будинків. У Пергамі, як і в інших елліністичних містах, були водопровід та каналізація. На терасах розташовувались гімнасій, святилища і храми. На акрополі – палацові будівлі, храми і бібліотеки.

Мал. 2. Пергамський вівтар Зевса

Пергамська бібліотека мала 200 тис. рукописів. Жителі Александрії та Пергама змагались між собою в збиранні книжок. Правителі Єгипту навіть заборонили вивозити з країни папірус. Проте пергамські правителі знайшли вихід. У Пергамі був винайдений новий вид матеріалу для письма – *пергамент*. Його виготовляли з добре вичиненої шкіри молоді худоби (телят, козенят, ягнят, верблюденят, ослят, поросят). Пергамент був значно дорожчим, аніж папірус, проте більш довговічним.

5. У чому своєрідність мистецтва доби еллінізму?

В добу еллінізму грецькі архітектори, скульптори художники створили видатні твори мистецтва. Проте характер грецького мистецтва змінився. Храми, палаци, скульптури відзначались грандіозністю та помпезністю. В архітектурі широко використовували коринфські колони, будівлі прикрашали мозаїкою, фресками.

Для допитливих

Із семи чудес світу чотири було створено на території елліністичних країн. Зокрема з Александрійським маяком ви вже ознайомились. Шлях до Пергама із Александрії пролягав повз острів Родос, на якому знаходилась гігантська бронзова статуя бога сонця Геліоса, покровителя острова. Ноги статуї упиралися в дві скелі, між якими пропливали кораблі. Колосс Родоський, як називають цю статую Геліоса, вважався одним із семи чудес світу Споруджували його протягом 12 років. Проте простояв Колосс не довго – біля 50 років. Під час землетрусу він був зруйнований і впав в море.

У місті Ефесі був відбудований храм Артеміді. Багато видатних художників та скульпторів прикрасили його своїми творами. Слава про багатство та красу храму Артеміді ширилась тогочасним світом.

У Галікарнасі була побудована гробниця царя Мавсола. Дивовижні пропорції споруди, вміле поєднання грецьких та східних архітектурних елементів

(колонада і піраміда замість даху), чудові скульптурні зображення викликали захоплення. Слава гробниці була такою великою, що відтоді *мавзолеями* стали називати всі величні надгробні споруди. Мавзолей у Галікарнасі простояв майже 2 тис. років і був зруйнований 1522 р.

У Пергамі був споруджений величний пам'ятник з рельєфом. На ньому була зображена битва олімпійських богів з гігантами. Довжина рельєфу досягала 140 м, висота – понад 2м. Скульптори вміло передали жорстокість битви: напруженні могутні тіла суперників, спотворені стражданнями обличчя переможених.

Видатні грецькі скульптори, які жили на острові Родос, що біля берегів Малої Азії, створили знамениту скульптуру Лаокоона. За переказами, Лаокоон радив троянцям не вводити в місто дерев'яного коня, який греки залишили з волі богів. Як кару за непослух розгнівані боги наслали двох зміїв, які умертвили Лаокоона і його двох синів. Одним з кращих творів елліністичних майстрів є знаменита статуя богині перемоги Ніки, яку встановили на острові Самофрак. На жаль, статуя дійшла до наших днів вельми пошкодженою – без голови і без рук.

Мал. 3. Лаокоон

6. Які досягнення в науці пов'язані з III – II ст. до н. е.?

В елліністичну добу значних успіхів досягла наука. Вчені, письменники, переписувачі вивчали в Александрійській бібліотеці літературні твори, писали до них докладні примітки, пояснення і тлумачення. Разом з тим вивчали правила грецької мови, щоб навчитися писати і говорити красиво і правильно. Так виникла *граматика* як наука.

Значно просунулось вивчення *природничих наук*. Учень Арістотеля *Теофраст* написав працю про рослини, докладно їх описавши. Лікарі досліджували дію різних ліків, виконували складні операції.

Особливо великих успіхів було досягнуто в математиці та астрономії. Знаменитий математик *Евклід* написав книгу з геометрії «*Елементи*». І досі школярі вивчають доведені ним теореми. Багато відкриттів зробив видатний механік стародавності *Архімед* із Сіракуз. Він уперше почав користуватися математичними обчисленнями для спорудження різноманітних механізмів. Винайшов лебідку для переміщення вантажів, сконструював військові механізми для облоги міст, метання каменів і стріл тощо.

Вчений *Аристарх* спробував виміряти відстань від Землі до Місяця і Сонця. Він доводив, що Земля обертається навколо своєї осі і разом з іншими планетами – навколо нерухомого Сонця. Географ *Ератосфен* науково доводив, що Земля має форму кулі. Він склав географічну карту земної кулі і спробував обчислити її окружність, при цьому помилився лише на 50 км. Ератосфен створив календар, в якому було 365 днів. Цим календарем з деякими поправками користуємось ми до сьогодні.

У добу еллінізму наука і культура досягли значних успіхів, що відіграло велику роль у подальшому розвитку людства. Проте елліністичні держави не були міцними: їх ослаблювали часті війни та народні заворушення. На той час на Заході значно посилюється Римська держава. У II – I ст. до н. е. елліністичні держави були завоєвані римлянами.

Мал. 4. Ніка. Статуя з острова Самофлак

Запитання і завдання

1. Чому, на вашу думку, імперія Александра Македонського розпалась?
2. Як змінився грецький світ унаслідок завоювань Александра? Розкрийте значення поняття «еллінізм».
3. Уявіть, що вам довелося побувати в Александрії Єгипетській. Складіть розповідь-опис цього міста. Використайте текст підручника, план міста, хрестоматію (Страбон. Географія. – XVIII, 7–9) та малюнки. З яким містом стародавності його можна порівняти?
4. Які чудеса світу було створено в добу еллінізму? Опишіть їх.
5. Які зміни відбулися в грецькому мистецтві часів еллінізму порівняно з V ст. до н. е.? Які видатні твори мистецтва було створено в країнах Східного Середземномор'я? Наведіть приклади.
6. Розкажіть про досягнення науки в елліністичний період.

РОЗДІЛ IV.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Якщо уважно подивитися на карту Європи, то можна побачити півострів, який нагадує чобіток. Це місце наступної зупинки нашої уявної подорожі. Саме тут утворилася Римська держава, яка поступово заволоділа всім півостровом та багатьма іншими територіями, – так утворилася величезна Римська імперія. В цьому розділі ви дізнаєтеся про природні умови Італії та їх вплив на заняття населення, перетворення Римської республіки в наймогутнішу державу Середземномор'я, реформи братів Гракхів, громадянські війни, походи Юлія Цезаря. Надзвичайно цікавим є матеріал про період розквіту та могутності Римської імперії, а саме правління Октавіана Августа та його наступників, побут і культуру Риму, виникнення християнства. Не менш важливим є вивчення періоду занепаду та

загибелі Римської імперії (Пізня імперія). В процесі його вивчення ви дізнаєтеся про кризу Римської імперії в III ст., реформи Діоклетіана та Константина; причини та історичні умови падіння Західної Римської імперії.

Опорні поняття та терміни: республіка, громадянська община, патриції, плебеї, сенат, Пунічні війни, амфітеатр, імперія, християнство, варвари, колоні, «солдатські» імператори, Велике переселення народів.

Додаткова інформація про давню історію Стародавнього Риму – це:

I. Енциклопедії, довідники, хрестоматії.

II. Твори художньої та науково-популярної літератури.

1. Асєєв Ю.С. Подорож в античний світ. – К., 1970.

2. Джованьоли Р. Спартак. – М., 1989.

3. Древний мир глазами современников и историков. – Ч. 2. – Греция и Рим. – М., 1994

4. Косидовский З. Когда солнце было богом. – М., 1991.

5. Ладинский Ант. В дни Каракаллы: Исторический роман. – Минск, 1987.

6. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима. – М., 1987.

7. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції і Риму. – Львів, 1988.

8. Немировский А.И. Слоны Ганнибала: Исторический роман. – М., 1983.

Додаткова інформація в Інтернеті:

<http://drevnij-rim.narod.ru/>

<http://godsby.ru/>

<http://rulers.narod.ru/index.htm>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавній_Рим

<http://www.ancientrome.ru/>

http://www.chl.kiev.ua/95/religia/!kart_rel.htm

<http://www.drevniymir.ru/>

<http://www.evropa.org.ua/history/2.htm>

<http://www.mhk.spb.ru/>

<http://www.rome-city.ru/>

<http://xlegio.ru/index.htm>

ТЕМА 1.

РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА

§ 35. Природні умови Італії та виникнення міста Рима

Знайдіть на карті Апеннінський півострів. Користуючись картою і текстом підручника, визначте, як природні умови впливають на заняття населення. Позначте на контурній карті географічні назви, виділені в підручнику курсивом.

1. У чому особливість природних умов Стародавньої Італії?

На захід від Балкан лежить півострів, схожий на чобіток. Цей півострів називають *Апеннінським* за назвою невисоких Апеннінських гір, які простяглися уздовж півострова. А ще його називають *Італією*. Із заходу півострів омиває *Тірренське море*, зі сходу – *Адріатичне*, з півдня – *Іонічне*. Усі вони є складовими *Середземного моря*.

Від північних вітрів півострів захищають високі засніжені гори – *Альпи*. Їх називали «стіною Італії». Тому клімат переважно м'який і теплий (середземноморський): сухе і спекотне літо, тепла зима. Заморозки й сніг бувають рідко. Дощів випадає більше, ніж у Греції (найбільше їх припадає на зиму). На узбережжях та в гірських долинах ґрунти дуже родючі. З давніх-давен тут розводили виноград, маслини, каштани, абрикосові, фігові і перикові дерева, кипариси і пінії. Із зернових культур сіяли пшеницю, полбу, просо, ячмінь та овес. Розводили велику рогату худобу, свиней, коней, овець, кіз. Апеннінський півострів у давнину був вкритий лісами. Водилися вовки, ведмеді, зайці, білки, в Апеннінських горах – дикі кози, гозелі, барани та ін.

В Італії долини простяглися по берегах річок і біля моря. На півночі, біля підніжжя Альп, розкинулася найбільша рівнина Італії – *Паданська*. Нею тече і найдовша річка країни – *Пад* (сучасна назва – *По*). А найродючіша, мальовнича рівнина півострова – *Кампанія* простягається на півдні, біля берегів Тірренського моря.

2. Які народи в стародавні віки заселяли Апеннінський півострів?

Природні умови півострова сприяли ранньому заселенню берегової смуги, тож тут здавна виникали селища і міста. Значну частину Апеннінського півострова населяли племена *італіків*: латини, самніти, сабіняни та ін.

Карта. Що нагадує Апеннінський півострів за формою? Які моря його омивають?
 Які народи населяли Апеннінський півострів в давнину?

На півночі, за річкою Тибр, по сусідству з італіками, жив загадковий народ – *етруски*, а країна називалася *Етрурія*. Походження етрусків остаточно не з'ясоване. Учені встановили, що етруски дісталися до Італії морем зі Східного Середземномор'я. Вони розмовляли мовою, близькою до мови давніх мешканців Вірменського нагір'я (зокрема, урартів), хоча їхні написи зроблені грецькими літерами.

У VIII ст. до н. е. етруски вже вміли обробляти залізо та бронзу, управляти колісницями, їздити верхи. Вони були вмілими мореплавцями і піратами. Греки називали їх *тірренами*, відповідно і море Тірренським. Етруски на півночі і в центрі півострова побудували великі міста з прямими вулицями та кам'яними мурами. Деякі з них існують донині, наприклад Болонья, Флоренція, Падуя, Капуя, Вольтерра. Правила етрусськими містами царі.

З часом італійські племена запозичували в етрусків будівельні навички, предмети розкоші, знаки царської влади, релігійні обряди та вірування, а також звичай відзначати перемогу полководців тріумфом. Етруски мали спеціальні книги з описом ворожіння та священнодійства. В Етрурію посилали юнаків зі знатних родин, через Етрурію приходили в Рим грецькі культу та міфи.

На півночі, на Паданській рівнині, яку римляни називали *Цизальпінською Галлією*, і на південний схід від неї, між Апеннінами та Адріатичним морем, жили племена *галлів* (кельтів).

На півдні Італії в VIII – VII ст. до н. е. з'явилися *грецькі* міста-колонії: Брундізія, Неаполь, Тарент. На острові Сицилія одночасно висадилися *греки і фінікійці*. Греки заснували міста Сіракузи й Акрагант, карфагенці – фортецю Лілібей.

На півдні Італії в VIII – VII ст. до н. е. з'явилися *грецькі* міста-колонії: Брундізія, Неаполь, Тарент. На острові Сицилія одночасно висадилися *греки і фінікійці*. Греки заснували міста Сіракузи й Акрагант, карфагенці – фортецю Лілібей.

Мал. 1. Етрусська статуя жінки у вишуканому вбранні. Що подібного в жіночому одязі етрусків і греків? Що відмінного?

Мал. 2. Етруські статуї воїнів. Порівняйте їх озброєння і грецьких гоплітів

3. Коли і як виникло місто Рим?

У пониззі річки Тибр унаслідок об'єднання окремих поселень виникло місто *Рим*. За легендою, його заснували 21 квітня 753 р. до н. е. (день свята богині пастухів Палес). Саме від цієї дати римляни вели своє літочислення.

Поміркуйте, що могли знати римляни про греків у перші століття існування міста?

Рим стояв на семи пагорбах. Найвідоміші з них – *Палатин*, *Авентин* і *Капітолій*. Раніше за інші було заселено Палатинський пагорб, розташований на березі р. Тибр. Він став з часом найпочеснішим місцем, де селилися багаті та знатні люди. Трохи пізніше був заселений Авентин. На ньому в основному жили люди прості. Найвищим з римських пагорбів був Капітолій. Там було збудовано фортецю та головний храм міста, присвячений богу Юпітеру. Інші римські пагорби називалися Квіринал, Вімінал, Есквілін і Целій.

Мал. 3. Етруська статуя землероба

Між пагорбами було величезне болото. Римляни осушили його і влаштували ринкову площу (форум).

4. Яким був суспільний лад Риму в найдавніші часи?

Понад два століття, з 753 до 510 рр. до н. е., Римом правили *царі*, яких вибирав народ. Цар був одночасно полководцем, суддею і головним жерцем міста. Тому цей період в історії Риму називають «царським».

Важливі рішення стосовно всіх міста приймалися на *народних зборах*, зокрема про оголошення війни, укладення миру, вибори нового царя. Рішення народних зборів мав затвердити *сенат*, що в перекладі означає «рада старійшин». Члени його – *сенатори* – призначались довічно і користувалися великою пошаною. Сенат разом із царем затверджували або відхиляли рішення народних зборів.

Перші римляни жили великими родовими общинами. Така община називалася *фамілія* і включала в себе не тільки родичів, а й рабів. Різниця в правах рабів та молодших родичів тоді була невелика. Раби сиділи з господарями біля одного вогнища, їли за одним столом. У полі й удома працювали всі члени общини. Глава сім'ї міг за непослух вигнати свого сина, обернути його в раба, навіть убити. Він міг також звільнити будь-кого зі своїх рабів, але такий вільновідпущеник не мав права залишати фамілію.

Нащадки найдавніших жителів міста Рима (корінне населення) утворили «римський народ», або *патриціїв* (від латинського слова «патер», батько). Патриції пишалися тим, що їхні предки були засновниками міста.

Крім патриціїв у Римі були ще *плебеї*. Ці люди та їхні нащадки переселилися до Рима з інших місць. Вони не входили до римської общини й, очевидно, жили спочатку за міською межею, на Авентині. То були особисто вільні люди. Але, на відміну від патриціїв, вони не мали громадянських прав, тобто не брали участі в народних зборах, не входили до сенату. Шлюби між патриціями і плебеями вважалися незаконними. Однак і плебеї, і патриції служили у війську.

Поміркуйте, представників яких народів можна було зустріти в Римі в VI ст. до н. е.? Хто міг бути послом, купцем, рабом?

5. Що являла собою громадянська община в Римі?

Шостий цар Рима (загалом було сім царів) Сервій Туллій у VI ст. до н. е. здійснив важливу реформу, за якою плебеї одержали громадянські права.

У результаті цієї реформи виникають нові відносини, а саме відбувається перехід від родоплемінних відносин до держави у формі поліса. До початку V ст. до н.е. Рим перетворився в громадянську общину.

Мал. 4. Ранні римські поселення (сучасний малюнок). Уявіть, що ви провели один день у римському поселенні. Складіть розповідь про повсякденне життя його мешканців

Основна частина орної землі, пасовищ, луків, лісів була общинною власністю (її називали «суспільним полем»). Кожна сім'я одержувала на правах володіння певну ділянку орної землі. Та лише повноправний член громадянської общини, тобто *громадянин*, міг бути повноправним земельним власником. Громадянська община мала право контролювати не тільки суспільне, а й приватне майно.

Усі члени громадянської общини мали рівні права і брали участь у народних зборах. Обов'язком громадян були підтримка та захист своєї

держави. Основу війська (народного ополчення) становили громадяни, які мали земельний наділ. Тобто кожен член громадянської общини в Римі був громадянином, воїном та землеробом. А община, в свою чергу, захищала інтереси своїх громадян, їхнє майно і свободу. В Римі на той час не було поліції та інших карних органів. Покарання, передбачені законом, поступово замінювались штрафами і вигнанням.

6. За що римляни вигнали Тарквінія Гордого?

Останнім, сьомим, римським царем був *Тарквіній Гордий*. Він захопив владу силоміць: за допомогою невдоволених патриціїв скинув та вбив попереднього царя. Правив Тарквіній деспотично – не рахувався з думкою сенату, вдавався до страт, вигнань. Його постійно супроводжували охоронці. Проте з часом чаша терпіння римлян переповнилась. Вони вигнали царя разом із сім'єю з міста і поклялися ніколи більше не терпіти над собою царської влади. Спроба етрусків силою відновити владу Тарквінія закінчилася невдачею. В Римі було проголошено *республіку*¹, тобто виборне правління. Ця подія, як вважали римські історики, відбулася 510 р. до н. е.

Після вигнання Тарквінія патриції взяли управління римською общиною в свої руки. Віднині народні збори щороку обирали з-поміж патриціїв двох правителів – *консулів* та інших чиновників, які допомагали їм. Упродовж року консули управляли Римом і були суддями, а під час війни командували військом. У них було менше влади, ніж у колишніх царів, позаяк їх було двоє і кожен міг протидіяти іншому. Крім того, в мирний час з усіх питань консули повинні були радитися з сенатом, який видавскарбницею, розв'язував проблеми війни і миру. І тільки під час військового походу влада консулів була необмеженою.

Таким чином, перехід до республіки ще більше зміцнив владу патриціїв.

¹ Республіка (в перекладі з латинської означає «справа всього народу») – держава, якою управляють обрані на певний період люди.

Заняття і завдання

1. Розкажіть про природні умови Італії. Яким заняттям населення вони сприяли? Порівняйте природні умови Італії та Греції за таким планом. 1. Географічне положення. 2. Розміри території. 3. Клімат. 4. Рельєф (гори, долини). 5. Ріки. 6. Ґрунти.

2. Які племена населяли Апеннінський півострів у давнину? Розкажіть про їхнє життя.

3. Порівняйте римську громадянську общину з грецьким полісом. Що між ними подібного, а що – відмінного?

4. Хто такі патриції і плебеї? Чим різнилося становище плебеїв і патриціїв?

5. Чому римляни прогнали останнього царя Тарквінія Гордого? Яка форма правління була встановлена після відміни царської влади? В яких ще державах стародавнього світу було подібне правління?

До лічби років

1. Від якого року римляни вели своє літочислення? Подумайте, як відповів би римлянин на запитання: «В якому році проголошено Римську республіку?»; «В якому році відбулась Марафонська битва?». 2. Що було раніше: проголошення республіки в Римі чи утворення єдиної держави в Китаї? На скільки раніше?

Для домашнього читання Легенда про заснування Рима

Серед численних легенд про історію заснування Рима поширена така.

Після того, як велика Троя була зруйнована, частина її захисників на чолі з Енеєм врятувалась. Довго їх кораблі блукали по морю. Нарешті вони прибули до берегів Італії. Син Енея – Асканій заснував там нове місто і назвав його Альба Лонга, тобто Довга Альба.

Відтоді минуло багато років. У місті правив цар Нумітор, якого за допомогою змовників скинув з престолу молодший брат Амулій. Він залишив Нумітора живим, а його доньку Рею Сільвію наказав посвятити у весталки, які давали обітницю безшлюбності. Однак Рея Сільвія таємно стала дружиною бога війни Марса (Ареса), і в неї народилось двоє хлопчиків-близнюків – синів Марса. Розгніваний і наляканий Амулій наказав ув'язнити Сільвію, а близнюків кинути в Тибр. Слуга, якому було доручено це зробити, через повинь не міг підійти до глибокої води і залишив кошик з хлопчиками на мілкому місці. Незабаром вода спала, а кошик зачепився за гілку дикої смоківниці. Вовчиця, що підійшла до річки напиться, почула плач близнюків і нагодувала їх своїм молоком. Незабаром дітей знайшов пастух і виховав їх. Він назвав братів Ромулом і Ремом.

Рем і Ромул вирости сміливими і сильними юнаками. Вони зібрали загін з пастухів і стали нападати на розбійників, а відібрану в них здобич ділили між собою порівну. Якось Рем посварився з пастухами Нумітора і потрапив у полон до власного діда. Незабаром таємницю походження братів-близнюків було розкрито. Брати зі своїми товаришами напали на царський палац і вбили Амулія. Свого діда Нумітора вони проголосили царем, а матір Рею Сільвію звільнили з в'язниці.

Брати вирішили заснувати нове місто на берегах Тибру, де колись їх знайшли. Та не могли домовитись, чий ім'ям назвати нове місто і хто в ньому буде правителем. Під час сварки Ромул убив Рема. На пагорбі Палатин, де пролилась братова кров, Ромул заснував місто і назвав його своїм ім'ям. Латинською мовою воно звучить *Рома*, тобто Рим.

Римські історики, які вивчали історію свого народу, вираховували згодом дату заснування Рима – 21 квітня 753 р. до н. е. Від цієї дати римляни вели своє літочислення. А на Капітолійському пагорбі в Римі встановили статую вовчиці.

Мал. 5. Капітолійська
вовчиця

§ 36. Римська республіка в V – середині III ст. до н.е.

Пригадайте, яку державу називають республікою? В яких державах стародавнього світу існувало подібне правління?

Прочитайте текст параграфа і дайте відповідь на такі запитання. Що відрізняло Римську республіку від грецького поліса? Що було подібного? Порівняйте грецьку армію з римською.

1. У чому полягали причини суперечностей між патриціями і плебеями?

Ці суперечності виникли ще за царів. Одразу після падіння царської влади боротьба між ними загострюється. Для незадоволення плебеїв було дві основні причини. По-перше, патриції захопили усі державні посади, створені після вигнання царя. Тільки вони могли обиратися консулами, суддями, градоначальниками, скарбниками. По-друге, значна частина плебеїв страждала від нестачі землі та боргів. Тому збіднілі плебеї вимагали розділу «державних земель», а також нових боргових законів, а багаті і впливові – права обиратись на державні посади. Боротьба між патриціями і плебеями була стриманою, без кровопролиття та громадянської війни. Плебеї у своїй боротьбі використовували так звані страйки армії чи народних зборів, тобто відмовлялись виконувати громадянські обов'язки.

2. Чим завершилась боротьба патриціїв і плебеїв?

У 494 р. до н. е., після славних перемог над сусідами, римське військо повернулося додому. Командири-патриції заходилися суворо стягувати борги з воїнів, поранених у боях. Тоді плебеї, які складали основу війська, пішли з Рима і стали табором на Священній горі, що поблизу Рима. Вони не загрожували місту, але відмовилися виконувати накази властей і хотіли створити нову общину. Зрештою патриції погодились на створення виборної посади *народних трибунів* – особливих плебейських захисників. Спочатку їх обиралося двоє, а згодом – десятеро. Особа народного трибуна оголошувалася священною і недоторканою. Він мав пра-

во скасувати рішення консулів і сенату. Для цього йому потрібно було вимовити слово *вето*, що латинською мовою означає «забороняю».

Наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. був прийнятий закон, який відміняв боргову кабалу. Боржник, не маючи грошей для виплати боргу, віддавав лихварю все своє майно, а сам залишався вільним і недоторканим. Плебеї мали доступ до всіх посад. За законом, римлянин не міг залежати від іншої особи, піддаватися тілесним покаранням та катуванню, його не могли засудити до смертної кари без згоди народних зборів. Як тоді зазначали, останній злидар počувався римським громадянином – вільною людиною, господарем своєї держави.

Таким чином, результатом боротьби патриціїв і плебеїв було встановлення громадянської рівноправності. Усі громадяни Римської республіки (як і в містах-державках Греції) стали рівними перед законом незалежно від багатства та знатності.

3. Яким був державний устрій Римської республіки?

Прочитайте текст і дайте відповідь на такі запитання. Народні збори Риму більше подібні на збори спартанців чи афінян? Чому в Римі було два консули? В яких випадках призначався диктатор? Яку посаду в Стародавньому Римі ви хотіли б посісти? Чому?

Римська республіка мала три основні гілки влади: *народні збори, сенат і магістратів* (тобто начальників, правителів).

У Римі, як і в Греції, господарем держави вважався народ. Народні збори приймали закони і обирали магістратів. Пропозиції, які вносились на зборах, не можна було ні обговорювати, ні змінювати – лише прийняти або відкинути цілком. Їх попереднє обговорення відбувалося на особливих зібраннях.

Найдавнішими римськими магістратами були два консули, які замінили вигнаних царів. Вони володіли царською владою – *імперієм*, що давало їм право командувати військом і вершити суд.

Для допитливих

Консулам підпорядковувались *претори*. У Римі вони керували судами, а коли римляни завойовували інші країни, їх стали направляти туди як полководців та намісників.

Перепис населення й оцінку майна робили цензори. Ними, як правило, ставали колишні консули. Цензори оцінювали як майно, так і звичай римських громадян. Коли хтось їх порушував – проявляв марнотратство, боягузтво на полі бою тощо, то цензори накладали покарання. Якщо це був сенатор – його виключали з сенату, якщо простий плебей – вносили до списку найгірших громадян.

У разі крайньої небезпеки для держави призначався *диктатор*. Йому були підпорядковані усі три гілки влади, включаючи консулів. Проти нього не мало сили навіть трибунське «вето». Диктаторська влада обмежувалася лише терміном – вона не могла продовжуватись понад 6 місяців.

Мал. 1. Озброєння римських воїнів. Порівняйте його із озброєнням давньогрецьких воїнів. Що подібного між ними, а що – відмінного?

Наймогутнішим державним органом Римської республіки був *сенат*. Він складався із 300 осіб. Сенат оголошував набір до війська, визначав кількість солдатів та грошей на війну, приймав послів з інших країн, уводив чи забороняв нових богів. Усі постанови народних зборів мали затверджуватись сенатом.

4. Як було організоване римське військо?

Багатьом перемогам Рим завдячував своїй організованій і на той час добре озброєній армії. До римського війська набирали тільки повноправних громадян. На чолі його стояли два консули. Кожен з них командував декількома легіонами. До легіону входило 4200 піхотинців і 300 вершників. Легіон поділявся на невеликі загони – *маніпули*, які в свою чергу, складалися з двох *центурій*. Такі мобільні загони успішно билися не тільки на рівнині, а й у лісі, в горах.

У римській армії використовували облогові механізми. Для перекидання воїнів через ворожі фортечні мури застосовувалися ворони з ящи-

Мал. 2. Римський військовий корабель

Мал. 3. Шиккування легіону. Порівняйте це з македонською фалангою

ками. Крім того, римляни користувалися металевими механічними пристроями: катапультами, балістами, скорпіонами та ін.

Римське військо славилось своєю дисципліною, яку підтримували і суворими покараннями, і нагородами. За міським муром полководці мали необмежену владу над воїнами. За провину воїна могли висікти або відтяти йому голову. Розповідають, якщо легіон ставав табором біля яблуні, то жодне яблуко з дерева не пропадало.

5. Як і коли Рим підкорив Італію?

Прочитайте текст і дайте відповідь на такі запитання. Як була влаштована римська система громадянства та союзнництва? Яку користь вона приносила римлянам?

На Апеннінському півострові проживало до 12 народностей. Понад 200 років між ними та Римом точилися війни. Спочатку римляни ставилися до кожного підкореного міста як до своєї здобичі. У переможених відбирали третину, а то й половину земель. Цю землю роздавали римським громадянам, щоб вони управляли підкореним містом за законами Риму. Таке місто ставало римською колонією. У разі війни колонії направляли до римської армії певну кількість воїнів, а римляни, в свою чергу, мали б виділяти їм частину своєї здобичі. Та, як правило, римляни багато вимагали, а мало давали. Це викликало невдоволення жителів підкорених міст, і часто вони відмовлялися допомагати Риму.

Тоді римські правителі почали проводити політику *«батога і пряника»*. Чим більше послуг надавали жителі якогось міста Риму в його війнах, тим більше прав римського громадянина вони здобували. Народності й міста, що воювали проти Риму, після їх підкорення не одержували будь-яких прав. Зрадити було ще небезпечніше. Римляни руйнували міста зрадників, а жителів продавали в рабство. Тож краще було добровільно підкоритися Риму, ніж воювати проти нього.

Римляни використовували будь-які суперечності серед своїх ворогів. Вони намагалися посварити народності між собою, щоб не допустити їх об'єднання, а вже потім підкорювали їх одну за одною. Правилом Риму було: *«Розділяй і владарюй»*.

Діючи таким чином, римляни до середини III ст. до н. е. завоювали всю Італію. Тільки на півночі, в долині річки По, свою незалежність зберегли галли. На всьому Апеннінському півострові поширилась римська монета – динарій. На півдні володіння римлян підступили до острова Сицилія, де вони зіткнулися ще з одним могутнім загарбником – Карфагеном.

Мал. 4. Римське військо.
Ящичковий ворон

Запитання і завдання

1. Укажіть причини боротьби між патриціями і плебеями. З якою боротьбою в Греції її можна порівняти? Спробуйте сформулювати основні вимоги римських плебеїв від особи їх представника (народного трибуна) на засіданні сенату.
2. Розкажіть про права та обов'язки народних трибунів. Яке значення мало їх обрання для плебеїв?
3. Чим завершилась боротьба патриціїв і плебеїв?
4. Складіть схему влади в Римі часів Республіки, використовуючи такі слова: консули, претори, народні трибуни, цензори, сенат, народні збори. Дайте оцінку такому порядку в управлінні державою, його сильним та слабким складовим.
5. Опишіть римське військо III ст. до н. е.
6. Як римляни завоювали Італію? Яким правилом вони керувалися по відношенню щодо підкорених народів?
7. Чим різняться вибори консулів і трибунів у Римі від сучасних виборів до Верховної Ради України?

Для домашнього читання Нашестя галлів на Рим

Наприкінці V ст. до н. е. з півночі через Альпи на Апеннінський півострів проникли войовничі племена галлів. У 390 р. до н. е. вони рушили на Рим. На берегах річки Аллії (притока Тибру), поблизу Рима, галли розгромили римське військо. Жителів Рима охопила паніка. Простий люд розійшовся по навколишніх містах. Невеликий загін молодих воїнів заховався в неприступному Капітолії. Тільки старці-сенатори нізащо не хотіли залишати Рим.

Наступного дня галли ввійшли в Рим. Біля своїх будинків у святковому одязі сиділи шановані старці. Галли з подивом дивилися на їх нерухомі постаті, боячись до них підійти. Але якийсь галл торкнув сенатора за бороду, а той у відповідь ударив його жезлом. Це стало приводом убивства всіх старців.

Галли пограбували й спалили більшу частину міста. Спроба взяти Капітолій штурмом не вдалася. Завдяки стрімким схилам пагорба оборонці легко відбили атаку. Та випадково галли знайшли таємну стежку, що вела на вершину пагорба. Якось уночі вони вийшли по ній до Капітолію. Римська сторожа спала, сторожові собаки нічого не почули. Але гуси, що були при храмі богині Юнони, почувши шарудіння, зняли страшенне гелготання. Розбуджена сторожа відбила напад галлів. Звідси й вислів: «Гуси Рим урятували».

Галли довго стояли облогою біля Капітолію. За цей час римляни за межами міста зібрали рештки свого війська, на чолі якого було поставлено Камілла. Але доки він готувався до битви, обложені спробували відкупитися від галлів золотом. Коли викуп (понад 300 кг золота) почали зважувати на вагах, вождь галлів поруч з гір'ями кинув свого важкого меч. Римляни обурено запитали: «Що це означає?». Вождь відповів: «Горе переможеним!». Під час суперечки з'явилося римське військо на чолі з Каміллом. Галлів розбили, а золото – повернули.

«Пірова перемога»

Коли римляни вели війну з грецькими містами на півдні Італії, на допомогу грекам прибув Пірр – цар гірської держави Епір на Балканському півострові (сучасна Албанія). Він мріяв про створення сильної західної держави, тому на захід вирушив з надією завоювати Італію і Сицилію. Весною 280 р. до н. е. Пірр

висадився в Італії з армією, що складалася з 22 тис. піхотинців, 3 тис. вершників і 20 слонів.

Римляни ще не вміли воювати зі слонами. Небачені тварини наводили на них жах. Під час битви слони вривалися в лави римлян. Воїни, що сиділи на слонах, засипали ворога стрілами та дротиками. Пірр виграв перші дві битви, але зазнав таких великих втрат, що вигукнув: «Ще одна така перемога, і мені ні з ким буде повертатися в Епір!». Тобто вислів «піррова перемога» – рівнозначний поразці.

З часом римлянам вдалося відновити свої сили і врахувати помилки. У вирішальній битві римські воїни кидали слонам під ноги дошки з цвяхами, а римські лучники випускали стріли із запаленим клоччям. Це так налякало тварин, що вони почали топтати своє військо. Цього разу Пірр зазнав поразки і незабаром повернувся в Грецію. Там він втрутився у боротьбу за Македонію і загинув в одній з вуличних сутичок від удару черепаці по голові.

Поміркуйте, як би поставився Тутмос III чи Александр Македонський до Пірра і «піррової перемоги», якби були його сучасниками?

Мал. 5. Цар Пірр. Що можна про нього дізнатися з даного зображення

§ 37. Релігія та звичаї римлян у період ранньої Республіки

Пригадайте, що називається релігією? Яку роль відіграють релігійні вірування у житті людей?

Прочитайте текст параграфа і поміркуйте, які моральні правила визначали життя римлянина, римської сім'ї, римської громадянської общини?

1. Яким богам поклонялися давні римляни?

У житті римської громадянської общини велику роль відігравали релігія та звичаї. Кожен був зобов'язаний брати участь в обрядах своєї фамілії та громадянської общини. Римські боги були дуже схожі на грецьких: їх навіть називали і латинськими, і грецькими іменами.

Мал. 1. Стародавній круглий храм Вести

Головним богом римлян був *Юпітер* (у греків – Зевс). Він вважався божеством денного світла та блискавки. На честь Юпітера римляни влаштовували *Великі Римські ігри*, які проходили щороку. У цирку, розташованому в долині між Палатинським та Авентинським пагорбами, проводились змагання атлетів і колісниць. З часом храм Юпітера на Капітолії став головним храмом Рима. Бокові приміщення в храмі присвячувались дружині та доньці Юпітера – богиням *Юноні* та *Мінерві*.

Діва Мінерва (грецька Афінa) була покровителькою наук, ремесел, мистецтва. Юнона¹ (грецька Гера) була богинею одружених жінок. На її честь 1 березня відзначали свято – *матроналії*.

Селяни вшановували богів землеробства. Господаркою хлібних полів була *Церера* (грецька Деметра), богом вина – *Лібер* (грецький Діоніс). Богиня *Діана* (грецька Артеміда Ефеська) вважалася покровителькою всіх латинян і захисницею простих людей – плебеїв і навіть рабів. Храм Діани на Авентині був притулком для рабів-утікачів.

Великою шаною користувався у римлян їх прабатько – бог війни *Марс* (грецький Арес), як покровителя народних зборів його ще називали *Квірином*. Зазначимо, що Квірином римляни іноді називали свого першого царя Ромула – сина Марса, а самих римських громадян – *квіритами*.

Римляни вірили, що їх держава існуватиме доти, доки горить вогонь *Вести* – богині домашнього вогнища. *Діві-весталки*, жриці Вести, зберігали потаємні святині, вивезені Енеєм із Трої. Вони також здійснювали дуже давні обряди та підтримували священне полум'я – вогнище всієї Римської держави.

Мал. 2. Римлянини
(давня статуя)

2. Яку роль у житті римлян відігравали релігійні обряди?

Обряди мали великий вплив на життя римлян. Потрібно було знати, до якого бога звертатися в тому чи іншому випадку, які слова при цьому вимовляти, які давати обітниці та приносити жертви. Найменша помилка, на думку римлян, могла зіпсувати всю справу.

Попри вірування в одних і тих самих або схожих богів греки і римляни ставились до них по-різному. Римляни не створювали поем про життя й пригоди богів. Молитвами

¹ У північній частині Капітолію був окремих храм на честь Юнони-порадниці, латинською – Монети. При храмі працювали ремісники, які карбували гроші. Звідси пішла назва «монета».

та обрядами вони прагнули одержати від них якусь користь. Богу пропонувалась певна жертва, а він мусив виконати те, про що його просили. Промовляючи молитву, слід було передбачити всі випадки, аби бог не вимагав понад обіцяне. Так, якщо не сказати «прийми в дар цей хліб, який я тобі приношу», бог може подумати, що йому обіцяють увесь хліб, що є в домі. Римлянин міг і обманути бога. Наприклад, якщо він обіцяв пожертвувати богу 30 голів (розумілося – худоби), то при нагоді можна було ці голови замінити маковими головками.

Мал. 3. Римлянин з бюстами своїх предків (давня статуя). Римський чоловічий одяг: білі шерстяні туніка і тога, на ногах – сандалії. Поміркуйте, чому римлянин хотів, щоб його зобразили з портретами предків

Мал. 4. Римлянка (давня статуя). Римський жіночий одяг: довгу сукню з рукавами надягали на туніку, що подібна до чоловічої тоги, але легша і коротша

Для допитливих

Легенда розповідає, як Нума Помпілій (один з римських царів) торгувався з Юпітером. «Ти принесеш мені в жертву голову», – вимагав Юпітер. «Добре, – відповідав цар, – ти матимеш головку часнику, яку я вирву на своєму городі». «Ні, я маю на увазі щось людське». «Добре, ти одержиш людське волосся». «Та ні, мені треба щось живе». – «Гаразд, додамо ще невелику рибку». Юпітер засміявся і на все погодився.

У Римі існували колегії (об'єднання) *жерців*. Головною з них була колегія *понтифіків* – тлумачів судових законів і звичаїв. Вони також відали римським календарем, визначали, які дні сприятливі для вико-

нання громадських справ, а які – несприятливі. Очолював колегію *великий понтифік*², він слідував і за діяльністю римських жерців, судив їх, повчав.

Серед римлян набули популярності ворожіння. Ворожили римляни на нутрощах жертвних тварин, вірили в небесні знамення. Знавцями прикмет (знаменій) були *авгури*.

² Понтифік латинською означає «той, хто будує міст», тобто пов'язує людей і богів. Титул великого понтифіка і сьогодні носить папа римський. Зокрема, слово «релігія» походить від латинського дієслова «пов'язувати», тобто релігія – це зв'язок богів та людей.

Вони користувалися великим авторитетом: посилаючись на несприятливі прикмети, авгури могли розпустити народні збори чи відмінити вибори посадових осіб.

Цікаво знати. Перед кожною важливою справою авгури проводили ворожіння. Добрим знаком вважалася поява шуліки або орла. Негаразд у нутрощах жертви або священні кури відмовляються клювати їжу, то поганий знак. Розповідають, що під час виборів диктатора пискнула миша – і диктатор одразу склав повноваження.

3. Що таке Януарії і Сатурналії?

Янус вважався богом всякого початку та охоронцем входу й виходу. Його зображували з двома обличчями: одне дивилося вперед (у майбутнє), друге – назад (в минуле). Його іменем названо перший місяць року: російською мовою – январь; англійською – january.

Сатурн (грецький бог Крон – батько Зевса), за легендою, був скинутий з престолу й оселився в Італії. Він навчив людей вирощувати хліб, виноград, будувати кораблі. За нього настав «золотий вік»: люди збирали щедрі врожаї, не знали бідності й рабства, воєн та нещасть.

Наприкінці грудня і на початку січня (приблизно тоді, коли стали святкувати Різдво, Новий рік та Хрещення) римляни відзначали свята

на честь Сатурна і Януса – *Сатурналії* та *Януарії*. В Сатурналії римляни відпочивали від роботи, влаштовували бенкети та веселі походи вулицями. В будинках запалювали свічки з воску (в будень користувалися масляними світильниками), дарували дітям глиняні ляльки, а дорослі переодягалися: пани вдягались рабами, раби – панами. Слуг пригощали, а господарі їм прислужували.

В Януарії молодь влаштовувала невеликі бенкети, на яких вибирали застольного царя. За його наказом гості пили, співали пісень, одержували жартівливі нагороди й покарання.

Мал. 5. Римський будинок (реконструкція). Порівняйте його з давньогрецьким будинком. Що подібного? Що відмінного?

4. Яку роль відігравали у житті римлян домашні боги: лари і пенати?

Кожна сім'я мала своїх домашніх богів-покровителів: *ларів* і *пенатів*. Пенати вважалися охоронцями дому, які дбали про благополуччя і добробут сім'ї. Звідси походить вираз «повернутися до своїх пенатів», тобто додому. Ларами називалися добрі душі померлих предків. Вони пі-

клувалися про сім'ю та її благополуччя за межами дому. У кожного члена сім'ї був свій дух-покровитель, якого називали *генієм*.

Римляни уявляли ларів і пенатів у вигляді маленьких чоловічків, що жили біля домашнього вогнища (подібно до східнослов'янського домовика). Фігурки цих чоловічків малювали в кухні на стіні чи ліпили з глини і ставили в особливі шафи, які називалися *лараріями*. У дні народження та в інші сімейні свята ларарії відчиняли і прикрашали квітами. Біля вогнища ставили тарілки з їжею для ларів та пенатів.

Цікаво знати. У римлян, як відомо, було багато богів. Кожне явище, кожен предмет мали своє божество: зокрема, існували боги дороги, лісу, струмка, вогнища. Навіть зерно, кинуте в землю, мало свого окремого бога, друге божество відало ростучим колосом, третє – цвітучим колосом, четверте – вже достиглим. 43 боги керували життям дитини: був бог першого крику дитину, бог колиски, бог дев'ятого дня дитини і т. д.

5. Якими були особливості родинного життя в Римі?

Мал. 6. Римська сім'я перед ларарієм
(сучасний малюнок)

В часи Ранньої Республіки римляни жили за «батьківськими звичаями». Шлюби були міцними та вірними. Хоча розлучитися в Римі було дуже легко, перше розлучення відбулося лише в 234 р. до н. е., тобто через 340 років після заснування міста.

Головним у сім'ї був чоловік. Дружина та діти повністю йому підкорялися. За велику провину батько міг навіть стратити сина чи продати його в рабство. Але надто суворі батьки засуджувались громадською думкою.

Цікаво знати. Виховували дітей у римській сім'ї в строгості. Діти повинні були з повагою ставитися до батьків, бути їм відданими. Новонароджену дитину обмивали та клали до ніг батька. Батько, на знак визнання дитини своєю, підіймав її на руки. Так дитина ставала членом *фамілії* (сім'ї). Коли дитині виповнювалось 9 днів, їй давали ім'я та надівали особливий амулет, який захищав від злих духів – *булу*. Хлопчик в 14 років приводили на Форум, де в урочистій обстановці знімали з нього дитячу *булу* і вперше надягали одяг дорослого. Відтепер він вважався дорослим та повноправним римським громадянином.

Жінки в сім'ї шанувалися. Одружена римлянка називалася *матроною*. Вона була повною господинею в домі. Благородним заняттям жінки було прядіння вовни. Давні римляни носили *тоги*, виготовлені руками дружин та доньок.

Римські матрони ходили з чоловіками в гості та були присутні на домашніх бенкетах. Знатним матронам віддавалася велика шана, їх називали «панями». Чоловіки скрізь давали їм дорогу. Честь жінки полягала в сором'язливості, подружній вірності, чистоті душі, тобто у тих якостях, що називалися доброчесністю.

6. Якими були моральні правила римлян?

Чеснотами громадянина в Римі були мужність, чесність, вірність, гідність, залізна дисципліна на війні, повага до закону та звичаїв предків, почуття обов'язку. На Капітолії, поряд з головним храмом міста, стояв храм богині Вірності, яка вважалася хранителькою всіх обіцянок, договорів та клятв. Під час Піррової війни жоден з римських полонених, попри спокусливі обіцянки царя Пірра, не погодився перейти до нього на службу. А коли Пірр відпустив полонених додому на свято, усі вони повернулися назад, оскільки дали на це слово. У давніх римлян була приказка: «Я повинен, значить я можу».

У часи Республіки в римлян склався ідеал «доброго громадянина». Таким вважали хорошого сім'янина, господаря, діяльного державного діяча, доблесного воїна. «Добрий громадянин» мав поважати владу та закони, не брати участі в заколотах та безладді.

Вислів «римська бідність» бере свій початок від давніх часів, коли навіть багаті люди жили скромно та просто: в напівтемних будинках, домотканих тогах, користувалися глиняним і дерев'яним посудом.

Запитання і завдання

1. Яким богам поклонялися римляни? Які з них подібні до грецьких, а які – ні?	6. Римляни, на відміну від давніх греків, не наділяли богів виключною красою і не розповідали про них історій. Чому? Чи не свідчить це про байдуже, споживацьке ставлення римлян до своїх богів?
2. Розкажіть про Януса, Сатурна і свята на їх честь. Які сучасні свята вони нагадують?	7. Чи існує сьогодні у відносинах між людьми римська вірність? Як часто в нашому повсякденному житті використовують римське прислів'я: «Я повинен, значить я можу»? Чому воно з'явилося саме в Римі?
3. Яких богів ушановували римляни в себе вдома? Порівняйте їх зі східнослов'янським домовиком.	
4. Чим різнилися римська і грецька релігії? Що їх об'єднувало?	
5. Порівняйте давньоримську і давньогрецьку сім'ї. Чим відрізнялося становище жінки в Римі та в Греції?	

§ 38. Рим – світова держава

Пригадайте, які народи вели жваву торгівлю на Середземному морі. Яке з міст-колоній, заснованих фінікійцями, було наймогутнішим? Яку роль відігравали війни в історії відомих вам держав стародавнього світу

1. Чому між Римом та Карфагеном розпочалися війни?

Римляни не обмежилися завоюванням Апеннінського півострова, вони прагнули вийти за його межі, до Середземного моря. Насамперед вони намагалися захопити багату на хліб Сицилію, на території якої в II ст. до н. е. були карфагенські володіння. Так, у районі Сицилії зіткнулися інтереси двох сильних держав – Риму і Карфагена. Це призвело до кровопролитних воєн між ними, які тривали 118 років. Ці війни дістали назву Пунічних, оскільки римляни називали карфагенян пунами.

У 264 р. до н. е. Рим і Карфаген вступили у війну за володіння островом Сицилія. Розпочалася **Перша Пунічна війна**. Римляни мали значну сухопутну армію, проте в них не було великого військового флоту. Карфаген, навпаки, мав перевагу на морі і невелику сухопутну армію з найманців. За час першої Пунічної війни римляни побудували і втратили п'ять флотів. Зрештою вони навчилися споруджувати добротні бойові кораблі, вести морські битви і перемогли карфагенян на морі. Потім римські війська висадились в Африці. Карфаген визнав себе переможеним і віддав Сицилію Риму. Так у 241 р. до н. е. закінчилася Перша Пунічна війна. Проте обидві сторони були незадоволені її результатами. Карфаген сподівався повернути собі Сицилію, а римляни хотіли захопити і пограбувати багатий Карфаген.

2. Яким був початок Другої Пунічної війни?

Нова війна була неминуча. Потрібен був лише привід. У 218 р. до н. е. карфагенське військо на чолі з молодим полководцем **Ганнібалом** захопило і зруйнувало іспанське місто Сагунт, яке було в союзі з Римом. Римляни відправили в Карфаген посольство, яке зажадало видачі Ганнібала. Проте карфагенський уряд відмовився. Тоді римські посли оголосили Карфагенові війну. Так навесні 218 р. до н. е. почалася **Друга Пунічна війна**.

Мал. 1. Ганнібал. Він користувався величезною любов'ю своїх солдат, мав не тільки видатні здібності як полководець, а був освіченою, талановитою людиною, визначним державним діячем

Мал. 2. Перехід військ Ганнібала через Альпи (сучасний малюнок)

План Ганнібала полягав у тому, щоб напасти на Рим у самій Італії. Це було можливим лише завдяки вторгненню з півночі, через Альпи, позаяк на морі панував римський флот. Римляни мали власний план. Вони збиралися вести війну на території супротивника. З цією метою одна римська армія мала висадитися в Африці, інша – в Іспанії. Та Ганнібал випередив римлян. Карфагенська армія, яка складалася з піхоти, кінноти та бойових слонів, вирушила з Іспанії до Італії. Наприкінці вересня армія Ганнібала підійшла до Альп. Надзвичайно тяжким був гірський перехід: карфагенська армія зазнала значних втрат. Проте поява військ Ганнібала в Італії стала для римлян повною несподіванкою.

Покажіть на карті похід Ганнібала: Карфаген – Сагунт – Піренеї – пониззя річки Рони – Альпи – верхів'я річки По – Піренеї.

Поміркуйте, чи правильно вчинив Ганнібал, подолавши Альпи, втративши при цьому ледь не половину війська

Мал. 3. Схема битви при Каннах. Уявіть, що вам напередодні битви став відомий план Ганнібала. Порадьте римському полководцю, як уникнути поразки чи навіть перемогти карфагенян

і майже всіх слонів? Хто, де і коли використав воєнну тактику карфагенського вождя?

2 серпня 216 р. до н. е., біля містечка Канни, відбулася одна з найвеличніших в історії битв. У римлян було 80 тис. піхотинців і понад 6 тис. кінноти, в карфагенян разом із галлами – понад 40 тис. піхоти і близько 10 тис. кінноти. (У кого, на вашу думку, була чисельна перевага? Висловіть припущення, завдяки чому війська Ганнібала здобудуть перемогу?)

Ганнібал розташував свою армію у формі півмісяця, опуклою частиною до римлян. У центрі стояли слабші загони його війська – піші воїни, союзники Ганнібала (галли та вихідці з Іспанії), а на флангах – його відбірні загони. Бій почався так, як передбачав Ганнібал. На початку битви римляни сильним ударом зім'яли карфагенський центр, який став відступати. Опукла лінія фронту карфагенян перетворилася у ввігнуту. Тоді Ганнібал кинув на фланги свою кінноту. Вона зламала опір римської кінноти і зайшла в тил ворожій піхоті. Римська армія була оточена з усіх боків і розгромлена. Втрати римлян були величезними. Врятувалось трохи більше 10 тис., решта загинули або потрапили в полон. Багато військових трибунів і сенаторів було вбито в цьому бою. Ганнібал втратив менше 6 тис. воїнів, з яких близько 4 тис. були галли.

Звістка про поразку вразила римлян, населення міста оплакувало полеглих батьків, чоловіків, синів, братів. Здавалося, загибель Римської держави була неминучою. Проте Ганнібал не пішов на Рим. Дехто вважає, якби карфагенський полководець негайно вирушив на Рим, то римська історія закінчилася б битвою при Каннах. Один із друзів Ганнібала сказав йому: «Перемагати вмієш, а скористатися перемогою – ні». Втім, і тут Ганнібал був правий, бо навіть після Канн у нього не вистачало сил, аби взяти Рим.

Для допитливих

Після страшної поразки при Каннах римський народ проявив високу мужність і патріотизм. До війська було призвано усіх громадян – від 17 років і навіть молодших. На державні кошти викупили та озброїли 8 тис. молодих рабів. Нестача зброї примусила скористатися старими трофеями. Середня Італія залишилась вірною Римові, що дало змогу римському сенату швидко відновити армію. Незабаром римські збройні сили налічували 25 легіонів.

3. Яким був подальший хід війни?

Ознайомтесь з текстом та дайте відповіді. Чому перші великі поразки на початку Другої Пунічної війни не виснажили сили Риму?

Ганнібал після битви при Каннах не виграв в Італії жодної великої битви. Поміркуйте чому?

Після битви при Каннах на бік карфагенян перейшли міста півдня Італії. Ганнібал запропонував розпочати переговори про мир, але римський сенат відмовився. Війна набувала затяжного характеру. Римляни

уникали рішучих боїв з Ганнібалом, спрямовуючи усі сили на облогу тих міст, які перейшли на бік карфагенян. Війську Ганнібала було важко захищати своїх союзників в Італії. Основна проблема полягала в поповненні військ: нові союзники неохоче давали йому людей. Тому карфагенський полководець покладав надії на допомогу з Африки та Іспанії.

Для допитливих

Римляни зробили спробу повернути Сицилію. Вони взяли місто Сіракузи в облогу. Проте місто було добре укріплене і мало великі запаси продовольства. Коли римські кораблі напали на сіракузьку гавань, проти них діяли машини великого математика та інженера Архімеда. Вони то підіймали та перекидали римські кораблі, то здалеку їх підпалювали за допомогою величезних лінз. У 212 р. до н. е. місто захопили. Під час штурму загинув Архімед.

Того ж року карфагенський полководець зі своїм військом рушив на Рим і став табором біля міста. На чолі кінноти Ганнібал підійшов до самої міської брами. Несподівана поява карфагенян спричинила в Римі паніку. Слова «Ганнібал біля брами!» відтоді стали виразом надзвичайної небезпеки, в якій може опинитися держава в боротьбі із зовнішнім ворогом. Захопити Рим Ганнібалу не вдалося. У місті випадково було чотири легіони. За таких умов штурмувати добре укріплене місто було б безумством. Простоявши під Римом декілька днів і спустошивши околиці, Ганнібал після невеликої сутички з римськими військами рушив назад.

Молодий римський полководець Публій Корнелій Сципіон склав план витіснення Ганнібала з Італії. З військом він прибув до Іспанії, звідки карфагеняни одержували всі свої підкріплення. Після кількох років війни Сципіону вдалося переманити більшість союзників Карфагена на свій бік.

Весною 202 р. до н. е. біля міста Зами (розташоване на південь від Карфагена) римський полководець Сципіон здобув перемогу над Ганнібалом. Самому Ганнібалу пощастило втекти. Він змушений був шукати захисту в сирійського царя.

У 201 р. до н. е. був підписаний мир між Римом і Карфагеном. За його умовами Карфаген втрачав усі свої володіння за межами Африки, знищував бойових слонів і флот, зобов'язувався впродовж 50 років виплачувати переможцям 50 тис. талантів. Ці умови остаточно підірвали військову могутність Карфагена.

У II ст. до н. е. римляни встановили також контроль над Балканським півостровом, Іспанією.

Мал. 4. Зустріч військ Ганнібала і Сципіона біля міста Зами. Яку інформацію можна отримати про цю подію із зображення. Поміркуйте, хто із полководців Ганнібал, а хто – Сципіон

4. Як розгорталися події Третьої Пунічної війни (149–146 рр. до н. е.)?

Римляни боялися відродження Карфагена, появи нового Ганнібала і повторення страхіть Другої Пунічної війни. Письменник і сенатор Марк Порцій Катон, відвідавши Карфаген і переконавшись у його добробуті, запропонував зруйнувати це місто. Кожен свій виступ у сенаті він завершував фразою: «А втім, я вважаю, Карфаген мусить бути зруйнований».

Тож 149 р. до н. е. Рим оголосив Карфагену війну. Римське військо висадилося в Африці й обложило Карфаген. Почалася Третя Пунічна війна. Сили були нерівні, це нагадувало знищення слабшого суперника сильнішим.

Упродовж двох років тривала облога Карфагена римлянами. Вдень і вночі жителі міста виготовляли зброю, будували катапульти й балісти, лагодили стіни, жінки обрізали своє волосся і сплели з нього мотузки для металевих машин.

Мал. 5. Бій на вулицях Карфагена. Опишіть свої враження від цієї події

Мал. 6. Триумф у Римі (сучасний малюнок). Нагородою полководцю був триумф – урочистий в'їзд на колісниці до вершини Капітолію Священною дорогою. Добитися триумфу було нелегко, його надавали лише за розширення кордонів держави або вирішальну і надто важливу перемогу над зовнішнім ворогом

Лише навесні 146 р. до н. е., коли в місті почалися голод і хвороби, римляни вдалися до штурму Карфагена. На одній ділянці стіни, яку

обороняв загін, що знемагав від голоду, римлянам вдалося проникнути в місто. Першим зійшов на мур молодий воїн Тіберій Гракх, нагороджений потім золотим вінком. Шість діб точився жорстокий бій на вузьких вулицях міста. Карфагеняни відчайдушно обороняли кожний будинок. На сьомий день римляни підійшли до карфагенського акрополя – Вірси, де укривалося близько 50 тис. жителів – головним чином жінки, діти, старики. Римський полководець у разі здачі обіцяв помилувати їх. І обложені жителі здалися. Тільки кілька сотень чоловік, переважно римські перебіжчики, не побажали здатися. Вони підпалили храм і майже всі загинули у вогні. Карфагеняни, що здалися, були продані в рабство, а місто віддано на пограбування воїнам.

Більшу частину карфагенських володінь римляни перетворили в провінцію Африку. Лише деякі міста, що від самого початку здалися римлянам, дістали свободу і зберегли свої землі. Пізніше під владу Риму підпали грецькі міста в Малій Азії.

Таким чином, у II ст. до н. е. Рим перетворився у велику середземноморську державу. Його володіння охопили все Середземномор'я – як на заході, так і на сході. Останні середземноморські царства – Сирія та Єгипет – потрапили під владу Риму в I ст. до н. е.

5. Як Рим управляв провінціями?

Завойовані Римом землі вважалися власністю римського народу і називалися *провінціями*. Це були Сицилія, Азія, Африка, Іберія (Іспанія), Галлія (Франція) та ін. Ними управляли римські *намісники*, котрі зосередили в своїх руках усю військову та судову владу. Провінції мусили утримувати намісника, його почет та розміщені там війська.

Крім намісників, у провінціях господарювали так звані *відкупники*. Вони завчасно вносили до скарбниці Риму певну суму грошей за ту чи іншу провінцію, а потім збирали їх як податок з величезними лишками для себе із місцевого населення. Податки становили десяту частину врожаю або певну суму грошей.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини Пунічних воєн. Що стало приводом Другої Пунічної війни? Яка відмінність між приводом і причиною?

2. Уявіть, що кожен з вас військовий хроніст, обов'язком якого був детальний опис усіх військових баталій. Складіть план-хроніку битви при Каннах від імені її очевидця (військового хроніста). Обговоріть у групах різні варіанти і сформулюйте спільний план-хроніку битви.

3. Як розвивалися військові дії після битви при Каннах? Розкажіть про війну на виснаження сил.

4. Як завершилась Друга Пунічна війна? Які причини перемог Риму над Карфагеном? Свою відповідь аргументуйте.

5. Дайте характеристику Ганнібалу. З яким великим полководцем стародавнього світу його можна порівняти?

6. У чому головна особливість Третьої Пунічної війни? Кому ви співчуваєте: римлянам чи карфагенянам? Чому?

7. Як римляни управляли своїми провінціями?

До лічби років

1. Скільки років тривали Пунічні війни? Що було раніше: початок Другої Пунічної війни чи зруйнування Ніневії? На скільки раніше?

2. Що відповів би римлянин на запитання, в якому році: а) відбулась битва при Каннах; б) Ганнібал стояв біля воріт Рима; в) відбулася битва біля міста Зами?

Для домашнього читання

Перехід військ Ганнібала через Альпи

Надзвичайно тяжким був перехід через Альпи: гори вкриті снігом і кригою. Слони, коні та люди зривалися з круч і падали в прірву. Під час переходу загинула половина карфагенян і майже усі слони. Виснажена армія спустилася в долину річки По, Паданську долину, і тут до Ганнібала приєдналися племена галлів, які значно посилили його військо. Тепер війна розпочалася на території Італії.

Щоб дістатися в Середню Італію, карфагенське військо змушене було чотири дні і три ночі йти непрохідними болотами. Воїни могли відпочивати лише на трупах загинувших коней і на зваленому в купу вантажі. Полководець їхав на єдиному уцілілому слоні. Під час цього небезпечного переходу Ганнібал переніс тяжку хворобу і втратив одне око. Проте мета була досягнута – карфагенянам вдалося обійти позиції римських військ.

§ 39. Рабство в Римі

Пригадайте, які джерела рабства були в країнах Стародавнього Сходу та Греції. Яким було становище рабів? Де використовували їх працю?

Поміркуйте, чи справедливо тримати людину в рабстві. Чи існує рабство в наш час?

1. Якими були джерела рабства в Римі?

Основним джерелом були *війни*, під час яких захоплювали десятки, а іноді сотні тисяч рабів-військовополонених. Другим джерелом рабства було *піратство*. На пустельних узбережжях східної частини Середземного моря пірати створили справжні держави з укріпленими поселеннями. Римські правителі вели з ними найзапеклішу боротьбу. Пірати нападали на судна, прибережні області, а захоплених людей продавали в рабство. Третім джерелом рабства було *боргове право*. Щоправда, із 326 р. до н. е. продаж римських громадян у рабство за борги був заборонений, однак у провінціях лихварі та відкупщики продавали

боржників-негромадян у рабство. Четверте джерело рабства – це *природне збільшення рабів*. Діти, народжені від рабині, вважалися власністю того, кому належала мати. Проте в II ст. до н. е. виростити раба в домі обходилося дорожче, ніж купити його на ринку.

Для допитливих

Ціни на рабів у Римі зазнавали значних коливань. Під час великих завоювань за раба давали 4 денарії (до цього середня ціна некваліфікованого раба становила 300–400 денарії). Під час завоювання Сардинії на ринку з'явилося стільки рабів, що навіть побутувала приказка: «Дешевий, як сард». Ще ціни залежали від того, що умів робити раб, від його віку, статі, зовнішності тощо. Величезні суми грошей платили (сотні тис. сестерцій) за вродливих танцюристок, акторів, представників потрібних професій.

2. Де використовували працю рабів?

Майже всі римські громадяни володіли рабами. Раби працювали на полях та в ремісничих майстернях. Навіть у бідних сім'ях був раб-слуга чи рабиня-служниця. Люди середнього достатку мали, як правило, 5–10 рабів у міському будинку і 15–20 – у сільській садибі, яку називали *віллою*. Багаті римляни утримували велику кількість рабів, серед яких були воротарі, охоронці, скороходи, вартові, посудниці, прибиральниці, кухарі і кухарки, перукарі, манікюрниці, вчителі, читці, переписувачі, лікарі, музиканти, управителі та ін.

Життя рабів у місті та селі відрізнялося. Міські раби виконували обов'язки слуг: прибирали будинок, готували обід, прислужували. Іноді господарі дарували їм щось, дозволяли збирати гроші для викупу. Раби-слуги мали вихідні дні. Тоді господар дозволяв їм піти в місто – спілкуватися з друзями, подивитися ігри чи театральні вистави. Міських рабів-ремісників було небагато. Зазвичай вони жили окремо від господарів, мали власну майстерню і працювали на себе. Але частину прибутку віддавали своєму господареві.

Особливо багато рабів було в сільській місцевості, де вони обробляли поля, сади, виноградники, доглядали худобу, робили вино та олію з маслин. За межі вілли вони могли виходити тільки у справах. Їжа була ситною, але грубою. Довірений раб господаря – *віллик* – управляв садибою. В одній з його настанов зазначається: «Рабам не має бути погано: вони не повинні мерзнути і голодувати. У віллика вони завжди на роботі: так він їх легше утримає від поганих дій і крадіжок». Сільські раби, крім

Мал. 1. Римська вілла (макет).
Порівняйте з китайським будинком доби Хань

бути вілліком, не мали майже ніяких надій на звільнення від рабства, оскільки не було можливості заробити грошей на викуп. Жили сільські раби в задніх кімнатах будинку. Найкращі з рабів одержували в нагороду окрему комірчину та дружину-рабіню.

Мал. 2. Сільськогосподарські роботи на віллі рабовласника (давнє зображення). Які види робіт виконують раби? Кого зображено в центрі?

На гірських пасовищах раби-пастухи стерегли худобу. Їх господарі, як правило, дозволяли їм мати сім'ю, тримати власну худобу у череді пана і зброю для захисту від розбійників та хижих тварин.

Працю рабів використовували на будівництві, в гірничій справі, на рудниках і в каменоломнях. На срібних рудниках Іспанії працювало близько 50 тис. рабів. Це була надзвичайно тяжка робота. На великих кораблях налічувалось по 150–200 рабів-веслярів.

Були також раби, які належали державі. Їх працю використовували на різних роботах, на громадських будовах тощо. Крім того, вони виконували обов'язки нижчих урядовців, були помічниками жерців, наглядачами, тюремниками, катами. Становище державних рабів було кращим, аніж у тих, хто належав приватним особам.

3. Якими були покарання рабів?

Становище рабів у Стародавньому Римі залежало від того, кому він належав і яку роботу виконував. Більшість римлян ставилась до рабів як до робочої худоби: їх утримували в допустимих умовах, але не завжди жаліли. У Римі говорили: є знаряддя праці «німі», наприклад плуги, вози, і «знаряддя, які розмовляють», – раби. За значну провину рабів іноді жорстоко карали: їх били батогами, примушували тяжко працювати, викручували суглоби. Декого кидали в домашню в'язницю. На них чіпляли залізні кайдани і ставили на найтяжчі роботи – носити воду, крутити млинарські жорна. За тяжкі провини раба могли стратити – розп'яти на хресті. (Пригадайте, в Афінах не можна було вбивати раба.) Відомо, що в Римі був один жорстокий господар, який за найменшу провину кидав рабів у домашній ставок на з'їдання ненажерливим рибакам – муренам. Тяжким покаранням для раба був продаж у каменоломню, на рудник чи в гладіаторську школу.

4. Хто такі гладіатори?

¹ Слово "гладіатор" походить від назви короткого меча-гладіуса, яким був озброєний такий раб.

Найбільш поширеними видовищами в Римі були бої *гладіаторів*¹ – смертельні поєдинки спеціально навчених рабів.

Для допитливих

Для гладіаторських боїв будували амфітеатри, схожі на сучасні стадіони. В центрі амфітеатру знаходився посипаний піском майданчик – *арена* (латинською

мовою – «пісок»). Гладіаторські ігри починалися урочистим виходом, під час якого публіка розглядала гладіаторів. Вони билися в одязі зі зброєю войовничих племен. За видом зброї і способом ведення бою гладіаторів називали «самнітами», «галлами», «фракійцями», «ретіаріями», «вершниками» та ін. «Галли» носили шоломи, на яких була зображена риба-мурма, тому їх називали *мурмиллонами*. Вони були озброєні щитом і коротким мечем, поверх туніки надягали лати. Суперником часто виступав «ретіарій» (рибалка). Він не мав захисних засобів, був озброєний

тризубцем, у лівій руці держав сітку. Ретіарій мусив обплутати суперника сіткою так, щоб той не встиг прорвати її мечем, а потім добити його. Крім піших гладіаторів у боях брали участь вершники та колісничі, які проводили бої на колісницях.

Бій продовжувався доти, доки один з бійців не гинув або не падав поранений на пісок арени. Поранений міг просити у глядачів помилування, піднімаючи руку з витягнутим пальцем. Якщо глядачі піднімали великий палець вгору або махали хусточками, то пораненого гладіатора милували. Якщо великий палець опускали вниз – його добивали. Переможець одержував грошову винагороду, а іноді й волю, якщо публіка вимагала цього гучним криком. В амфітеатрі волю народу виконували як закон, прийнятий на народних зборах.

Особливим видом розваг було цькування звірів, яких спеціально привозили з Африки і випускали на арену амфітеатрів. Проти звірів виступав *бестіарій* – гладіатор, спеціально навчений боротися з хижа-

Мал. 4. Сцени боїв гладіаторів (давнє зображення)

ком. Іноді нацьковували звірів різних порід. Бувало, що на розтерзання віддавали злочинців, засуджених на смерть. На арену вони виходили неозброєні або їм давали якусь легку зброю, наприклад невеликий спис.

Гладіаторів використовували не тільки для кривавих видовищ. Часто вони були особистою охороною заможних людей. Загони гладіаторів використовувалися також у громадянських війнах.

5. Яким було становище вільновідпущеників в Римі?

Як і в Греції, раб, відпущений на волю, ставав вільновідпущеником (лібертином). Причини звільнення були різні: раб міг зібрати необхідну суму і викупитися; його могли відпустити за хорошу службу чи добрий вчинок; відпускали на волю рабів, утримувати яких було невигідно.

Вільновідпущеники – неповноправні громадяни: вони не могли бути обраними на вищі виборні посади, а участь у народних зборах була обмежена. Проте діти вільновідпущеників вже мали повні громадянські права.

Запитання і завдання

1. Назвіть джерела рабства в Римі. Як вплинули римські завоювання на розвиток рабства?

2. Чим відрізнялося становище міських і сільських рабів?

3. Як римляни поводитися зі своїми рабами?

4. Підготуйте розповідь на тему «Бої гладіаторів».

5. Які права мав вільновідпущеник?

6. Поміркуйте, чому в ранньому Римі раби мали майже ті самі права, що й молодші члени сім'ї, а потім поводження з ними стало більш жорстоким?

7. Що було подібного, а що відмінного у ставленні до невільників (рабів) у країнах стародавнього світу?

§ 40. Розорення селян в Італії. Брати Гракхи

1. Якими були причини розорення римських селян? Які це мало наслідки?

Порівняйте причини розорення селян у Римі та Греції. Поміркуйте, чому римський вислів: «Горе переможеним» з часом набув протилежного змісту: «Горе переможцям».

Пунічні війни значно вплинули на життя римлян. Завойовницькі війни та провінції казково збагачували римську знать, водночас розорювали селян Італії.

Селян, які служили у війську, надовго відривали від роботи на землі. Їх господарства поступово занепадали. А з провінцій увозили дешевий хліб. Низькі ціни на хліб робили рільництво невигідним для селянина. Аби перейти до прибуткового розведення маслинових дерев, винограду

та садівництва селянин не мав коштів. До того ж середня, а особливо південна Італія були вщент спустошені походами Ганнібала. Часто селяни змушені були продавати свою землю багатшим землевласникам, які використовували в своєму господарстві дешеvu рабську працю.

Крім того, війни мали ще один негативний наслідок. Селяни-воїни з часом відвикали від тяжкої хліборобської праці, звикали жити за рахунок військової здобичі та солдатської плати. Тому між походами вони вважали за краще вести паразитичний спосіб життя в місті, ніж працювати в полі. Міську бідноту, яка жила за рахунок суспільства, мала подачки від багатіїв та продавала свої голоси на виборах, називали *пролетаріатом* або *люмпен-пролетаріатом*.

Поміркуйте, чи є в сучасному житті люмпен-пролетаріат?

Селяни, які залишались у селі, ледве животіли на своїх маленьких наділах або наймалися до багатих землевласників. Розорення селян ослаблювало громадянську общину і відповідно римську армію. Вільна селянська праця витіснялася працею рабів. Один знатний молодий чоловік, проїжджаючи Італією, з тривогою відзначив, що на полях замість вільних співвітчизників працюють варвари-раби багатих землевласників. Цим спостережливим юнаком був *Тіберій Семпроній Гракх*.

2. У чому сутність земельного закону Тіберія Гракха?

Багато знатних римлян розуміло, що для покращання становища селян у державі необхідна земельна реформа. Проекти нового земельного закону запропонували *брати Гракхи* – *Тіберій і Гай*. Походили вони з знатної плебейської родини.

Мал. 1. Виступ Тіберія Гракха перед народом. На вашу думку, з якою промовою звертався Тіберій Гракх до народу? Як люди реагували на його виступ?

У 133 р. до н. е. народні збори обрали старшого з братів – Тіберія народним трибуном. За його новим земельним законом, римська сім'я могла користуватись не більш як 250 гектарами державної землі. Решта поверталася державі і заново ділилася поміж збіднілими плебеями. Ця земля навічно залишалася в селянина і передавалася в спадок, але її не можна було продавати.

Мал. 2. Дайте назву малюнку. Кого на ньому зображено?

Більшість сенату, що складалася з найбагатших власників незаконно захопленої держаної землі, виступила проти Гракха. Щоб зірвати голосування на народних зборах, вони підмовили одного з десяти трибунів, багатого юнака Марка Октавія, накласти своє трибунське «вето» на земельний закон. Октавій був другом Тіберія, але як багатий землевласник був на боці сенату. Тіберій намагався умовити його, але Октавій стояв на своєму. Тоді Тіберій поставив на голосування народних зборів питання: «Чи може бути народним трибуном той, хто йде проти інтересів народу?». Вже така постановка питання була протизаконною, бо ніхто не міг, за римськими законами, до закінчення терміну позбавити народного трибуна його повноважень. Такого ще в Римі не траплялося. Але народні збори на запитання Тіберія відповіли: «Ні, не може!». Це означало, що Октавія позбавлено трибунського звання. Він ледве уникнув розправи розлюченого натовпу. Після цього народні збори прийняли земельний закон Гракха.

Чи справедливим був земельний закон, запропонований Тіберієм Гракхом? Чи додержувався законів сам Тіберій Гракх, коли поставив на голосування питання про Марка Октавія?

3. Як загинув Тіберій?

Комісія з розподілу землі успішно займалася своєю справою. Та вороги Тіберія почали збирати проти нього сили і таємно озброювати своїх прихильників. Навколо Тіберія також згуртувався озброєний загін із 3 тис. плебеїв.

Земельну реформу ще не завершили, і тому для Тіберія було надзвичайно важливо бути обраним у трибуни на наступний рік. Вороги Тіберія звинуватили його в прагненні царської влади.

У день виборів, які відбувались на Капітолії, прибічники та вороги Тіберія вчинили колотнечу в народних зборах. Серед страшенного галасу Тіберій показав рукою на свою голову, чим хотів сказати, що йому загрожує небезпека. Вороги Тіберія одразу помчали в сенат з повідомленням, що Тіберій вимагає для себе царської діадеми, бо він рукою показав на голову.

Мал. 3. Оратор, що проголошує промову (давнє зображення)

Натовп senatorів та їх прибічників, озброєних палицями, ввірвався на площу, де відбувались народні збори. Люди за звичаєм розступилися перед сенаторами. Виникла сутичка, під час якої Тіберій і 300 його прихильників були вбиті. Вночі їхні тіла викинули в Тибр. Так вчиняли тільки із злочинцями.

Після вбивства Тіберія Гракха великі землевласники жорстоко розправлялися зі своїми противниками. Незабаром діяльність комісії з переділу земель була припинена.

Таким чином, закон Тіберія Гракха залишився нездійсненим, тож інтереси селян, як і раніше, не були задоволені.

Поміркуйте, чому навколо земельної реформи розгорнулася така запекла боротьба.

4. Діяльність Гая Гракха.

Прочитайте і дайте відповіді. Які позитивні та негативні наслідки мали закони про створення колоній та хлібний, запропоновані Гаєм Гракхом? Хто в Греції, подібно до Гая Гракха, правив державою через народні збори?

У 123 р. до н. е. народним трибуном було обрано Гая Гракха, молодшого брата Тіберія. Він відзначався красномовством і рішучістю. Після смерті Тіберія він поклявся помститися його ворогам і довести земельну реформу до кінця. Народ сприймав Гая як продовжувача справи Тіберія.

Під керівництвом Гая комісія продовжувала виділяти земельні наділи малоземельним селянам. Крім того, він запропонував закон про створення колоній за межами Італії. Одну з таких колоній збирався заснувати на території колишнього Карфагена. Жителям-переселенцям виділяли великі наділи зем-

Мал. 4. Засідання римського сенату.
Складіть розповідь на тему «Один день у римському сенаті»

лі. Завдяки Гаю Гракху десятки тисяч римських селян одержали землю.

На користь бідних громадян Гай провів хлібний закон, за яким незаможні жителі Рима щомісяця одержували з державних комор певну кількість зерна за зниженою ціною або й даром. Цим він прихилив на свій бік широкі верстви найбіднішого населення міста. Проте закон надто обтяжував державну скарбницю, ринкові ціни на хліб різко знизилися, що призводило до занепаду хліборобства. А згодом хліб узагалі почали давати безплатно. У Рим за дармовим хлібом ринула маса людей, які не бажали працювати, а «поповнювали ряди» римського пролетаріату.

Для забезпечення Рима хлібом Гай будував комори та дороги. Він постійно був в оточенні ремісників, учених, землемірів, сам керував роботами. Чимало рішень він проводив через народні збори всупереч сенату та іншим посадовим особам.

Наступного року Гай Гракх знову був обраний народним трибуном без будь-яких труднощів. Та вороги Гая докладали зусиль, аби підірвати його авторитет. Було вирішено на кожную його пропозицію відповідати іншою пропозицією. Це мав робити інший народний трибун – Марк Лівій Друз. Він роздавав народу щедрі обіцянки, причому не від свого імені, а від імені сенату. Якщо Гай пропонував заснувати дві колонії, Друз обіцяв 12, і не за межами Італії, а в ній самій. Насправді пропозиція Друза була нездійсненна, оскільки в країні не було вільної землі. Вплив Гая Гракха став зменшуватись, тому втретє народним трибуном він не був обраний.

Прибічники Гая озброїлися й об'єдналися в загони. Між ними та їхніми супротивниками відбулися криваві сутички. Гай та його прибічники зайняли Авентинський пагорб. Проти них сенат послав війська. Почався штурм Авентину. Прихильники Гая мусили відступати. Спускаючись з пагорба, Гай вивихнув ногу і, аби не потрапити в руки ворогів, наказав своєму рабу вбити його. Тоді на Авентині загинуло близько 3 тис. прибічників Гракха. Їх тіла кинули в Тибр, майно відібрали, а родичам заборонили носити траур.

5. У чому полягає значення реформ братів Гракхів?

Незабаром після загибелі Гая Гракха розподіл землі припинився. Був прийнятий закон, що дозволяв продавати землю, яку селяни одержали від держави. Багаті землевласники скуповували земельні ділянки бідних, а іноді під цим приводом насильно відбирали їх. Проте хлібний закон залишився в силі.

Римські історики з повагою писали про Тіберія і Гая Гракхів, визнавали користь земельних законів. Проте засуджували їх бунтарство, порушення законів, організацію плебейських військових загонів та насилля. Братів звинувачували, що вони першими розпалювали грома-

дянські чвари, які призвели до громадянських воєн і загибелі Республіки.

Простий народ зберіг вдячну пам'ять про своїх трибунів. Близько 80 тис. селян за їх законами одержали земельні наділи. Місця, де були вбиті брати, часто відвідував народ. Пізніше в кращій частині міста були споруджені їх статуї. Поставили статую і матері трибунів з написом: «Корнелія, мати Граків».

Чи згодні ви з оцінкою римських істориків щодо діяльності братів Гракхів? Свою думку обґрунтуйте.

Запитання і завдання

1. Як завойовницькі війни III – II ст. до н. е. та провінції впливали на становище селян в Італії?

2. З яким законом виступив Тіберій Гракх у римському сенаті? Чому, незважаючи на протидію сенату, закон був прийнятий?

3. Розкажіть про діяльність Гая Гракха як народного трибуна.

4. Як боролись з Гаєм Гракхом противники його законів? Чим завершилась ця боротьба?

5. Чому брати Гракхи зазнали невдачі? За яких умов вони могли перемогти?

6. Які ознаки бунту ви вбачаєте в діях Гракхів? Поміркуйте, чи варто проводити справедливі закони за допомогою бунтівних дій.

§ 41. Початок громадянських чвар у Римі

Ознайомившись з текстом цього і наступного параграфів, дайте відповідь на запитання. Чому республіканський устрій не зміг запобігти громадянським війнам у Римі? Які явища свідчать про кризу республіки? Які негативні наслідки мало рабство на розвиток господарства та становище селян?

1. Що відбувалося в Римі після придушення руху Гракхів.

Після придушення руху Гракхів спостерігається масове обезземлення селян. Землевласники віддавали перевагу дешевій праці рабів, тому одержати роботу безземельному селянину було все важче. Селяни, втративши землю, подалися в Рим, де роздавали дешевий хліб і можна було якось заробити. Чисельність римського пролетаріату зростала. Багатші та заповзятливіші римляни переселялися в провінції, як колоністи вони одержували там значні земельні наділи. Деякі з них ставали відкупщиками податків, торговцями, лихварями.

У державі всіма справами верховодила купка знатних сімей, яким народ за звичаєм доручав вищі посади. Тільки з їх середовища обирали магістратів і поповнювали сенат. Через протидію знаті простий кандидат перемагав на виборах консула раз у 20–30 років. Як говорили самі

римляни, консульська влада передавалася «з рук у руки». Це викликало невдоволення заможних енергійних людей з неродової знаті.

Римська республіка вступила в період кризи. Про це свідчить, по-перше, обезземелення маси громадян і перетворення їх у пролетаріат. По-друге, влада зосередилась у найбагатшій знаті.

2. Як римська армія перетворилась у засіб досягнення влади?

Найпопулярнішою особою в Римі наприкінці II – на початку I ст. до н. е. був *Гай Марій*, який у 107 р. до н. е. був обраний консулом.

Він провів важливу *воєнну реформу*. Раніше на випадок війни до війська брали забезпечених римських громадян. Марій дозволив приймати у військо всіх бажаючих – незалежно від їх майнового стану. Відтепер солдати стали озброюватися за рахунок держави та одержувати плату, а після завершення служби – земельний наділ. Окрім того, Марій обіцяв віддавати солдатам частину здобичі. Служба в армії визначалася в 16 років. Таким чином, *римське народне ополчення перетворилося в наймане професійне військо.*

Мал. 1. Гай Марій

Мал. 2. Марій на чолі свого війська (сучасний малюнок)

Раніше солдати прагнули якнайшвидше закінчити війну і повернутись на батьківщину, до свого господарства. Відтепер вони ставали солдатами-професіоналами. Вони прагнули до нових походів, які обіцяли здобич і збагачення. Тепер армія була пов'язана тільки з полководцем. Поступово наказ воєначальника стає для воїнів важливішим, аніж авторитет державних органів влади. Зв'язок солдат з громадянською общиною слабшає, і вже не кожен громадянин зобов'язаний бути воїном. Це свідчить про кризу Риму як громадянської общини.

Пригадайте, хто служив у римському війську під час Пунічних воєн. Поміркуйте, чи стала в результаті військової реформи Марія римська армія сильнішою, аніж була в часи Другої Пунічної війни.

3. Які наслідки мала Союзницька війна?

У військових походах римлян брали участь союзники – *італіки*. На відміну від римських громадян вони нічого не одержували при розподілі земель, їх права були обмежені. Тому союзники стали вимагати римського громадянства. Сенат відмовив, і вони повстали. Їх підтримали бідні племена Італії. Розпочалося повстання, відоме в історії під назвою *Союзницької війни* (90 – 88 рр. до н. е.)

Війна велась з небувалою жорстокістю. Повстанці оволодівали колоніями, вбивали римлян і місцеву знать. Повсталі італіки утворили самостійну державу на схід від Рима і навіть почали карбувати власну монету.

Тяжкі втрати та невдачі змусили Рим піти на поступки. Був прийнятий закон, який дарував права громадянства тим союзникам, котрі не брали участь у повстанні. Другий закон обіцяв ці права і тим, хто впродовж 60 днів покладе зброю. Це спричинило розлад у лавах повсталих, і в 88 р. до н. е. союзникам довелося скласти зброю.

Повстання союзників було важливою подією в історії Риму. Майже усі вільні жителі Італії стали римськими громадянами, кількість яких зросла чи не вдвічі. Це означало, що практично втратили свою роль народні збори. Відтепер кожен житель Італії мав право володіти земельним наділом де завгодно. Рим поступово став перетворюватися з поліса в Італійську державу.

4. Як розпочалася перша громадянська війна?

Весною 88 р. до н. е. розпочалася війна з царем Понтійського царства – Мітридатом. Ця війна обіцяла римлянам чималу здобич. Тому навколо призначення головнокомандувача розгорнулася боротьба. Сенат доручив ведення війни з Мітридатом Луцію Корнелію Суллі, який уже встиг проявити себе талановитим полководцем. Народні збори доручили вести війну Гаю Марію. Проте армія Суллі, яка стояла на півдні Італії, не бажала втрачати своїх сподівань на воєнну здобич. Солдати відмовились підкоритися волі народу і зажадали від Суллі походу на Рим. Розпочалася перша в історії Риму війна між його громадянами – *громадянська війна*.

Поміркуйте, чи могли римські солдати відмовитись підкоритися волі народу до реформ Марія. Свою думку обґрунтуйте.

Мал. 3. Луцій Корнелій Сулла (зображення на монеті)

Військо Сулли розбило загони, що захищали підступи до Рима, і захопило місто. Марій і частина його однодумців знайшли притулок у Африці.

Для домашнього читання.

Навесні 87 р. до н. е. Сулла вирушив з військом на Схід, на війну з Мітридатом. Довідавшись про це, Марій повернувся в Італію. До нього приєдналися незначні сенатори і один з консулів. Марій обіцяв свободу рабам, які підтримають його. Звідусіль до табору стали прибувати раби, селяни. Вдруге проти Рима йшли свої громадяни. Місто оточили. Сенат був змушений здатись. Цього разу захоплення Рима супроводжувалося кривавою різаниною, яка тривала п'ять днів. За наказом Марія, солдати обшукували все місто. Вперше римські громадяни зазнали терору (дослівно – «жах»), тобто масових беззаконних розправ.

Сам Марій усьоме був обраний консулом. Але за кілька днів після цього він помирає. Наступні п'ять років після смерті Гая Марія Римом правили його прибічники – *маріанці*.

У той час на Сході успішно воювала з понтійським царем армія Сулли. У 86 р. до н. е. його війська здобули Афіни і нещадно пограбували місто. Вбивства та грабунок тривали доти, доки Сулла не наказав їх припинити. Численні пам'ятки афінського мистецтва і культури загинули під час погрому. Населення Греції було частково перебите, частково обернене в рабство.

Між Суллою і Мітридатом було укладено мир, за яким Мітридат звільнив усі захоплені римські території.

5. Диктатура Сулли. Що таке проскрипції?

Навесні 83 р. до н. е. Сулла повів свої війська в Італію, прагнучи скинути маріанський уряд. Це була кривава війна. Значна частина чоловічого населення Середньої і особливо Південної Італії була вирізана. Після багатьох кривавих боїв Сулла підійшов до Рима. 1 листопада 82 р. до н. е. біля самих воріт міста відбулася вирішальна битва, в якій загинуло 50 тис. чоловік. Армія Сулли одержала перемогу і здобула столицю. Сулла був проголошений диктатором на необмежений термін для наведення порядку в державі.

Сулла жадав помсти за вбитих друзів та родичів, за всіх загиблих знатних людей. Його правління було більш кривавим, ніж маріанський терор. У людних місцях були виставлені особливі списки з іменами колишніх маріанців, які підлягали смертній карі. Такий список називався *проскрипцією* (від латинського «скрібо», тобто пишу). Каральні загони лютували і в інших містах Італії.

Захопивши владу, Сулла провів низку реформ. Влада сенату значно зросла. Сам сенат був поповнений 300 новими членами, призначеними Суллою. Влада народних зборів значно обмежувалася: тепер трибуни могли пропонувати народу тільки ті закони, які ухвалював сенат. У Римі панував страх перед владою Сулли.

Поміркуйте, чому Сулла надав сенату більше влади, а права народних зборів обмежив.

6. Смерть Сулли. Наслідки першої громадянської війни.

Сулла правив недовго. Через два роки після своєї перемоги він склав із себе владу диктатора. Останній рік він прожив у власних маєтках, дописуючи свої «Спогади». У 78 р. до н. е., у віці близько 60 років, Сулла помер від рідкісної тяжкої хвороби. Сенат, побоюючись ветеранів колишнього диктатора, влаштував йому пишні похорони.

Під час першої громадянської війни (88–82 рр. до н. е.) загинула велика кількість людей, похитнулася внутрішня міць Римської держави. Марій і Сулла показали, що армія сильніша за закони, що будь-які закони можна встановлювати і змінювати за допомогою сили. Відтепер правителі стали шукати опору не в народних зборах, а у війську. Відразу після смерті Сулли почалися нові смути.

У 74 р. до н. е. в Римі спалахнуло повстання рабів, яке очолив раб-гладіатор Спартак. Це була справжня війна рабів проти римлян. Повсталі неодноразово перемагали римське військо. Лише через кілька років це повстання було придушене зусиллями трьох римських армій.

Мал. 4. Страта повсталих рабів (сучасний малюнок)

Запитання і завдання

1. Які зміни відбулися в Римській державі після придушення руху Гракхів?
2. У чому полягала військова реформа Гая Марія? Які наслідки вона мала?
3. Що таке громадянська війна? Чим вона відрізняється від інших воєн? Чи тільки в Римі були громадянські війни?
4. Чому і як розпочалася перша громадянська війна в Римі? Проти кого був спрямований терор маріанців?
5. Розкажіть про диктатуру Сулли та його проскрипції.
6. Висловіть своє ставлення до Марія або Сулли.
7. Під час Другої Пунічної війни римський народ проявив високу єдність і патріотизм. Що, на вашу думку, спонукало римських громадян воювати між собою, проявляти жорстокість та зраджувати?
8. Які наслідки мала перша громадянська війна?

§ 42. Захоплення Цезарем влади в Римі

Пригадайте, якою була обстановка в Римі наприкінці II – в першій половині I ст. до н. е. Які політичні сили боролися між собою? Кому належала реальна влада в державі?

1. Як відбулося посилення влади полководців у Римі?

Після повстання Спартака в Римі розпочалися нові громадянські чвари. Бійки в народних зборах, криваві сутички на вулицях і дорогах стали звичним явищем римського життя.

Водночас успішні завойовницькі війни і перетворення армії в найману посилили владу полководців. Римські воїни корилися тільки своєму воєначальникові. Сталося так, що вирішальне слово в боротьбі за владу сказали не народні збори чи сенат, а саме полководці.

Найупливорішими державними діями та полководцями в той час були *Гней Помпей*, *Юлій Цезар* і *Марк Красс*. Кожен з них прагнув влади і слави.

Мал. 1. Гай Юлій Цезар.

Уважно розгляньте скульптурні зображення Цезаря та Помпея.

Яку інформацію можна одержати про осіб, їх характер з цих зображень

Цікаво знати. Гай Юлій Цезар був дуже честолюбною людиною. Єдина мета, до якої він прагнув усе життя, – це влада і слава. Одного разу Цезар проїжджав через бідне село, і його друзі стали жартувати: і тут, як у Римі, йде боротьба за владу. На це він цілком серйозно відповів їм: «Краще бути першим на селі, ніж другим у Римі». Розповідають, що Цезар одночасно міг читати, писати і розмовляти з відвідувачами. На війні він негайно складав плани і швидко їх виконував. Про одну зі своїх перемог Цезар повідомляв у Рим украй лаконічно: «Вені, віді, віці» («Veni, vidi, vici»), що в перекладі з латинської означає: «Прийшов, побачив, переміг!». Відтоді цей вислів став крилатим.

2. Що таке перший тріумвірат?

Спочатку Цезар, Помпей і Красс ворогували між собою, але з часом примирились і домовились діяти спільно, допомагати один одному. В 60 р. до н. е. була укладена угода між трьома видат-

Мал. 2. Гней Помпей.

За свої військові успіхи Помпей отримав звання Великий. Серед солдатів він користувався великою пошаною. Помпей прагнув стати першим громадянином, але поважав авторитет сенату і закони

ними діячами – *тріумвірат*. Тепер вони стали наймогутнішими в країні людьми. Помпей мав військову славу, і за нього стояли розпущені ним солдати (ветерани). Юлій Цезар мав великий авторитет серед плебеїв і в народних зборах. Красс представляв багатих римських громадян. Особливих повноважень тріумвіри не мали, але завдяки своєму впливу й авторитету проводили будь-які закони та постанови. Сенат був безсилий боротися з тріумвіратом. Ніхто в Римі, навіть народні збори, не міг заперечити їм. Поет Марк Теренцій Варрон написав сатиру проти тріумвірів під назвою «Триголове страховисько».

Кожен з тріумвірів (учасників тріумвірату) використав цю угоду для того, щоб провести вигідні для себе закони і посісти найважливіші військові посади. Помпей став командувати військом, яке стояло в Іспанії. Крассу доручили воювати на сході з Парфією (назва Персії після захоплення влади царями з племені парфян). Цезаря поставили намісником у Галлії, щоправда, її треба було ще завоювати.

3. Якими наслідки завоювання Галлії для Риму, зокрема для армії?

Галли, крім долини річки По, населяли територію сучасної Франції, Бельгії, на сході – до річки Рейн. Римлянам належала лише південна частина Галлії. Її називали «Галлія, одягнена в тогу». Більша частина Галлії залишалася вільною, і римляни називали її «кошлатою Галлією».

Галли склалися з багатьох племен, які ворогували між собою. Цим скористався Цезар, який проводив політику «розділяй і владарюй».

Підкорити Галлію Цезарю вдалося ціною великих зусиль. Численні і войовничі галльські племена чинили запеклий опір римлянам. Неодноразово доля Цезаря та його армії трималася на волосинці. Тільки талант Цезаря як полководця і римська військова техніка допомагали йому вийти переможцем у цій війні.

Перемога дала римлянам величезну здобич – безліч худоби, дорогоцінні метали, сотні тисяч рабів, а Цезарю – можливість збільшити плату воїнам. Він обіцяв також наділити їм землю. Від його імені в Римі влаштовувались видовища та роздавали хліб бідноті. Завоювання Галлії Цезар описав у своїх «Записках про Галльську війну».

4. Як розгорталися події під час другої громадянської війни (49–45 рр. до н. е.)?

У 53 р. до н. е. велика армія римлян на чолі з Крассом, який почав війну з Парфією, зазнала тяжкої поразки. Сам полково-

Мал. 3. Перехід військ Цезаря через Рубікон

дець був убитий під час переговорів з парфянами. Таким чином, тріумвірат розпався внаслідок загибелі одного з тріумвірів.

Сенат наділив Помпея надзвичайними повноваженнями, водночас скасував повноваження Цезаря в Галлії і зобов'язав його розпустити військо. Цезар відмовився виконати це рішення. На чолі одного зі своїх легіонів він підійшов до річки Рубікон, яка розділяла Північну і Середню Італію. Цезар довго вагався. Адже перейти Рубікон – означало вчинити заколот проти Республіки. Нарешті він наважився, і 10 січня 49 р. до н. е. лише з одним легіоном перейшов річку, сказавши знамениті слова: «Жереб кинуто!». Так почалася друга громадянська війна.

Армія Цезаря швидким маршем пішла на Рим. Сенат мав значно більше військ, але вони були розкидані в провінціях. Головні сили Помпея зосереджувалися в Іспанії. У Римі знялася паніка: консули тікали так поспішно, що не захопили скарбниці. Майже весь сенат на чолі з Помпеем утік у Грецію, щоб там зібратися з силами.

Цезар без бою вступив у Рим і заволодів Італією. Римські громадяни очікували, що станеться щось схоже на сулланські проскрипції, але Цезар вирішив ні з ким не сваритися. І тоді, і пізніше він прощав своїх ворогів.

Вирішальна битва між військами Цезаря та Помпея відбулася біля міста *Фарсали* (Греція). Цезар здобув блискучу перемогу. Помпей утік до Єгипту, рештки його армії перейшли на бік Цезаря. Там він просив притулку в юного царя Птолемея. Цезар пішов за Помпеем до Єгипту. Радники єгипетського царя, побоюючись Цезаря, зрадницьки вбили Помпея. Розповідають, що голову великого полководця піднесли Цезарю. Побачивши цей страшний дарунок, він відвернувся і заплакав.

У цей час Птолемеї вів боротьбу за престол зі своєю сестрою *Клеопатрою*. Цезар став на її бік. Після затяжної війни римський полководець переміг Птолемея, а Клеопатра стала царицею Єгипту.

Поміркуйте, що сприяло здійсненню задумів Цезаря.

5. Якою була диктатура Цезаря?

Підкоривши провінції, Цезар повернувся до Італії. Громадянська війна закінчилася. Цезар здобув величезну владу: як народний трибун, консул, цензор, претор, а згодом став і верховним понтифіком. У 44 р. до н. е. його призначили *довічним диктатором*, а почесне звання *імператор* (латинською – повелитель) стало його почесним титулом. Народні збори хоч і скликалися час від часу, проте вже втратили реальну силу. На відміну від Сулли Цезар не вдався до терору, а проголосив безкровний громадянський мир.

6. Як завершилося правління Цезаря?

Проти Цезаря виникла змова, в якій брали участь як оптимати, так і колишні прибічники диктатора. Вороги Цезаря поширювали чутки, що він домагається проголошення себе царем. Серед змовників головну роль відігравали Гай Кассій та Марк Юній Брут.

Для допитливих

Брут був палким захисником Республіки і свободи. Він вважав себе нащадком того Брута, який вигнав з Риму останнього царя Тарквінія Гордого. Цезар у молодості кохав його матір і ставився до нього як до сина (побутує думка, що Брут був сином Цезаря).

15 березня 44 р. до н. е. Цезар прибув на засідання сенату. Коли він увійшов у портик, змовники оточили його тісною юрбою і почали з ним розмову. Раптом, за умовним сигналом, вони кинулись на Цезаря з кинджалами, які ховали під сенаторськими тогами, і закололи його. Розповідають, що спочатку Цезар спробував захищатися, але побачивши серед змовників Брута, зі словами: «І ти, Бруте?!» – закрив обличчя краєм одягу і впав мертвий перед статуєю Помпея.

Мал. 4. Вбивство Цезаря (сучасний малюнок). Знайдіть у тексті підручника опис цієї події

Так на 55-му році скінчилося життя цієї видатної людини. Проте змовники не спромоглися відновити Республіку. В Римі знову почалася боротьба за владу.

Запитання і завдання

1. Хто входив до складу Першого триумвірату?
2. Які зміни в римському війську сприяли захопленню Цезарем влади в Римі?
3. Чому і як розпочалася друга громадянська війна? В яких землях велись військові дії?
4. Розкажіть про диктатуру Цезаря. Чим вона відрізнялася від диктатури Сулли?
5. Хто, на вашу думку, винен у розпалюванні другої громадянської війни?
6. Чому виникла змова проти Цезаря? Чи схвалюєте ви дії Брута та інших змовників?
7. Яка з п'яти армій – Тутмоса III, Ашшурбаніпала, Александра Македонського, Ганнібала чи Цезаря – була сильнішою? Опишіть можливий хід і результати битв між ними.

До лічби років

В якому році був укладений Перший триумвірат? Скільки років пройшло від встановлення Республіки до захоплення Цезарем влади в Римі? Що було раніше: диктатура Цезаря чи правління Дарія I у Персії? На скільки раніше? Свою відповідь обґрунтуйте за допомогою стрічки часу.

ТЕМА 2.

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 43. Падіння республіки та утворення імперії

Пригадайте, яку державу називають республікою, а яку – монархією. В яких відомих вам державах стародавнього світу була встановлена республіка, а в яких – монархія?

Запитання для обговорення в класі під час уроку. В чому своєрідність Римської імперії порівняно з асирійською чи китайською імперією Цінь?

1. З якою метою було створено Другий тріумвірат?

Мал. 1. Статуя Октавіана Августа. Яку інформацію можна одержати про особу з цього зображення?

Убивство Цезаря вже не могло врятувати Республіку. В Римі почалася боротьба між двома провідними силами – республіканцями й цезаріанцями. Республіканцями були сенатори та їх прибічники, які прагнули відновити давню Республіку. Цезаріанці – друзі Цезаря – намагалися зберегти ту верховну владу, якою володів Цезар. Між арміями цих сил відбувались жорстокі сутички. В Італії знову спалахнули громадянські війни.

На той час на владу в Римі претендував спритний юнак, троюрідний племінник Цезаря – *Октавіан*. Перед смертю Цезар уживив його, тож він став іменуватись *Гай Юлій Цезар Октавіан*.

У 43 р. до н. е. три полководці-цезаріанці – Октавіан, Антоній і Лепід уклали союз правителів, відомий під назвою *Другого тріумвірату*. Тріумвіри ді-

тали необмежені права «для впорядкування Республіки». Вони ввели війська в Рим і оголосили проскрипції. Почалася розправа з противниками Цезаря. Терор був не менш кривавим, аніж у часи Сулли. Загинуло майже 300 сенаторів і 2 тис. багатих римлян, а їх майно було захоплено.

Для допитливих

Скрізь загони солдатів розшукували засуджених. За винагороду дружини доносили на чоловіків, діти – на батьків, раби – на панів. В Італії безкарно діяли розбійники, які хапали вільних людей і робили їх рабами. В пам'яті римлян це був час жаху і хаосу. Під час терору загинув великий оратор Ціцерон – палкий противник Марка Антонія.

Наступного року Антоній та Октавіан переправились з військом у Македонію, де їм протистояли сили Брута і Кассія. У битві біля міста Філіппи армія республіканців була розбита. Брут і Кассій покінчили самогубством, а рештки їхнього війська перейшли на бік тріумвірів.

2. Чим завершилась війна між Октавіаном і Антонієм?

Після перемоги тріумвіри поділили між собою Римську державу. Октавіан узяв собі Італію і західні провінції. Антоній вирушив у східні провінції. Він одружився з єгипетською царицею Клеопатрою і почав жити в столиці тогочасного Єгипту – Александрії. Лепіду дісталася Африка, але незабаром Октавіан позбавив його влади тріумвіра.

Тепер Октавіан і Антоній залишилися вдвох. За кілька років між ними почалася війна, а в 31 р. до н. е. відбулася вирішальна морська битва поблизу берегів Західної Греції, біля *мису Акцій*. У розпалі битви з невідомих причин Клеопатра наказала своєму флоту повернутися до Єгипту. Побачивши це, Антоній кинувся навздогін. Кілька днів воїни чекали повернення свого командира, а не дочекавшись, перейшли на бік Октавіана.

Улітку 30 р. до н. е. Октавіан почав наступ на Єгипет і зайняв Александрію. Вважаючи своє становище безнадійним, Антоній заколов себе мечем. Октавіан підступно захопив Клеопатру в полон і наказав пильно за нею стежити, щоб потім під час тріумфу провезти її по Рима. Довідавшись про це, Клеопатра вирішила позбутися життя. Відданому рабу вдалося одурити варту і пронести в корзині зі смоквою (інжиром) змію. Клеопатра загинула від її укусу і цим врятувала себе від приниження.

Єгипет проголосили римською провінцією. Октавіан залишився єдиним господарем володінь Риму. Громадянські війни, що тривали впродовж десятиліть, закінчилися. Завершилось також існування Римської республіки. Розпочався новий період – період одноосібного правління, епоха імперії.

3. Яким було правління Октавіана Августа (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.)?

Повернувшись у Рим, Октавіан прийшов до сенату і відмовився від своїх повноважень. Він оголосив про відновлення Республіки і повернення влади сенату й народу. Однак напередодні він виключив із списку senatorів всіх своїх супротивників. Тож не дивно, що сенат запропонував йому відмовитися від свого наміру. Звичайно, Октавіан «великодушно» погодився. Віднині він називав себе не диктатором, а *принцепсом* – так за традицією називали першого в списку senatorів. Принцепс головував на засіданнях сенату і перший висловлював свою думку. Звідси устрій ранньої імперії одержав назву – *принципат*.

Римська держава й надалі називалася Республікою. Правити нею мав сенат, а Октавіан проголошувався охоронцем держави. Країна була поділена між сенаторами та принцепсом. До сенату відійшли давні, мирні провінції, де майже не було військ. У провінціях Октавіана стояли майже всі легіони, тому він став командувачем армії. Була створена окрема скарбниця принцепса – *фіск*.

За Октавіана так самоскликалися народні збори. Але вибори посадових осіб не були вільними: голосували за тих, кого пропонував Октавіан. Уся діяльність посадових осіб залежала від волі принцепса. Накази Октавіана беззаперечно виконували навіть консули і трибуни. Сенат слухняно приймав усі пропозиції принцепса. Відновлення Республіки було лише подобою, насправді це була монархія, а Октавіан – єдиновладний правитель держави.

Сенат присвоїв Октавіану найпочесніше звання – Август, що означало «святий», або «звеличений божеством». Оскільки він був командувачем

усіх збройних сил, його оголосили імператором і називали *Імператор Цезар Август, син божественного*.

Надалі всіх правителів Римської держави називали імператорами, Цезарями та Августами. Тому Октавіана Августа називають першим римським імператором, а новий устрій Римської держави – *імперією*.

Для особистої охорони і підтримання внутрішнього порядку в державі Август створив спеціальні війська – *преторіанців*. Вони мали більше утримування, краще озброєння, ніж інші легіонери.

Август користувався великою пошаною; поети оспівували його у віршах, історики – у своїх працях. Помер Август на 76 році життя. Йому було влаштовано пишний похорон, а постановою сенату визнано божественним.

4. Що таке «золотий вік» римської літератури?

За часів Августа римська література досягла найвищого розквіту, свого «золотого віку». В цей час жили і творили видатні поети і письменники Вергілій, Гораций, Овідій, Тіт Лівій. Мову письменників і поетів епохи Августа називають «золотою латиною». Римські громадяни стали захоплюватися літературою. У Римі відбувались літературні читання, які відвідував Август з родиною та своїми наближеними. Поети і письменники читали свої нові твори.

Август намагався прихилити письменників та поетів на свій бік. У цьому йому допомагав – Меценат, відомий багатій та покровитель мистецтва. Меценат згуртував навколо себе найвидатніших поетів і письменників, щедро винагороджуючи їх. Його ім'я увійшло в нашу мову як багатий та безкорисливий покровитель мистецтва.

Найвідомішим поетом того часу був *Вергілій*, який уславився своєю поемою «Енеїда». Написана урочистим і гучним віршем, поема прославляє мужність, побожність, вірність, повагу до старших. У ній ідеться про сина Венери, одного з захисників Трої – Енея, на честь якого і названо поему.

Вергілій продовжив розповідь Гомера про Троянську війну. Поема починається з того, як з палаючої Трої Еней виносить на плечах свого старого батька. Після незвичайних пригод він оселився в Італії, заснував нову державу і започаткував рід Юліїв, з якого походили Юлій Цезар та Октавіан Август. У поемі стверджувалось, що ніби самими богами римлянам дано право на світове панування: «Ось тобі, римляне, буде мистецтво. Пам'ятай, що ти маєш народами правити, встановлювати їм

Мал. 3. Вергілій. Мозаїка

мир, слабосилих милувати та упокорювати гордовитих». «Енеїда» на довгі століття стала найпопулярнішим твором римської літератури.

Після Вергілія відомим поетом у Римі був *Горацій*. Він вважався щирим другом Мецената і користувався його підтримкою. У своїх творах поет оспівував просте сільське життя на лоні природи, звеличував Італію з її найродючішими і найкращими землями в світі. Як і Вергілій, він прославляв Августа, завдяки якому римляни живуть у мирі та спокої: «Ні заколоту, ні насильницької смерті не боюся, доки Цезар править землею».

Видатнішим твором Горація є ода¹ «Пам'ятник», яку наслідувало багато поетів. Найкращим пам'ятником людині є її творчість, стверджував поет. Такий пам'ятник не зруйнує незчисленна низка років, він міцніший за мідь, величніший за піраміди: «Весь я не помру, більша частина від мене не підвладна смерті, і зростатиме слава моя, вічно нова, доки на Капітолій виходитиме жрець з мовчазною весталкою».

¹ Ода – невеликий ліричний твір, присвячений видатній особі або події.

Поезіями про кохання, особливо поемою «Метаморфози»², уславився поет Овідій. У «Метаморфозах» розповідається про чудесні перетворення людей у рослин і тварин. Завершується поема міфом про перетворення Юлія Цезаря на зірку. Незадоволення в Августа викликала поема «Мистецтво кохання», яка містила поради, як знайти коханку та обдурити чоловіка. Особливо подобалася ця поема знатній молоді. Август вбачав у ній глузування зі своїх законів про шлюб, тому заслав поета в далеке причорноморське місто Томи (на території сучасної Румунії), де поет сумував за рідним краєм і друзями. Він написав віршовані «Послання», говорив про свій сум і благав прощення. Але Август не пробачив Овідія, який так і помер у вигнанні.

Визначним твором епохи стала «Історія Риму від заснування міста», написана Титом Лівієм. Цей твір складається зі 142 книг і розповідає про часи від заснування Рима до 9 р.³ У праці прославляється доблесть римського народу, завдяки чому Рим став великим і могутнім.

² Метаморфоза – перетворення, видозмінення чогось. Наприклад, у людей зовнішності, характеру тощо, а у тварин перетворення гусені в лялечку, а лялечки – в метелика і т. д.

³ Надалі: якщо дату наведено без зазначення ери, то вона стосується нашої ери.

Запитання і завдання

1. Які події відбувалися в Римі після загибелі Цезаря?
2. Хто входив до складу Другого тріумвірату? Чи можна вважати боротьбу з республіканцями громадянською війною? Чим завершилась боротьба між тріумвірами?
3. Які заходи запровадив Август усередині Римської держави?
4. Порівняйте владу Октавіана Августа в Римі та Дарія I у Персії. Зробіть висновки.

5. Які поети і письменники уславили вік Августа?
6. Які порядки, встановлені Августом, ви схвалили б, а які – ні?
До лічби років
Скільки років тому був укладений Другий тріумвірат? Як би відповів римлянин на запитання: «В якому році розпочалося правління Августа, а в якому він помер?».

§ 44. Римська імперія в I–II ст.

1. Чим відзначалося правління римських імператорів у I ст.?

Ще за життя Августа дуже гостро стояло питання про наступництво влади. Позаяк він не мав потомків чоловічої статі, то вирішив усиновити свого пасинка Тіберія (з роду Клавдіїв). Тіберій був замкненою,

похмурою людиною і не користувався симпатіями Августа. Імператор спочатку і не думав обирати його наступником, та після смерті онуків у нього не було іншого виходу.

Після пишного поховання Августа сенат звернувся до Тіберія з проханням бути його наступником. На знак поваги до сенату він відмовився. Але все було вирішено наперед, то сенат таки «умовив» Тіберія.

Для допитливих

Упродовж I ст. у Римі правили дві династії: Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв. Імператори першої династії – Тіберій, Калігула, Клавдій та Нерон – за народженням або усиновленням належали до роду Юліїв і Клавдіїв. До династії Флавіїв належали три імператори: Веспасіан, його старший син Тіт і молодший Доміціан.

Імператори I ст. викорінювали останні залишки демократії. Народні збори втратили будь-яке значення. Забороняли і спалювали небажані для імператорів книги. За законом, до відповідальності почали притягати тих, чиї вчинки або слова вважалися образливими для правителів. До суду притягались видатні сенатори, письменники, прості люди. Їх майно забирали, а самих засуджених відправляли на заслання або страчували. У Римі розвелось багато донощиків. Навіть на домашньому бенкеті люди боялися говорити зайве слово.

Майже до самого кінця I ст. у Римській державі панували страх та мовчання. Кожного нового імператора сенат вітав спочатку як визволителя від тиранії і жорстокого свавілля його попередників. Кожен з них розпочинав з помилування, відміняв розпорядження свого попередника. Але спливав час, і новий правитель починав криваві розправи зі своїми противниками.

Як ви розумієте вислів: «Август залишив після себе хорошу спадщину та поганих спадкоємців»?

2. Чим «уславився» Нерон?

Упродовж 54 – 68 рр., тобто чотирнадцять років, на чолі Римської держави був один із найжорстокіших імператорів – *Нерон*. Його матір'ю була Агриппіна – правнучка Августа. Розповідають, як один астролог передбачав, що її син буде правителем, але вб'є матір. На це вона відповіла: «Нехай вбиває, аби лише правив».

Нерону було 17 років, коли вступив на престол. Спочатку він правив за вказівками видатного філософа Сенеки та матері. Але з часом це його почало драгувати, і він підіслав до матері вбивць.

Мал. 1. Нерон (стародавнє погруддя)

Убили також стареньку тітку та дружину. Позбавив себе життя за наказом Нерона колишній його вихователь філософ Сенека.

Ширилися переслідування за законом про образу величності. Часто-густо багатих людей Нерон знищував заради того, щоб заволодіти їхнім майном; сенаторів – з ненависті до видатних людей.

Цікаво знати. Імператор уважав себе великим артистом. Він любив виступати перед народом з власними піснями або на арені цирку в ролі візника. Концерти «великого співака» тривали цілий день і були справжньою мукою для слухачів. Спеціальні наглядачі з палицями стояли між рядами; вони «вибивали» аплодисменти і стежили за тим, щоб ніхто не залишив концерт. Деяким глядачам все-таки вдавалося втекти через огорожу; інші вдавали, що знепритомніли, і їх виносили на ношах.

Великим нещастям для жителів Рима була пожежа 64 р., що тривала аж дев'ять днів. У той час, як вогонь знищував будинки та давні святині міста, Нерон стояв на вежі і під звуки ліри читав поему про загибель Трої. Згоріла значна частина Рима, величезна кількість людей залишилася без притулку та майна. Ходили чутки, що сам імператор наказав підпалити Рим, бо хотів виразно прочитати уривок з поеми. За іншою версією, він це зробив, аби перебудувати і перепланувати місто.

Після пожежі Рим було відбудовано. Особливою пишністю відзначався розкішний імператорський Золотий палац, який займав величезну площу. В середині нього були поля, виноградники, пасовища та озеро. Кімнати і зали були оздоблені золотом і коштовним камінням. Над головною палатою обертався купол, побудований на зразок зоряного неба.

Щоб задобрити римлян, Нерон безкоштовно роздавав хліб, влаштовував пишні видовища, іноді дарував дрібні гроші.

Колосальне марнотратство Нерона призвело до збільшення поборів з провінцій і невдоволення тамтешнього населення. Проти імператора почалися повстання. Сенат оголосив Нерона ворогом батьківщини, повстали і преторіанці.

Нерон утік з Рима на віллу одного зі своїх вільновідпущеників. Розуміючи, що йому загрожує безчестя, став готуватися до смерті. Та імператор вагався: не раз він підносив до горла меч, повторюючи: «Який артист гине!». Нарешті вільновідпущеник підштовхнув його руку. Так загинув Нерон.

Сенат відмовився обожествляти померлого імператора і прокляв його. Разом з Нероном припинила своє правління Римом династія Юліїв-Клавдіїв.

3. Яким було правління Доміціана?

Наприкінці I ст. у Римі правив імператор *Доміціан*. Він був жорстоким та лисим, тому його звали «лисим Нероном». Доміціан страж-

дав манією величі. Він вимагав, щоб його називали паном та богом. Імператор спорудив сам собі величезну кількість статуй. За його наказом з давніх будівель зіскрібали імена їх засновників і замінювали власним іменем імператора. Знову стали в пригоді донощики, послуги яких Доміціан щедро оплачував. У державі почався терор. За наказом імператора знищували багато невинних людей, у тому числі й членів його сім'ї.

Проти Доміціана було підготовлено змову, і він був убитий. Сенат засудив пам'ять імператора Доміціана і наказав знищити всі його зображення та написи.

4. Чому правління династії Антонінів називали «золотим віком»?

Після смерті Доміціана в Римі почала правити династія *Антонінів*, яка залишила про себе добру пам'ять. Часи правління Антонінів (96–192 рр.) називають «золотим віком». У цей період установились нормальні відносини між імператорами і сенатом, припинились страти та гоніння, люди із заслання поверталися на батьківщину, а донощиків було покарано. Всі одержали можливість вільно висловлювати свої думки. Найвідомішими імператорами «золотого віку» були *Траян* та *Марк Аврелій*.

Марк Ульпій Траян став імператором у 98 р. Більшу частину свого життя він провів у походах. Траян був сміливим та сильним воїном, чудово володів зброєю. В поході завжди йшов пішки попереду війська, їв простий солдатський харч.

Траян вважався зразковим правителем. Сенат нагородив його титулом «найкращий імператор».

Мал. 2. Доміціан
(стародавнє погруддя)

Мал. 3. Траян
(стародавнє погруддя)

Для допитливих

Вручаючи меч начальнику палацової гвардії, Траян урочисто проголосив: «Бери цей меч, щоб користуватися ним для мого захисту, якщо я буду правити добре; і щоб використати проти мене, якщо я буду правити погано».

Імператор обіцяв про все радитися з сенатом. Він турбувався про дороги та гавані, чим сприяв розвитку торгівлі. За його пропозицією, держава взяла на себе турботу про виховання сиріт і дітей з бідних сімей. Згодом, при вступі правителів Риму на престол, їм бажали бути щасливішими за Августа і кращими за Траяна.

За часів Траяна Римська імперія досягла найбільших розмірів. Траян вів дві запеклі і кровопролитні війни з племенами даків, що населяли територію сучасної Румунії. В результаті завоювання Дакія була перетворена в провінцію і заселена римськими колоністами.

Мал. 4. Битва римлян з даками. Рельєф з колони Траяна

Перемогу над даками Траян відзначив у Римі розкішними видовищами, які тривали 123 дні поспіль. На аренах цирків та амфітеатрів билися 10 тис. гладіаторів, було вбито 11 тис. диких звірів.

Після завоювання Дакії Траян рушив походом на схід, в Азію. Була завойована північна Аравія і розпочато великий похід проти парфян. Зрештою Траян захопив частину Вірменії і все Дворіччя, аж

до Перської затоки. Ніколи ще римські воїни не просувалися так далеко на схід. Траян навіть мав намір піти шляхами Александра Македонського. Але наразі в тилу вибухнули повстання підкорених народів. Це змусило Траяна відступити і відвести війська. Повертаючись на батьківщину він захворів і помер (117 р.).

Мал. 5. Марк Аврелій (статуя)

Походи Траяна були останніми завойовницькими війнами Риму. Наступник Траяна імператор Адріан відмовився від усіх завоювань на сході, крім Аравії. В середині II ст. Римська імперія в основному переходить від наступу до оборони своїх величезних володінь.

5. Як завершилось правління династії Антонінів?

Марк Аврелій, будучи при владі впродовж 161–180 рр., став тим філософом на троні, про якого мріяли і греки, і римляни. Він здобув прекрасну освіту. З 12 років Марк Аврелій почав вивчати філософію і цікавився нею усе життя.

Цікаво знати. Після нього залишився великий філософський трактат «До самого себе». Перша заповідь Марка Аврелія – підпорядкування почуттів розумові. Друга – служіння обов'язкові: «Виконуй ту справу, на яку поставлений». Головне, на думку філософа, – це любов до людей та виконання обов'язку перед ними. Імператор жив та правив у повній злагоді зі своїми правилами.

Майже все правління Марка Аврелія було заповнене війнами. На сході парфяни вибили римлян з Вірменії і вторглися в Сирію. Імператор спорядив туди добірні римські легіони. Парфяни були розбиті. Римські війська перейшли навіть Тигр і вторглися в межі Мідії. Та несподівано у війську почалася чума, яка ширилася по всій імперії. Чимало людей викосила ця жахлива хвороба.

Неспокійно було і на кордонах Римської імперії. Германці та сармати перейшли Дунай. Римський імператор особисто очолив військо в двох великих і переможних походах проти германців та сарматів. Та в 180 р. від чуми, яка знову спалахнула у військах, Марк Аврелій помер.

Спадкоємцем Марка Аврелія став його син *Коммод*. Це був жорстокий та розбещений імператор. Здавалося, що знову відродилися звичаї правителів-деспотів. Подібно до Доміціана, він вимагав божественних почесностей. Знов почалися переслідування senatorів і масові страти.

Коммод був першим імператором, який вийшов на арену амфітеатру як гладіатор. Він навіть оселився в гладіаторській школі та збирався вступити на посаду консула в одязі гладіатора. Та в ніч на 1 січня 193 р., напередодні того дня, Коммод був убитий змовниками. Цю звістку в Римі сприйняли з радістю. Сенат наказав розбити статуї Коммода і знищити його ім'я на спорудах. Так загинув останній представник династії Антонінів, яка правила Римською імперією майже століття. Кінець Антонінів збігся з кінцем благополуччя Римської імперії.

Мал. 6. Коммод
(стародавнє погруддя)

Запитання і завдання

1. Які зміни відбулися в римському суспільстві в I ст.?
2. Які характерні риси тиранів утілились у римських імператорах I ст.?
3. Назвіть ті явища, які лежать в основі виразу «золотий вік» імперії.
4. Розкажіть про особистість Траяна та його військові походи.
5. Яким був кінець правління династії Антонінів?
6. Імператор Траян якось сказав: «Я хочу бути таким імператором, якого сам собі бажав, якби був підданим». На вашу думку, чи вдалося йому здійснити свою мрію?

§ 45. Римська культура пізньої Республіки та періоду імперії

1. Яким було місто Рим у часи імперії?

У перші століття нашої ери Рим став одним з найбільших міст Середземномор'я. В ньому на той час проживало понад 1 млн жителів.

Економічним і політичним центром Рима стає *форум*¹. Спочатку це була ринкова площа. Але пізніше навколо форуму споруджували будівлі, і він зрештою опинився в центрі Рима. За часів Римської республіки на форумі збирались народні збори. Імператори Цезар, Август, Нерон,

Траян перебудовували й добудовували його. Тут з'явились величезні храми, пам'ятники та інші громадські споруди.

¹ Форум (латинською мовою — площа, двір) — у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувались народні збори, влаштовувались торги і здійснювався суд.

Поблизу форуму, на Палатинському пагорбі, стояли розкішні імператорські палаци, на іншому пагорбі – Капітолії – величні храми римських богів.

На честь перемог імператора Траяна над даками була споруджена колона заввишки 40 м – *колона Траяна*. Вона була обвита, ніби стрічкою, мармуровими рельєфами, які зображували сцени війни з даками. В постамент колони була замурована золота урна з прахом імператора Траяна, а на вершині стояла його статуя.

Мал. 1. Рим часів імперії (сучасний малюнок)

2. Якими були досягнення римлян в архітектурі?

Користуючись текстом та малюнками дайте відповідь. У чому ви вбачаєте взаємозв'язок римської та грецької архітектури?

Величезний вплив на римську архітектуру справили елліністичні споруди. Римляни використовували всі три грецькі архітектурні стилі, але перевагу віддавали коринфському ордеру. З обтесаних і припасованих один до одного каменів вони навчилися будувати дугоподібні перекриття – арку, склепіння й купол. Арки (від латинського слова *arcus* – дуга) використовували при будівництві

Мал.2. Колонна Траяна в Римі (сучасний вигляд)

мостів, водогонів та інших споруд. Щоб надати храмам і залам більшої висоти і величності, робили дугоподібні стелі – *склепіння*. *Куполом* називають стелю у вигляді перевернутої величезної чаші.

Мал. 3. Внутрішній вигляд Пантеону. Які враження на вас справляють давньоримські пам'ятки?

«Храмом усіх богів» римляни називали Пантеон, який є зразком купольної будівлі. Це кругла споруда, перекрита куполом (одним з найбільших у світі). Крізь величезне кругле вікно посередині купола ллється потік світла, який розсіюється по краях просторої зали. Контраст світла та напівтемряви створюють таємничий, молитовний настрій.

Наприкінці I ст. у Римі імператори з династії Флавіїв побудували амфітеатр, відомий у світі як *Колізей*.

Цікаво знати. Ця грандіозна споруда вміщувала понад 50 тис. глядачів, які приходили подивитися на гладіаторські бої, цькування звірів. Іноді тут влаштовувались морські бої. Для цього через підземні труби арену Колізею наповнювали водою. Навколо арени чотири яруси місць для глядачів; їх висота 48 м (це сучасний 19-поверховий будинок). Для захисту глядачів у спеку над Колізеєм натягувалося покриття з парусини. Всередині амфітеатр був облицьований мармуром та оздоблений різноманітними прикрасами. І в наш час руїни цієї величної споруди – своєрідна прикраса Рима.

Мал. 4. Колізей (сучасний вигляд). Знайдіть у підручнику опис цієї пам'ятки

Серед архітектурних пам'яток Стародавнього Риму особливе враження справляють водогони, які називали *акведуками*. Їх будували з блоків тесаного каменю. Великі жолоби піднімали на високі міцні *аркади*². В Римі працювало 11 водогонів, три з них працюють дотепер. Загалом у

² Аркада – ряд однакових за формою і розміром арок, що спираються на стовпи або колони.

Римській імперії близько 100 міст постачалися водою за допомогою акведуків. Найбільший у світі акведук – Карфагенський – був збудований у II ст. Він має довжину 132 км, а висота його двоярусної аркади сягає 40 м.

Мал. 5. Акведук

По акведуках вода надходила у фонтани, з яких її можна було брати для пиття, та громадські лазні – терми, доступні для усіх вільних людей.

Цікаво знати. В терми приходили помитися, розважитися, зайнятися гімнастикою, поспілкуватися, обмінятися міськими новинами та плітками. Молоді поети читали тут свої вірші. Деякі римляни проводили в термах цілі дні.

До складу терм входили лазні з холодною, теплою та гарячою водою, басейн для плавання, приміщення для відпочинку та бесіди, бібліотеки, бігові доріжки, спортивні майданчики, квітники, сад. За рахунок засновника терм відвідувачам пропонували олію для змащення тіла після купання.

Величезними розмірами та розкішшю відзначалися імператорські терми, які споруджувались як дарунок римському народу. На початку III ст. були побудовані терми імператора Каракалли, які могли вміщувати до 18 тис. осіб.

Римляни будували великі прикордонні земляний вал чи кам'яна стіна задовжки сотні кілометрів. Уздовж валу височіли вежі зі сторожовими загонами, а через декілька веж стояли фортеці. В тилу цих укріплень розташовувався великий легіонерський табір.

3. Чим вирізнялася скульптура Риму?

Разом з підкоренням світу, римляни ознайомлювалися з новими способами прикрашання будинків та храмів, у тому числі зі скульптурою. З Греції та країн Сходу було вивезено велику кількість статуй. Римські скульптори вчилися у грецьких і наслідували їх. Так, імператорів часто зображували у вигляді богів та міфічних героїв.

У Римі значно розвинулось мистецтво скульптурного портрета. Римські скульптори прагнули не лише точно відтворити зовнішній вигляд людини, а й розкрити характер героя, його гідність та вади. Розглянемо скульптурне зображення Помпея: застигле, широке, м'ясисте обличчя з

коротким кирпатим носом, вузькими очима та глибокими і довгими зморшками на низькому лобі. Художник прагнув відобразити не хвилинний настрій героя, а притаманні йому риси: честолюбство і навіть марнославство, силу і в той же час деяку нерішучість, схильність до вагань. Зовсім інші риси характеру відобразив скульптор в аскетичному, вольовому обличчі Цезаря. Якщо вдивлятися в скульптурні зображення імператорів III–V ст., то можна побачити грубі обличчя, які погано поєднуються з царською пишнотою (адже імператорів того часу часто висували з простих солдатів, які дослужилися до високих чинів).

Мал. 6. Терми Каракали

Мал. 7. Портки і скульптури

Мал. 8. В римській школі (сучасний малюнок).

Чим навчання в Стародавньому Римі відрізнялося від сучасного?

4. Як навчалися давні римляни? Якими були досягнення науки?

Навчання дітей у Римі починалося з 7 років. У багатьох сім'ях заняття проводив раб-педагог, як правило, з греків. Але частіше діти ходили в школу, де навчалися читати, писати й рахувати. З 12 до 16 років римські юнаки відвідували школи граматики, вивчаючи літературу, граматику, логіку, арифметику, геометрію, астрономію та деякі елементи музики. Коли юнакові виповнювалось 16 років, він одягав чоловічу тогу і брався до занять риторикою, римським правом.

Писемність в Італію завезли грецькі колоністи: латинські літери походять від грецьких. Римляни писали в основному на папірусі, тому більшість книг мала вигляд сувоїв. Іноді аркуші пергаменту рівно обрізали, зшивали і вміщували в дерев'яну, обшиту шкірою палітурку. До нас дійшли художні твори, промови видатних

Мал. 9. Бібліотека. Реконструкція Форуму Траяна

ораторів, твори грецьких і римських істориків, географів, архітекторів та інших учених.

Великим римським оратором, прекрасним письменником був *Марк Туллій Ціцерон* (106–43 рр. до н. е.). Він став відомим завдяки судовим промовам та політичним виступам. Промови Ціцерона приваблювали величезну кількість слухачів.

Сучасником Ціцерона був великий римський поет *Лукрецій*. Він написав філософський трактат «Про природу речей», в якому виклав своє вчення «дзвінками і солодкими віршами». Лукрецій вважав, що світ виник з атомів і що боги не втручаються в справи нашого світу. В трактаті розповідається про історію утворення Землі і виникнення на ній живих істот, про розвиток первісного суспільства, пояснюються різні явища природи: грім, землетруси, хвороби та ін. Твір Лукреція прославляє красу, велич та могутність природи.

Дійшла до наших днів «Природнича історія», написана в I ст. римлянином *Плінієм*. Для написання її автор використав понад 2 тис. праць, які належали східним, грецьким і римським астрономам, медикам, агрономам, історикам та іншим ученим. Упродовж віків праця Плінія залишалась одним із основних посібників з природознавства. Під час виверження Везувію (79 р.) Пліній, спостерігаючи за цим явищем, занадто близько підійшов до вулкана і загинув.

5. Що свідчить про моральний занепад римського суспільства?

В часи Пізньої Республіки та в період імперії римляни забули про-
стий спосіб життя. Багаті громадяни вели розкішне життя. Вони буду-
вали чудові палаци, вілли, купували дорогих рабів.

Цікаво знати. Деякі палаци були такі великі, що їхніми залами можна було їздити в легкій колісниці. Для їх оздоблення з усього світу привозили найкращі статуї, золотий і срібний посуд, меблі з коштовного лимонного дерева, дорогоцінне каміння, арабські та індійські пахощі, рідкісні квіти. В деяких домах бенкети влаштовувались кожного дня. Велика кількість вираджених і надушених рабів обслуговували гостей, розважали їх танцями, співами, грою на музичних інструментах. Турбота про хороше частування переростала в страшенну обжерливість та марнотратство. Дехто навіть проїдав усе своє майно. Вмілий кухар коштував більше, ніж бойовий кінь, а рідкісна заморська риба – більше, ніж ділянка землі. Розповідають, що одного разу знаменитий багатій Лукулл обідав один, без гостей. Раб подав йому скромні страви. Лукулл образився і вигукнув: «Невже ти не знаєш, що сьогодні Лукулл обідає в Лукулла?».

Розкіш багатіїв і злидні незаможних верств населення в цю епоху досягли крайніх меж. Біднота в Римі тулилася в маленьких кімнатках багатоповерхових будинків. Ці будинки були наспіх збудовані і часто горіли або заваливались.

У римському суспільстві поширились крадіжки, хабарі та інші корисливі злочини. Звичайним явищем стають розлучення. Любовні пригоди жінок вищого стану були загальновідомі. Як говорили жартуючи, деякі жінки роки лічили не за консулами, а за чоловіками.

Звичайним явищем були чвари між батьками і дітьми. Під час проскрипцій 43 р. до н. е. були випадки, коли діти заради спадщини бажали смерті своїм батькам.

Простолюди Риму так само вже не хотів обтяжувати себе працею. У I ст. до н. е. він вимагав уже не землі, а «хліба і видовищ».

Утім не всі римські громадяни поринули в «новий спосіб життя». Були сім'ї, які жили дружно, ощадливо, чесно, тобто згідно «батьківських звичаїв».

Мал. 10. Давньоримський одяг

Запитання і завдання

1. Що свідчить про високий розвиток у Римі архітектури і скульптури?
2. Розкажіть про літературу та науку в Римі.
3. Які зміни відбулись у звичаях римських громадян у часи Пізньої Республіки та в період імперії?
4. Що вам подобається в римському мистецтві?
5. Уявіть, що ви побували в Колізеї (Пантеоні, термах). Що ви там побачили? Кого зустріли? Які ваші враження?

§ 46. Виникнення християнства

Пригадайте, що таке релігія. Які релігії стародавніх народів ви знаєте? Що в них подібного, а що – відмінного?

1. Які релігійні вірування поширились у Римській імперії в I ст.?

На початку нашої ери становище простих римлян погіршилось. Поступово втрачались віра в свої сили та надія на допомогу від давніх

язичницьких богів. Це був час, коли люди проявляли інтерес до всього незвичного, чудесного, фантастичного.

Римляни почали захоплюватись східними релігіями. Прості люди та раби очікували на прихід Спасителя, доброго та справедливого, здатного захистити знедолених і покарати винних.

В останнє століття до нашої ери в Палестині було багато мандрівних проповідників та пророків, які провіщали пришествя на Землю Божого посланця – *Месії*, грецькою мовою – *Христа*. Пришествя Христа мусило ознаменуватися перемогою добра та справедливості. Саме в таких умовах в Палестині виникла віра в Ісуса Христа. Згодом вона поширилась серед простого люду в Римській імперії. Про народження та земне життя Ісуса Христа розповідають *Євангелії* (грецькою мовою – «блага звістка»). Вони були написані учнями Христа і супутниками його учнів наприкінці I – у II ст. Найвідоміші з них – чотири. З часом Євангелії та інші християнські твори увійшли до *Нового Заповіту* – другої частини Біблії.

2. Ісус Христос.

В Євангелії розповідається, що приблизно 2 тис. років тому Бог послав на Землю Свого Сина – Ісуса Христа, аби показати людям кращий шлях у житті.

Народився Ісус Христос у Палестині, в місті Віфліємі. Його матір звали Марією. Дитинство Ісуса проходило в місті Назареті. Коли Йому було приблизно 30 років, у Палестині почав проповідувати великий пророк Іоанн. Він закликав людей покаятися в гріхах та хреститися (омиватися) водою. Ісус прийшов до Іоанна і попросив, щоб той похрестив Його. Після хрещення, як сказано в Новому Заповіті, на Ісуса зійшов Дух Святий у вигляді голуба. Відтоді Ісус почав творити чудеса і проповідувати людям Своє вчення.

Мал. 1. Народження Ісуса Христа.
Репродукція гравюри Гюстава Доре

ши, не заздри – ось Його головні заповіді. Ісус закликав не мститися ворогам, а прощати їх та робити добро.

Ісус Христос любив людей і піклувався про них. Він творив багато див, зціляв хворих та оживляв мертвих. Його святий спосіб життя, любов та співчуття викликали захоплення простого народу. Його вчення набувало дедалі більше прихильників. Це не подобалося іудейським священникам та книжникам. Тому вони вирішили розправитися з Ісусом.

У мандрах Ісуса супроводжувало 12 учнів – *апостолів*, тобто посланців. В Єрусалимі одного з них – Іуду – підкупили за 30 срібних монет, і він зрадив свого Вчителя. Ісуса звинуватили в заколоті проти римського імператора та засудили до страти. Його розп'яли на хресті на схилі гори Голгофа, що поблизу Єрусалима. Через три дні Ісус Христос воскрес – це сталося в день єврейського свята Пасхи. Через сорок днів Ісус вознісся на небо, пообіцявши повернутися для Божого суду, і дав своїм учням заповіт: проповідувати Євангеліє усім народам.

В Євангеліях висловлюється переконання, що Ісус Христос – Син Божий, який прийшов у світ, щоб страждати і померти за спокуту гріхів людей. Адже смерть і воскресіння Ісуса означали звільнення людей від первородного гріха. Невдовзі Він вдруге повернеться на Землю. І тоді душі всіх людей стануть перед ним на «страшний суд». Душі грішників будуть засудже-

Мал. 2. Тайна вечеря. Репродукція гравюри Гюстава Доре

Мал. 3. Розп'яття на хресті. Репродукція гравюри Гюстава Доре

ні на вічні муки в пеклі. Для тих, хто вів праведне життя, настане Царство небесне – вічне життя і блаженство в раю.

3. Що відомо про перші християнські спільноти?

Віруючі в Христа, тобто *християни*, об'єднувалися в общини. Як розповідає Новий Заповіт, на 50-й день після воскресіння Христа, в єврейське свято П'ятидесятниці, коли учні Ісуса зібрались у світлиці на молитву, на них зійшов Дух Святий – як і передбачав Ісус, який обіцяв своїм учням хрещення Духом. Того дня хрестилися близько 3 тис. людей, а послідовники Христа стали єдиною общиною, або *Церквою*. Слово «церква» означало зібрання віруючих, пізніше так стали також називати приміщення, в яких відбувалось богослужіння.

Члени общин вважались братами, мали рівні права і допомагали один одному. Вони збиралися разом для проповіді та молитви, влаштовували спільні трапези. В перших християнських общинах було спільне майно.

Апостоли проповідували християнство в далеких краях. Вони переходили з міста в місто, із країни в країну, розсилаючи свої послання. Християнство поступово поширювалось по всій Римській імперії. Першу християнську общину в Римі заснував апостол Петро. Тому єпископи, папи римські вважаються наступниками апостола Петра і претендують на перше місце в християнському світі. Головний собор у Римі – собор Святого Петра. Серед християн були люди різних народів: євреї, римляни, греки, єгиптяни та ін.

Мал. 4. Христос як цар небесний, який дарує апостолам згорток Нового Заповіту. Рельєф з християнського мармурового саркофага IV ст.

Між християнськими общинами встановлювались тісні зв'язки. Їх представники листувались, посилали один до одного посланців. Апостоли, будучи проповідниками нової віри, ставали організаторами общин.

Згодом керівниками общин стають *єпископи* – «наглядачі», «охоронці» громадського майна. Їм допомагали *пресвітери* (старійшини), які стежили за порядком під час молитовних зборів, та *диякони* – організатори повсякденного життя общини.

З часом християнські общини об'єднуються; створюється єдина організація християн – *християнська Церква*. Отже, *церквою називається об'єднання віруючих, які мають спільні релігійні погляди та обряди*.

Спочатку християни не мали спеціальних споруд для богослужіння. Вони збирались у звичайних будинках, разом молилися, відзначали свята, обговорювали норми поведінки, слухали читання Євангелій.

4. Як ставились римські імператори до християн?

Християни не закликали до відкритої боротьби проти римських імператорів. Навпаки, вони проповідували покірність владі, бо «немає влади, яка була б не від Бога». Проте християни не визнавали римських язичницьких богів і відмовлялися визнавати богами римських імператорів. У той час римські громадяни складали присягу, в якій визнавали богом римського імператора і клялися іменем Юпітера та інших язических богів. А християни всіляко ухилялися від цієї присяги, оскільки це суперечило їх релігійним поглядам. Вони не брали участі в язичницьких жертвоприношеннях та святах. Римським властям не подобалися проповіді про загальну рівність бідних і багатих перед Богом. Жерці стали виступати проти християнської релігії, вони розповсюджували про неї всілякі наклепи, звинувачували християн у всіляких лихах та нещастях.

У 64 р. римський імператор Нерон, щоб відвести від себе підозру в підпалі Рима, звинуватив у цьому злочині християн. Невинних людей почали хапати по всьому місту. Жорстокі страти християн продовжувались у Римі декілька днів. Їх віддавали на розтерзання звірям на арені амфітеатру, спалювали живими в імператорському саду, розпинали на хрестах. Проте християни проявляли дивовижну мужність: вони не лише не відмовлялися від своєї віри в Ісуса Христа, а й відкрито прославляли Його. Так з'явилися християнські мученики – люди, які постраждали за свою віру. Пам'ять про мучеників свято вшановувалося в общинах.

Виявлена мучениками відданість вірі привертала дедалі більше прихильників християнської релігії. Підтвердилося висловлення одного з проповідників християнської Церкви: «Чим більше нас винищують, тим більше нас. Кров мучеників множить прибічників церкви».

Під час гонінь християни збирались у підземеллях та каменоломнях (катакомбах), де створювались підземні храми і кладовища. В око-

лицях Риму християнські катакомби простяглися на багато кілометрів. Християнську Церкву перших трьох століть нашої ери (час гонінь на християн) називають *Церквою підземною*.

У II ст. християнство поширилось в усіх областях Римської Імперії. Християнську Церкву визнали різні верстви населення. Один із християнських письменників, звертаючись до язичників, зазначав: «Ми існуємо з учорашнього дня і вже наповнюємо все: ваші міста, палаци, ради, табори, двір, сенат, форум. Залишаємо вам лише ваші храми».

Запитання і завдання

1. Чому, на вашу думку, прості римляни зневірилися у старих римських богах? У чому це проявилось?	4. Наприкінці I ст. християнська Церква набула стрункої організації. Як називалися її керівники? Як називають служителів церкви в наш час?
2. Розкажіть про Різдво та земне життя Ісуса Христа. Які знамениті люди жили за часів проповіді Ісуса?	5. Як римські імператори ставилися до християн? Чи можна було перешкодити поширенню християнства в Римській імперії жорстоким переслідуванням віруючих? Свою думку обґрунтуйте.
3. Уявіть, що вам довелося побувати в Стародавній Палестині на проповіді Ісуса Христа. Розкажіть (опишіть), що ви почули, кого побачили. Які заповіді праведного життя проповідував Ісус? Як ставився до людей, до ворогів? Яке ваше враження від цієї подорожі?	6. Чому християнську Церкву перших трьох століть нашої ери називають підземною? Поясніть, чому.

§ 47. Римська імперія в III – на початку IV ст.

1. Що спричинило занепад господарства в Римській імперії? Хто такі колони?

В III ст. Римська імперія занепадає. Міжусобні війни всередині держави за владу, напади варварів порушили її єдність і нормальні торговельні зв'язки між провінціями. Зросли податки на утримання армії, чиновників, на подачки пролетаріату, влаштування видовищ. Прийшли в запустіння землі, зменшилися врожаї, почався занепад ремесел та торгівлі.

Рабська праця перестала давати рабовласникам попередній прибуток. Раби не були зацікавлені в результатах своєї праці, оскільки за свою роботу нічого не отримували. За першої-ліпшої нагоди вони втікали або повставали. Утримання рабів обходилося дорого: щоб тримати їх у покорі, потрібно було утримувати стражників та наглядачів.

Мал. 1. Колони сплачують орендну плату

Починаючи з III ст. власники великих земельних маєтків почали ділити свою землю на невеликі ділянки і надавали їх для обробітку рабам. Таким рабам дозволяли мати сім'ю, будинок, власне невелике господарство. Їх називали *раби з хатинками*. За користування землею вони платили орендну плату та віддавали певну частину врожаю.

Величезні земельні володіння неможливо було обробити лише за допомогою рабів. Тому землевласники почали надавати земельні ділянки в оренду вільним селянам, розореним городянам та іншим збіднілим людям. Таких орендарів називали *колонами*.

Колони були вільними людьми. Орендну плату вони сплачували грошми або продуктами. Щоб привабити колонів, землевласники часто знижували орендну плату. Колони були більше зацікавлені в результатах своєї праці, ніж раби.

2. Кого називали «солдатськими» та «сенатськими» імператорами?

Після смерті останнього представника династії Антонінів – Комода керівна роль у призначенні імператора належала армії або сенату. Імператорів того часу, висунутих на престол армією, називають «солдатськими», а сенатом – «сенатськими імператорами».

Армія перестала підкорятися законам: солдати призначали та скидали імператорів, навіть продавали престол тому, хто обіцяв їм більше заплатити. Правителі змінювались кожні 2–3 роки, а іноді через декілька місяців. Як правило, їх убивали змовники або незадоволені легіонери. Місцеві правителі стали виходити з-під контролю центральної влади. Часом у різних провінціях проголошувались одночасно різні імператори, які вели між собою війни.

Міжусобні війни послаблювали імперію. Підкорені народи не бажали миритися зі своєю долею і весь час підіймались на визвольну боротьбу. Одне з найвідоміших повстань було в Галлії. Повсталі називали себе

багаудами – борцями. В середині III ст. Рим втратив майже всі провінції Азії, нижнього Дунаю, Галлії, Іспанії, Єгипту.

Цим скористались племена варварів, які постійно проривались на територію Римської імперії. Вони грабували і розорювали місцеве населення та цілі міста. Прикордонні області спустошувались, міста занепадали.

Таким чином, у II – III ст. Римську імперію охопила криза, котра виявилась у частій зміні імператорів, утраті провінцій, занепаді господарства, міжусобних війнах, послабленні зовнішньої могутності імперії.

3. Які реформи провів Діоклетіан?

У 284 р. легіонери проголосили імператором *Діоклетіана*. Він походив із сім'ї вільновідпущеника. Вступивши до армії простим легіонером, він завдяки своїм здібностям досяг найвищих чинів.

Діоклетіан діяв жорстоко та рішуче. Він збільшив чисельність війська та укріпив у ньому дисципліну. Імператорські війська жорстоко придушили повстання багаудів у Галлії та витіснили з території Риму племена варварів. Таким чином, імператор відновив єдність Римської імперії.

Мал. 2. Діоклетіан

Діоклетіан розумів, що правити величезною Римською імперією одному не під силу. Тому він призначив співправителя, який так само, як і Діоклетіан, одержав титул *Августа*. Діоклетіан управляв східною частиною імперії, його співправитель – західною. Згодом вони призначили собі по одному помічнику і надали їм титул *цезарів*.

Таким чином, в імперії встановилась влада чотирьох співправителів – *тетрархів*, кожен з яких управляв на певній території. Цезарі вважались нижчими ніж Августі, а Діоклетіан серед співправителів мав найбільший вплив. Рим, як і раніше, вважався столицею імперії, та оскільки ніхто з чотирьох імператорів у ньому не жив, то місто втратило своє колишнє значення і блиск.

Мал. 3. Тетрархія (чотиривладдя).

Скульптурне зображення двох августів – Діоклетіана і Максиміана та двох їхніх цезарів – Галерія і Константина Хлора

Діоклетіан провів податкову реформу. Кожні п'ять років проводився перепис населення і визначався розмір податку для жителів, встановлювались тверді ціни на товари та визначена оплата праці робітникам. Продаж товарів понад встановлену ціну карався смертною карою. На деяких ринках були плахи, біля яких чергували кати. Вони на місці карали порушників закону. Проте такі заходи не завжди допомагали в боротьбі зі спекулянтами, і після смерті Діоклетіана цей закон було відмінено.

Імператор усіляко намагався піднести значення давньоримської релігії. До християн довгий час він ставився терпимо. Його дружина і дочка, а також деякі знатні придворні були християнами. Проте жрецтво настроювало Діоклетіана проти нової віри. В 303 р. він видав закон, за яким християнські храми руйнували, а християн жорстоко переслідували. Попри все християнські громади збереглися і навіть збільшили кількість своїх прихильників.

Після проведення реформ Діоклетіана занепад господарства в Римській імперії на деякий час припинився.

Мал. 4. Монета часів
Діоклетіана

4. Які зміни в імперії відбулися в часи правління Константина?

В 305 р. Діоклетіан, посиляючись на втому та свій похилий вік, зрікся влади. Розпочалась боротьба за імператорський престол і перемогу здобув Константин, який був при владі впродовж 306–337 рр.

Новий імператор продовжив реформи Діоклетіана. Зберігся поділ імперії на чотири частини, які тепер називали *префектурами*. На їх чолі стояли префекти, які мали лише цивільну владу. Знецінені срібні гроші Константин замінив золотою монетою. Щоб поліпшити контроль за сплатою податків, він видав укази, за якими колонам заборонялося переходити з одного маєтку в інший, мешканцям міст – залишати місця свого постійного проживання, а ремісникам – змінювати професію.

Мал. 5. Імператор Константин.
Мармурова статуя

Константин управляв імперією деспотично, жорстоко розправлявся з усіма, хто ставав йому на заваді. Так, за його наказом вбили багато його близьких друзів, а також сина і дружину.

За часів його правління Римська імперія зміцнилась. Прийняті укази сприяли поповненню імператорської скарбниці. На ці кошти утримувалась величезна армія. Імператор вів успішні війни з варварськими племенами.

На місці грецької колонії Візантій Константин наказав збудувати нову столицю. Її було названо за ім'ям імператора *Константинополем* (сучасне місто Стамбул).

У 330 р. Константинополь був урочисто проголошений столицею, і незабаром став найбільшим містом імперії. Імператорський палац обслуговувала величезна кількість людей. Як свідчать документи, лише цирульників там було до тисячі.

За часів Константина могутність Римської імперії було відроджено. Пожвавішала торгівля, відродилися міста. Деякі племена варварів просили дозволу оселитися в межах імперії та прийняти їх до себе на службу. За Діоклетіана та Константина Римська імперія остаточно перетворилась на необмежену монархію.

5. Торжество християнства.

Константин, не будучи ще християнином (він прийняв хрещення лише перед смертю), став покровителем нової релігії. Імператор розумів, що християнство може стати опорою для зміцнення його влади. Він звільнив духовенство від податків та військової служби, провінції зобов'язав передавати частину прибутків християнській церкві.

Імператор вважав, що єдності імперії має сприяти і єдина церква. Проте між різними християнськими общинами на той час не було єдності. Вони вели суперечки з різноманітних питань учення Ісуса Христа, які іноді провокували зіткнення.

Константин вирішив зібрати собор (з'їзд) усіх християнських єпископів Римської імперії. Він відбувся в 325 р. у місті Нікеї, в Малій Азії, і увійшов в історію як *Перший Вселенський собор*. Собор встановив основне положення християнської

Мал. 6. Пам'ятка християнства III ст. У вінку – грецькі літери, що означають ім'я засновника християнства. На горизонтальних поперечинах хреста – два півні з піднятими крилами, провісники пробудження і воскресіння. Під поперечинами – два римські воїни-християни. Розп'яття на хресті тоді ще не зображувалося

релігії – *Нікейський символ віри*, визнавав споконвічність Христа та Його єдиносущність Богу Отцю. Вчення про те, що «були часи, коли Христа не існувало» визнали помилковим. На соборі був прийнятий також християнський календар, який визначав дні свят.

У період правління імператора Константина християнська церква в Римській імперії стала впливовою та сильною.

Мал. 7. Базилика Константина в Римі. Одна з найбільш ранніх християнських споруд

У 392 р. імператор Феодосій видав закон про остаточну заборону язичества. Християнство стало єдиною державною релігією Римської імперії, обов'язковою для всього населення. Язичникам загрожували суворі кари. Їх святилища, храми закривали та руйнували, знищувались статуї римських богів, героїв, імператорів. Так загинуло багато творів давньоримського мистецтва. Були заборонені навіть Олімпійські ігри, які були присвячені Зевсу.

Запитання і завдання

1. Поясніть причини занепаду Римської імперії в III ст.
2. Чому великі землевласники в III ст. відмовлялися від використання рабської праці? Порівняйте становище колона та вільного селянина. Кому належала земля, яку вони обробляли?
3. Кого в Стародавньому Римі називали «солдатськими імператорами»? Чому дедалі більше зростала роль армії в імперії?
4. Якими засобами Діоклетіану вдалося відновити єдність імперії та міцність імператорської влади? Яким було його ставлення до християн?
5. Поміркуйте, що було подібного в Римській імперії часів Октавіана Августа та імперії часів Діоклетіана. Які були відмінності?
6. Розкажіть про імператора Константина та його заходи по зміцненню імператорської влади. Що було подібного в діях Константина та Діоклетіана? Що відмінного?
7. Висловіть своє ставлення до зміцнення імператорської влади в Римській імперії. Що в цьому було позитивного, що – негативного?
8. Яку політику проводив Константин стосовно християнства? Чому християнство наприкінці IV ст. було визнане державною релігією Римської імперії? Яке це мало наслідки?

До лічби років

1. Скільки років пройшло від початку правління Октавіана Августа до початку правління Діоклетіана? Скільки століть?
2. Чи міг Діоклетіан написати лист китайському імператору Цінь Шіхуанді? Чому?
3. Скільки років минуло від заснування Рима до перенесення столиці імперії в Константинополь? Скільки століть?
4. Чи міг Константин приймати послів перського царя Дарія I? Свою відповідь обґрунтуйте.

Для домашнього читання

Нова столиця – Константинополь

Місто розташоване на європейському березі протоки Боспор, на високому укріпленому природою мису. Саме тут перехрещувались торгові шляхи: сухопутний – з Азії в Європу та морський – із Чорного моря в Середземне.

Константин прагнув, щоб нова столиця перевершила Рим своєю красою і не шкодував на це коштів. За його наказом будинки Візантія були знесені. В місті було споруджено розкішний імператорський палац, терми, бібліотеку, великий іподром, два театри, палаци для придворної знаті, багато будинків для ремісників, торговців, мореплавців та рибаків. Поряд з християнськими храмами в Константинополі будувались язичницькі. Щоб прикрасити місто, з різних міст Греції було завезено кращі твори мистецтва, плити мармуру, колони.

§ 48. Падіння Західної Римської імперії

1. Посилення натиску варварів.

У III–IV ст. натиск варварів на кордони Римської імперії посилюється. Варварські племена об'єднувались у союзи та обирали собі вождів. У Північному Причорномор'ї створили свою державу готи.

Мал. 1. Римський легіонер у латах та шоломі з гребенем.

Поруч з ним довговолосий «варвар» з широким довгим мечем галльського типу.

У 70-х роках IV ст. на північних берегах Чорного моря з'явилися кочові племена гунів, які прийшли в Європу з Центральної Азії. Рухались вони на захід величезною ордою верхи на конях та повозках. По дорозі підкорювали інші племена, утворюючи потужне об'єднання кочових племен. Під їх натиском деякі європейські племена мусили переселятися на інші території. Історики називають цей рух племен *Великим переселенням народів*.

Гуни розгромили державу східних готів (остготів) та Боспорське царство. Західні готи (вестготи), що жили в районі нижнього Дунаю, не бажали підкорятися гунам. Вони звернулися до імператора Валента з проханням дозволити їм перейти Дунай і оселитися на території імперії. Відтак обіцяли служити в римському війську.

2. Вестготи на території імперії.

Валент дав згоду, і племена вестготів перейшли Дунай. Кілька сотень тисяч їх оселилося на римському кордоні. Римський імператор пообіцяв їм допомогу продовольством. Проте римські командири та чиновники розікрали його і вестготи зазнали страшного голоду. За шматок хліба чи м'яса вони продавали в рабство своїх дітей. Доведені до відчаю, вестготи повстали. До них приєдналися раби та колоні.

Імператор Валент з великим військом виступив проти вестготів. У 378 р. поблизу Андріанополя відбулася битва, в якій римське військо було розбите і знищене повстанцями, а сам імператор поліг на полі бою. Переможці спробували оволодіти укріпленою столицею імперії – Константинополем, проте їм це не вдалося.

Новим імператором став Феодосій. Він відтіснив вестготів від Константинополя і пішов на деякі поступки: надав їм землю та звільнив від податків.

3. Коли і як відбувся поділ імперії на Східну та Західну? Якими були наслідки?

В 395 р. імператор Феодосій помер. Перед своєю смертю він розділив Імперію між двома синами. Утворились *Східна та Західна імперії*. Східна частина називалася *Візантією*. До її складу входили Балканський півострів, Єгипет та римські володіння в Азії. Столицею Візантії був Константинополь. Під владою Західної імперії залишилися Італія та західні провінції в Європі й Африці.

Розвиток на Заході та Сході пішов різними шляхами. В Східній Римській імперії центральна влада імператора зберегла своє значення. На її території жили народи з високою культурою та розвинутим господарством. Ці провінції завжди славились своїм багатством. Великого поширення тут набули грецька мова та традиції елінізму.

По-іншому розвивалась Західна Римська імперія. Тут влада імператора була слабшою, на її території почали виникати нові держави. На місцях влади імператора підміняли великі землевласники. Чимало землі належало християнській церкві, яка фактично стала незалежною від центральної влади. Державною мовою була латинська.

Великі території Західної Римської імперії заселяли варвари. Серед командного складу римської армії та на керівних посадах імпера-

торського двору було немало осіб варварського походження. Римляни, які багато століть хизувались усім істинно римським, у IV ст. почали наслідувати «варварську моду»: чоловіки мали довге волосся та бороди, вдягали легкий одяг з хутра.

Поділ Римської імперії ще більше послабив сили обох держав. Особливо тяжке становище було в Західній імперії: міста занепадали, селяни розорявались, на дорогах розбійницькі ватаги грабували купців та населення, часто виникали повстання. Між правителями Західної та Східної Римської імперій не було згоди.

Не було згоди і в християнській Церкві. Кожна з імперій воліла мати свою Церкву. В V ст. у Західній Римській імперії влада в Церкві закріпилася за єпископом Рима – *папою римським*. Главою Церкви на Сході став єпископ Константинополя – константинопольський *патріарх*. З часом в обох Церквах стали накопичуватися відмінності у віровченні та обрядах.

4. Коли і як відбулося перше падіння Риму?

Чварами між імператорами та ослабленням імперії скористалися готи. Вони знову повстали. Очолив повсталих один з готських племінних вождів *Аларіх*. Майже не зустрічаючи опору, вони захопили Грецію та Македонію. Правитель Східної імперії змушений був укласти з вестготами мир, віддавши їм східні дунайські провінції.

Після цього військо Аларіха вирушило в Італію. Імператор Західної імперії викликав для захисту Італії легіони з Галлії, Британії та Іспанії. Проте обороняти Апеннінський півострів від варварів вдалося лише декілька років. Двічі Аларіх зі своїм військом підступав до стін Рима, вимагаючи великого викупу. Імператор Західної Римської імперії відсиджувався в цей час на півночі Італії, в неприступній фортеці Равенні.

У 410 р. Аларіх утретє обложив Рим. «Вічне місто» вважалося неприступним і було надійно захищене міцними фортечними мурами. Але раби вночі відкрили міські ворота, і вестготи вдерлися в Рим.

Упродовж трьох днів військо Аларіха грабувало та спустошувало Рим, а раби і колони розправлялися зі своїми господарями. Жителі Рима могли знайти прихисток лише в християнських церквах, які Аларіх щадив. Про події тих часів церковний діяч писав: «Погаснув світоч миру». Таким було перше падіння міста Рима – символу вічності Римської імперії.

Розграбувавши Рим, вестготи рушили на південь Італії. Проте несподівано Аларіх помер. Співплемінники влаштували йому пишний похорон. Тисячі полонених відвели з русла річку та вирили на її дні могилу. Тіло Аларіха опустили туди разом з величезними багатствами.

Потім воду повернули в русло, а землекопів вбили, щоб ті не виказали місце поховання. Після цього вестготи відішли в Галлію. Проте знесилена імперія не могла вже стримувати натиск варварів.

5. Якими були наслідки вторгнення гунів?

Найстрашнішими ворогами Риму тепер були *гуни*, які об'єднали навколо себе багато племен. Вони створили свою державу, яка простягалася від Дунаю до Волги. Римські імператори змушені були платити гунам данину в обмін на перемир'я. У 435 р. державу гунів очолив вождь *Аттіла*, який значно збільшив суму данини. Він здійснював набіги на Східну Римську імперію, проте її імператору вдалося їх відбити.

У 451 р. величезна армія гунів рушила через Рейн у Галлію. Римляни разом з варварськими племенами, які жили в Галлії, також зібрали велике військо. Ворогуючі армії зустрілися на Каталонських полях. У битві, яка одержала назву *битви народів*, військо гунів зазнало поразки і відступило.

Після цього Аттіла напав на Північну Італію, міста якої гуни немилосердно спустошували та руйнували. Вождь гунів похвалявся, що трава ніколи не ростиме там, де пройшов його кінь. Він підійшов до Рима. Римляни змушені були заплатити величезний викуп. Після цього Аттіла повернувся до своєї столиці.

У 453 р. Аттіла раптово помер, а його різноплемінна держава розпалася.

6. Коли і як відбулося падіння Західної Римської імперії?

Перемога над гунами не змогла врятувати Західну Римську імперію. На її території виникали варварські королівства, які не підпорядковувались імператорові. Ще на початку V ст. германські племена *вандалів*, перейшовши річку Рейн, завоювали Галлію та проникли в Іспанію. Звідти на кораблях через Гібралтарську протоку вони переправились у Північну Африку, де утворили своє королівство.

У 455 р. племена вандалів з Африки дістались в Італію і легко оволоділи Римом. Два тижні вони грабували палаци та храми, майстерні ремісників та домівки простих жителів. Вандали прагнули захопити все, що можна було вивезти. А те, що не мали змоги забрати з собою, нещадно винищували. Величезна кількість пам'яток мистецтва та прекрасних архітектурних споруд було знищено. Відтоді «вандалізмом» називають безглузде нищення культурних пам'яток та цінностей. Мешканців міста вбивали або захоплювали в полон, а потім продавали в рабство. Після цієї навали в Римі уціліло лише 7 тис. жителів.

Відтак місто Рим прийшло в занепад. Імператорською владою в той час стали розпоряджатися командири варварських армій, які за своїм

бажанням ставили на трон імператорів і скидали їх. У 476 р. один із варварських вождів скинув останнього римського імператора – юного Ромула Августула. Знаки імператорської влади – пурпуровий плащ та діадему (корону) він вивіз до Константинополя. Позбавлення влади Ромула Августула вважають кінцем Західної Римської імперії.

Східна Римська імперія – Візантія – виявилась більш стійкою і спромоглася протистояти навалі варварів. Вона існувала до 1453 р.

Падіння Західної Римської імперії в 476 р. – це кінець історії стародавнього світу.

Запитання і завдання

1. Поясніть, що таке Велике переселення народів і його причини.

2. Покажіть на карті та назвіть основні області, які входили до складу Західної та Східної Римської імперії.

3. Уявіть, що ви були очевидцем падіння «вічного міста» і розграбування воїнами Аларіха. Опишіть побачене. Як це було сприйнято сучасниками? Якими були наслідки?

4. Поміркуйте, чому карфагенському полководцю не вдалося завоювати Рим, а Аларіху – вдалося.

5. З якою подією пов'язане слово «вандалізм»?

6. Варвари не переважали римлян чисельністю. Рівень розвитку їх господарства та культури був значно нижчий, ніж у Римській імперії. Чим пояснюються їхні перемоги над Римом? Що, на вашу думку, спричинило падіння Західної Римської імперії?

До лічби років

1. Скільки років існувала Римська держава від легендарної дати заснування Рима до падіння Західної Римської імперії? 2. Скільки років існувала імперія в Римі від початку правління Октавіана Августа?

РОЗДІЛ V. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

Наша уявна подорож у стародавні часи наближається до завершення. Нас очікує чергова зупинка – територія сучасної України. Вивчаючи цю тему ви дізнаєтеся про походження та життя давніх слов'ян, їх суспільний устрій, господарство, духовний світ, повсякденне життя. Не менш цікавим є матеріал про їх сусідів – скіфів, сарматів, мешканців Боспорського царства.

Опорні поняття: язичництво, археологічна культура.

Хто такі слов'яни? Слов'яни – це велика група європейських народів, до яких належать українці, білоруси, росіяни, поляки, чехи, словаки, лужичани, болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби. Ці народи нині населяють значну територію Європи і розмовляють схожими мовами.

Колись пращури цих народів мешкали разом, мали єдині звичаї та розмовляли єдиною мовою. Згодом вони розселилися в різних напрямках, їх мова поступово змінювалась, зазнавали змін і звичаї.

Додаткову інформацію про давню історію слов'ян та їх сусідів ви можете одержати з Інтернет-сайтів за адресами:

<http://archaeology.kiev.ua/>

<http://godsbay.ru/>

<http://istoriaukraina.narod.ru/mysteztvo.htm>

<http://sev.gov.ua/ua/cityinfo/history/drevn/>

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Анти>

http://uk.wikipedia.org/wiki/Боспорське_царство

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Сармати>

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Скіфи>

<http://uk.wikipedia.org/wiki/Слов'яни>

http://www.aratta.kiev.ua/sacred_ua.php?id=39

<http://www.aratta-ukraine.com/>

<http://www.haidamaka.org.ua/0073.html>

http://www.harmony.com.ua/sacred_ua.php?id=56

<http://www.onixtour.com.ua/books/268957/part05.htm>

<http://www.ruslanka.ru/hist.html>

§ 49. Слов'яни напередодні Великого переселення народів

1. Де й коли виникли давні слов'яни?

Стосовно походження слов'ян науковці дотепер не дійшли єдиної думки. Річ у тім, що на момент виникнення слов'яни не мали власної писемності. Стародавні історики, географи, письменники залишили про давніх слов'ян надто уривчасті та суперечливі відомості. Проте для вчених вони мають неоцінене значення. Вивчаючи первісну історію слов'ян, учені зіставляють дані писемних джерел, археології, антропології.

Де ж була прабатьківщина слов'ян? Існують різні теорії. Найдавнішою серед них є теорія про дунайську, або балканську, прабатьківщину слов'ян. «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де є нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – [од того,] де сіли, на котрому місці» – зазначає літописець Нестор у своїй «Повісті минулих літ». За іншою теорією, прабатьківщиною слов'ян було межиріччя Вісли й Одери. Вчені, які висувають третю теорію, вважають, що перші слов'яни мешкали на землях між Дніпром і Віслою.

А якої думки українські дослідники? Більшість з них вважають, що слов'яни з'явилися на межі II–I тис. до н. е. Розселилися вони на території, природними кордонами якої були: на заході річка Вісла та Карпати, на сході – середня течія Дніпра, на півночі річка Прип'ять, на півдні – середні течії Дністра та Південного Бугу.

Покажіть на карті прабатьківщину слов'ян, відповідно до різних теорій. Які події відбувалися в країнах Стародавнього Сходу, в Давніх Греції та Римі в період зародження давніх слов'ян? Яких історичних діячів тих часів ви знаєте?

А що розповідають античні джерела про давніх слов'ян? Римські історики називали слов'ян *венедами*. Пліній Старший, описуючи групи населення на схід від Карпат – на неозорих просторах від азово-чорноморських степів до верхньої течії Вісли, зазначає: «...Землі до річки Вісли заселені сарматами, венедами, скірами і гіррами». Ці дані належать до 5 р. н. е.

Інший римський історик Тацит (друга половина I ст.) зазначає, що венеди, які мешкали на схід від Вісли, «споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю; все це відрізняє їх від сарматів, які проводять усе життя у візку і на коні». Отже, венеди вели осілий, тобто землеробський, спосіб життя. Згадував про венедів і александрійський географ Птолемей (II ст.).

Проаналізувавши античні писемні джерела, вчені зробили висновок, що на зламі нової ери слов'яни займали сучасні Полісся, Волинь, Поділля та Середнє Подніпров'я.

2. Що може розповісти нам археологія про давніх слов'ян?

Найбільш повними джерелами для вивчення найдавнішої історії слов'ян є археологічні матеріали. Найдавнішими археологічними культурами, які належать давнім слов'янам (венедам), учені вважають *зарубинецьку* (поширена на теренах України та Білорусі) та *пшеворську* (в основному на території сучасної Польщі) культури.

Зарубинецька культура існувала з II ст. до н. е. до I ст. н. е. І охоплювала територію Середнього Подніпров'я та Полісся. У другій половині II ст. слов'янські поселення зазнали нападів готів. Тому основна маса слов'ян залишила освоєні землі й відійшла в безпечніші райони.

У III ст. на теренах сучасної України виникла *черняхівська культура*. Вона охоплювала величезні землі – майже всю територію сучасної України і навіть виходила за її межі. Населення черняхівської культури, на думку більшості вчених, складалося з давніх слов'ян, скіфів-сарматів, германців, готів та ін. Слов'яни, що були носіями цієї культури, проживали в лісостеповій частині України.

Самобутністю відзначалася *київська археологічна культура*. На півдні вона межувала з черняхівською культурою, а на півночі її сусідами були балтські племена. На думку вчених, творцями цієї культури були нащадки зарубинецьких та пшеворських племен.

Мал. 1. Черняхівське поселення (малюнок П. Корнієнка за матеріалами Є. Рікмана)

Мал. 2. Поселення київської культури (реконструкція Р. Терпиловського та П. Корнієнка). Порівняйте поселення та житла київської і черняхівської культур

3. Якими були поселення давніх слов'ян?

Свої поселення давні слов'яни споруджували, як правило, поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавленими луками. Тобто місце обирали так, щоб земля була родючою й легкою для обробітку, а на луках росли соковиті трави. Поселення були неукріплені, на відміну від трипільських не мали чіткої забудови. Житла були наземні або заглиблені (напівземлянки, землянки). Стіни споруджувалися на дерев'яному каркасі з плетеної лози (зовні їх обмазували глиною) або були складені зі зрубаних стовбурів. У деяких житлах були прибудови типу сіней. Земляні долівки, очевидно, покривали соломною або очеретом. У багатьох помешканнях на долівці облаштовували відкриті вогнища, інколи печі з каменю або глини.

Мал. 3. Напівземлянка з черняхівського поселення (малюнок П. Корнієнка за матеріалами Є. Рікмана)

Мал. 4. План розміщення житлових і господарських споруд поселення кївської культури, план житла та його реконструкція (малюнок П. Корнієнка)

Неподалік від житла була господарська частина подвір'я. Найближче містилися господарські ями, які використовувались як зерноховища та погребі для продуктів. Трохи далі – комора, хлів для худоби, невеликі будівлі, що могли служити для утримання свійської птиці чи дрібної худоби.

Розгляньте на малюнках слов'янське поселення та житла черняхівської та кївської культур. Що в них подібне, а що – відмінне?

Давньослов'янські поселення розташовувались на невеликій відстані (до 5 км) одне від одного, досить часто гніздами (групами). Кожна така група складалася з 10–15 поселень і належала одній громаді (общині). Общини, в свою чергу, об'єднувались в племена. На чолі племені стояв обраний громадою вождь. Якщо виникала потреба боронитися від сильного ворога, то племена слов'ян об'єднувались в міжплемінні військові союзи.

4. Що відомо про господарське життя давніх слов'ян?

Основа господарства давніх слов'ян становило орне землеробство. У Поліссі довгий час застосовували підсіку (*підсічне землеробство*). Для

цього на обраній ділянці лісу вирубували дерева та чагарники, спалювали їх і попелом удобрювали ґрунт. Використовувались такі ділянки 2–4 роки, після того врожайність культур різко падала, і люди залишали їх. У степових районах у землеробстві використовували *перелогову систему*, за якої поле обробляли й засівали, доки земля давала добрий врожай. А як земля виснажувалась, люди освоювали нові ділянки.

Поле орали дерев'яним ралом, що мало вузький залізний наконечник – наральник. Після оранки поле засівали пшеницею, ячменем, просом, гречкою, житом. Вирощували також овес, горох, коноплі. Збирали достиглий урожай серпами. Мололи зерно за допомогою ручних зернотерок. Представники черняхівської культури використовували також жорна, тож можна було вже випікати хліб, коржі та варити каші. Займались давні слов'яни і городництвом: вирощували горох, ріпу, редьку, цибулю й часник.

У своїх господарствах слов'яни тримали велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней, свійську птицю. Завдяки полюванню мали додаткові харчі та хутро. Полювали на лося, благородного оленя, зубра, тура, косулю, кабана. Займались також *бортництвом* – збиранням меду диких бджіл, які селилися в бортах (штучних гніздах). Археологи в давньослов'янських поселеннях часто знаходять гачки, що свідчить про зайняття рибальством. Велику роль у давніх слов'ян відігравало збиральництво, особливо в неврожайні роки. Збирали ягоди, гриби, дикоростучі плоди, горіхи, жолуді.

Давні слов'яни займались також ливарництвом та обробкою металів. Кожна громада мала свого майстра-коваля. Ковалі черняхівської культури знали багато способів одержання та обробки металів. Археологи на давньослов'янських поселеннях знаходять знаряддя праці (серпи, коси, долота, сокири, рибальські гачки, ножі, шила, голки, цвяхи тощо), прикраси (браслети, підвіски, сережки та ін.), озброєння (наконечники стріл, списів, дротиків).

Гончарі зарубинецької культури керамічні вироби ліпили руками

і зрідка оздоблювали візерунками. Вищого рівня гончарство досягло в черняхівців, які в своїх майстернях вже використовували гончарний круг та спеціальні гончарні горни для випалювання посуду.

Високої майстерності досягли черняхівці і в деревообробному ремеслі. Археологи в їх поселеннях знаходять досить великі набори теслярських та столярних інструментів: сокири, струги, тесла, долота, свердла, пили. Теслярі виготовляли меблі, сани, човни, рала,

Мал. 5. Ткалі за вертикальним верстатом
(малюнок П. Корнієнка)

хатне начиння та ін. У черняхівців існували також майстерні для виготовлення скляного посуду. Вчені припускають, що вони могли належати римським ремісникам. Такі види ремісничої діяльності, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри, мали домашній характер і забезпечували давніх слов'ян речами повсякденного вжитку (одягом, взуттям тощо).

Значну роль у господарстві черняхівців відігравала торгівля з Північним Причорномор'ям, римськими провінціями, населенням Центральної Європи та Балтії. Підтвердженням цього є знахідки монет різних народів, вироби античних майстрів у поселеннях слов'ян. Основними торговельними шляхами були річки Дніпро та Дністер. Зі слов'янських земель в інші краї вивозили здебільшого зерно, мед, віск, хутро, шкури. Натомість увозили різноманітний посуд, вино, олію, вироби зі скла, срібла, бронзи й золота.

5. Якими були вірування давніх слов'ян?

Давні слов'яни були *язичниками*. Вони обожнювали сили природи, вірили в потойбічне життя як продовження земного. Поклонялись божествам сонця і вогню (Сварог, Дажбог або Даждьбог, Хорс), вітру (Стрибог), грому та блискавки (Перун), богу – покровителю худоби, родючості та добробуту (Велес). Окрім згаданих, в різні часи існувало безліч інших божеств. Своїх окремих богів мали племена, роди і родини.

Поклонялися давні слов'яни також духам, що населяли ріки, озера, ліси тощо. З літописів відомі, зокрема, дух лісу – лісовик (гайовик), дух води – водяник, поля – полудниця та ін. Вірили також у демонів, що шкодили людям: упирі, вовкулаки, біси, русалки.

Мал. 6. Святилище з черняхівського поселення (реконструкція Й. Винокура та П. Корнієнка). Кого зображено на малюнку? Що вони роблять?

Археологи знаходять у давньослов'янських поселеннях святилища. Там стояли кам'яні ідоли та жертовники. На таких святилищах виконувались обряди та ворожіння за майбутній урожай, добробут і процвітання роду.

Запитання і завдання

1. Хто такі слов'яни? Які сучасні народи належать до слов'янських?
2. Які теорії існують про прабатьківщину слов'ян? Чому це питання вчені не можуть вирішити остаточно?
3. Кому належать найдавніші писемні згадки про слов'ян? Як називали вони давніх слов'ян?
4. Які археологічні культури були створені за участю слов'ян?
5. Уявіть, що ви побували в поселенні давніх слов'ян. Користуючись текстом підручника та малюнками, складіть усну розповідь-репортаж за однією з тем: «Повсякденне життя давніх слов'ян», «Господарство давніх слов'ян», «Вірування давніх слов'ян».
6. З якими народами торгували давні слов'яни? Які товари ввозили до слов'янських земель, а які – вивозили?

§ 50. Сусіди давніх слов'ян

1. Велика Скіфія: піднесення та крах.

Мал. 1. Скіфський цар (реконструкція зброї М. Гореліка). Порівняйте одяг і зовнішність скіфського царя, правителів Стародавнього Єгипту, Дворіччя, Давнього Китаю

Після перемоги над персами Скіфія увійшла в смугу свого розквіту, який тривав упродовж V–IV ст. до н. е. Вчені називають країну скіфів цього періоду – **Великою Скіфією**. Основою могутності й процвітання степовиків-скіфів був, на думку вчених, контроль за торгівлею зерном. Річ у тім, що племена лісостепової смуги торгували зерном з давньогрецькими містами. Проте торгівельні шляхи до міст Північного Причорномор'я перетинали степи. Саме військовий контроль над ними нечувано збагачував скіфську верхівку. Недарма в цей час були споруджені найбільші скіфські кургани. Однак казкове збагачення верхівки супроводжувалося зубожінням простого люду.

У IV ст. до н. е. на чолі Скіфії стояв цар Атей, який об'єднав усі скіфські племена. Він підкорив Добруджу (сучасна Румунія) та обкладав даниною місцеве населення. Скіфський

правитель навіть починає карбувати власну монету. Водночас на півночі Греції міцніла держава Македонія (про її історію ви довідалися з попередніх параграфів). Її правитель Філіпп II у 339 р. до н. е. на нижньому Дунаї завдав поразки скіфському війську. В жорстокому бою загинув і сам Атей, якому було майже 100 років.

На рубежі IV – III ст. до н. е. практично перестають зводити нові кургани степові скіфи. Отже, вони залишили степ. Це засвідчує крах Великої Скіфії. Спустілий скіфський степ між Доном та Дніпром у III – II ст. до н. е. зайняли нові кочівники – сармати.

Мал. 2. Скіфський цар, його дружина і дитина, а також слуги та раби. IV ст до н. е. (реконструкція М. Гореліка). Яку подію зображено на малюнку? Відповідь обґрунтуйте

Для допитливих

Що спричинило крах Великої Скіфії? Чому скіфи залишили степ і перейшли до землеробства? Точної відповіді наразі не існує. Проте дослідження останніх років дають змогу припускати таке. Насамперед, це зміна природних умов (стало менше опадів, як наслідок – усихання степів) та витолочування трав'яного покриву внаслідок тривалого випасання худоби. До того ж, надмірне виснаження ґрунтів у лісостеповій смузі призвело до погіршення якості зерна та його врожайності. Як ви пам'ятаєте, скіфи контролювали його продаж. Саме в цей час з'явилися конкуренти – дешеве збіжжя почало надходити до країн Середземномор'я з Єгипту.

2. Якою була подальша доля скіфів?

Після краху Великої Скіфії самі скіфи не зникають. Вони відійшли на південь і створили дві Малі Скіфії. Колишні кочівники осідають на територіях, придатних для землеробства, і переходять до осілого жит-

тя. Це Пониззя Дніпра, Нижнє Подунав'я та Північний Крим (перша *Мала Скіфія*) та степи і передгір'я Криму (друга *Мала Скіфія*).

Мал. 3. Скіфський воїн у повному бойовому спорядженні V ст. до н. е. (реконструкція М. Гореліка).
Що подібного з грецькими гоплітами, римськими воїнами? Що відмінного?

Столицею Малої Скіфії в Криму був укріплений пункт, оточений кам'яним муром – Неаполь (грецькою мовою – *Нове місто*), що поблизу сучасного Сімферополя. З часом скіфські царі підкорили Ольвію, наклали данину на Боспор. Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла за часів правління царя *Скілура* (середина II ст. до н. е.). Тоді володіння скіфів досягли значних розмірів: на сході їх держава межувала з Боспорським царством, на півдні досягала передгір'їв Криму, на півночі скіфи володіли районом Нижнього Дніпра. Скілуру вдалося захопити володіння Херсонеса в Західному Криму. В Ольвії він почав карбувати власну монету. (*На карті покажіть територію Малої Скіфії за часів правління Скілура.*)

Мала Скіфія в Криму проіснувала до IV ст. Непростими були відносини скіфів з греками та сарматами: або вони мирно співіснували, торгу-

вали один з одним, або між ними точилися жорстокі сутички.

У III ст. скіфи зазнали нападу готів з півночі, а наприкінці IV ст. переважна більшість скіфських поселень у Криму була зруйнована гуннами. Під ударами цих завойовників припинили своє існування і нижньодніпровські поселення. Вціліла частина скіфського населення розчинилася в потоці Великого переселення народів, де разом з іншими племенами брали участь у нападах на Римську імперію.

3. Хто такі сармати?

«Ці останні багато років по тому, зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю», – писав давньогрецький письменник Діодор Сицилійський. Хто ж перетворив країну скіфів на пустелю? Ми не знаємо, як називали себе кочівники, що прийшли в українські степи в III ст. до н. е. на зміну скіфам. Давні греки та римляни називали їх савроматами, або **сарматами**, що з давньоіранської перекладається як *оперезаний мечем*.

Звідки вони з'явилися в причорноморських степах? Прийшли вони, на думку багатьох учених, з Поволжя та Приуралля і розселилися аж до Дунаю. Сармати були іраномовними, спорідненими зі скіфами, кочівниками. Геродот переповів легенду, за якою вони були нащадками дітей скіфських юнаків та войовничих жінок – амазонок. На спорідненість скіфів і сарматів указують і археологічні знахідки.

Сармати жили племенами, назви яких відомі від античних авторів: аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани та ін. На території сучасної України мешкали роксолани, язиги й алани.

Розгляньте відповідну карту в атласі; дайте відповіді на запитання. Які території сучасної України заселяли сармати? Які народи та племена були їх сусідами?

Археологи не знайшли жодного сарматського поселення, лише їх кургани. Звідси випливає, що сармати були кочовими скотарями, причому з досить рухливим типом кочування. Влітку худобу (переважно коней та овець) випасали на північних, лісостепових пасовищах, адже там трава менше вигорала. На зимівлю худобу приганяли на низовини біля Азовського моря, на Нижньому Дону, Прикубанні. Там степові пасовища взимку вкривалися лише тонким сніговим покривом.

Мал. 4. Сарматський кінний воїн у повному бойовому спорядженні (реконструкція М. Гореліка)

Сармати були вправними та жорстокими воїнами. У військових походах брали участь і жінки, саме їх часом ототожнюють з легендарними амазонками. Основу війська сарматів становила легка кіннота. В бою воїни користувалися луками, мечами й списами.

Мал. 5. Сарматська зброя: 1, 2 – довгі залізні мечі із серпоподібним і кільцевим навершям; 3 – наконечник довгого списа; 4–6 – залізні наконечники стріл

Цікаво знати. За житло в сарматів правили зроблені з повсті кибитки на возах. Їли в основному м'ясо, сир, молоко, просяну кашу. Їх одяг був схожий на скіфський. Чоловіки носили переважно плащ грецького типу, який на плечі був скріплений фібулою, а також гостроконечний башлик. У жінок був довгий одяг, який на комірі, рукавах і подолі обшивали бісером, а також довгі шаровари. Бісером розшивалося і взуття з гострими носками. Жінки полюбляли прикраси: намиста, сережки, підвіски, браслети, каблучки тощо.

Упродовж шести століть сармати панували в приазовських і причорноморських степах. Проте в III ст. їх пануванню настав кінець. Першого нищівного удару завдали готи, а в IV ст. їх перемогли гуни.

4. Боспорське царство.

Пригадайте, які міста-держави були засновані греками в Північному Причорномор'ї. Який державний устрій у них панував?

Одним із центрів колонізації греків було Північне Причорномор'я, зокрема Керченський півострів. Керченську протоку вони називали Боспором Кіммерійським.

Близько 480 р. до н. е. виникло Боспорське царство, яке об'єднало понад 20 міст-держав. Спочатку всі міста зберігали місцеве самоврядування і певну самостійність. Свою територію Боспор розширював поступово. Столицею держави став Пантікапей.

Мал. 6. Акрополь Пантікапею (реконструкція В. Толстикова, малюнок М. Ієвлева)

Найвищий розквіт Боспору припадає на IV ст. до н. е. Територія держави охоплювала Керченський і Таманський півострови, Східне Приазов'я, пониззя Кубані, дельту Дона. Боспорські правителі посилили свою владу: вони були верховними володарями й розпорядниками земельних угідь, міст, керували збройними силами. Народні збори, магістратури були настільки обмежені, що втратили своє реальне значення. Владу боспорського царя визнавали навіть численні місцеві племена, які сплачували данину та приймали участь у військових діях.

Мал. 7. Боспорські воїни III–II ст. до н.е. (реконструкція М. Гореліка). Порівняйте їхній одяг і озброєння зі скіфськими

Основними заняттями населення були землеробство, скотарство, садівництво, виноградарство, виноробство, ремесла, рибальство, соля-

ний промисел, торгівля – як з місцевими племенами, так і з містами Середземномор'я. Боспорське царство було одним із найбільших поставальників зерна та інших продовольчих товарів у метрополію, особливо в Афіни. Великої слави зажили боспорські ювеліри. Вчені припускають, що знайдені в скіфських курганах ювелірні вироби були виготовлені саме в Боспорі.

В III – II ст. до н. е. становище Боспорського царства поступово погіршується. Причиною цього були внутрішні чвари та постійні набіги кочівників. Справа дійшла до того, що боспорські правителі нерідко сплачували данину скіфським царям і вождям інших племен. Наприкінці II ст. до н. е. Боспорське царство було підкорене понтійським царем Мітрідатом VI.

Мал. 8. Золота підвіска у вигляді сфінкса з жіночою голівкою (IV ст. до н. е.). Знайдена археологами біля Керчі

У I ст. до н. е. Мітрідат VI зазнав поразки від римлян. Грецькі міста Північного Причорномор'я потрапили в залежність від Римської держави. Римляни розмістили в них свої гарнізони, відновили укріплення. Серед мешканців поширюється римська культура, а згодом і християнство. Пожвавлюються господарство та торгівля.

З часом міста Північного Причорномор'я втратили свою могутність і наприкінці IV ст. занепали через внутрішні чвари і постійні набіги кочівників. Уціліли лише Херсонес та Пантікапей, які були під захистом Візантійської імперії.

Проте, як зазначають історики, тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї не пройшла безслідно для наступних часів. Античні традиції ввійшли як складова в культуру місцевих племен (скіфів, сарматів, носіїв зарубинецької, черняхівської культур). Багато речей з Північного Причорномор'я (амфори, чорнолаковий і скляний посуд, прикраси тощо) знайдено при розкопках могильників і поселень предків слов'ян. Народи, які проживали на теренах сучасної України, впродовж віків справляли значний вплив один на одного.

Запитання і завдання

1. Які народи були сусідами давніх слов'ян? Покажіть на карті території їх розселення.

2. Чим зумовлено піднесення Скіфії в IV ст. до н. е.?

3. Якими були причини краху Великої Скіфії?

4. Прочитайте висловлювання античних авторів про сарматів. Які висновки можна з них можна зробити?

«Вони йшли за своїми стадами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовищами, взимку – в болотах біля Меотиди [Азовське море], а влітку – на рівнинах». Страбон, давньогрецький історик
«... на сарматському узбережжі... великий натовп сарматського та гетського племені роз'їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріла, смертоносних через зміїну отруту...» та *«Ворог, сила якого – кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні багатства навколишніх сіл...»*. Овідій, римський поет

«Коли з'являються кінними загонами, навряд чи яке військо може їм протистояти». Тацит, римський історик
«І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто на полювання їздять увесь час верхи і разом зі своїми чоловіками, і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки». Геродот, давньогрецький історик

5. Підготуйте усну розповідь про Боспорське царство за таким планом: а) як і коли було утворено Боспорську державу; б) яку територію обіймала держава; в) державний устрій; г) господарське життя.

6. Якою була подальша доля міст-держав Північного Причорномор'я після падіння Боспорського царства?

§ 51. Слов'яни під час Великого переселення народів

Пригадайте, як називали давніх слов'ян римські автори на початку I ст.? Коли відбулося Велике переселення народів? Які народи брали в ньому участь?

Упродовж II–VII ст. у Європі та Азії відбувалися значне переміщення племен, відоме як Велике переселення народів. Активними учасниками цих подій були й слов'яни. Цей час був важливим етапом їх історії.

1. Готи на гуни на теренах України.

На початку нової ери в пошуках нових земель зі Скандинавії в Балтію переселилися германські племена **готів**. Наприкінці II ст. вони рушили на північний схід і дійшли аж до узбережжя Чорного та Азовського морів. Про панування готів у Північному Причорномор'ї

III – IV ст. писав готський історик Йордан у своїй праці «Гетика» (середина VI ст.). Готська держава об'єднала багато народів, зокрема й давніх слов'ян (венедів).

Для допитливих

В епоху панування готів на теренах сучасної України поширилась черняхівська культура. Носіями цієї культури були різні племена: слов'янські, фракійські, сарматські, готські. На думку вчених, саме готи об'єднали різні племена в переддержавне утворення, відоме археологам як черняхівська культура

Непростими були відносини венедів із готами: то вони мирно співіснували, то спільно брали участь у походах на володіння Римської імперії, а часом воювали між собою. Так, у IV ст. готський король Германирх рушив з військом проти венедів і підкорив їх (щоправда, ненадовго). Готська навала розколола венедів на східну та західну групи: **склавинів**, які оселилися в Межиріччі Дністра і Дунаю, та **антів**, які зайняли території між Дунаєм і Сіверським Дінцем.

Ось як описує слов'ян середини I тис. Йордан: «...Починаючи від місця народження Вістули (тобто Вісли), на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами... Германирх направив військо проти венедів. Останні, хоч і заслуговують на презирство через слабку зброю, однак могутні завдяки своїй чисельності... Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедів, антів і склавинів».

Мал. 1. Гунський вершник V ст.
(Реконструкція П. Корнієнка та
О. Симоненка). Порівняйте його із
сарматським кінним воїном

Наприкінці IV ст. у Північне Причорномор'я вдерлося велике об'єднання кочових племен, основу якого становили гуни. Зазнавши від них поразки, більшість готів переселилися на окраїни Римської імперії (Середній Дунай), невелика їх частина залишилися в Криму. Гуни рушили на захід і дійшли до кордонів Римської імперії. Найбільшої могутності, як вам відомо, гуни досягли за часів Аттіли. 451 р. у битві на Каталаунських полях вони зазнали жорстокої поразки від римської армії. Остаточо гунський союз розпався після смерті Аттіли в 453 р. Після цього в Північному Причорномор'ї та Подунав'ї посилювалися позиції слов'ян.

2. Що робили давні слов'яни після розгрому гунів?

«Тепер вони (слов'яни) бушують повсюдно...», – писав Йордан про давніх слов'ян, які позбулися гунської залежності. Насамперед їх приваблювала багата Візантійська імперія. З початку VI ст. давньослов'янські племена майже щороку нападали на візантійські провінції і захоплювали багату здобич. Так звані балканські війни були продовженням Великого переселення народів.

Візантійські імператори вперто боронили свої землі від наступу слов'ян, однак нічого не могли вдіяти й змушені були дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. У VI–VII ст. слов'янські племена антів поширюються по всьому Балканському півострові і навіть з'являються в Малій Азії. Іоанн з Ефесу (VI ст.) зазначав, що «народ слов'ян... пройшов через всю Елладу, і по країні Фессалоніка, і по фракійських провінціях... Вони спустошили та спалили їх (міста і фортеці), взяли полонених і стали господарями на землі... Вони стали багаті, мають золото та срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще, ніж римляни...». «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською», – підсумовував один з візантійських імператорів.

Утім, просуванню антів на нові землі завадила навала кочових племен **аварів**. Ці племена з'явилися в Північному Причорномор'ї в 558 р. Спочатку вони напали на народи Приазов'я, а потім – на антів. Кочівники грабували, спустошували землі антів, захоплювали мешканців у полон.

Анти змушені були боронити свої землі від нападів аварів, тому припинили походи на Візантію, і навіть виступили як її співники. Остання згадка про антів датується 602 р. Того року аварський правитель (*каган*) надіслав військо проти антів: «...каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян». Існує думка, що саме навала аварів, була причиною розпаду військового союзу антів. Затим частина антів осіла на балканських землях. Тут, в оточенні інших народів, вони поклали початок сучасним південнослов'янським народам. Північна частина антів злилася зі склавинами.

У той час, як анти заселяли Балкани, частина склавинів переселилися на береги Дунаю. Згодом вони просунулися вгору річкою і досягли верхів'я Ельби, де змішалися з іншими слов'янськими племенами, що прийшли з території сучасної Польщі. В оточенні германських племен вони дали початок сучасним західнослов'янським народам.

Мал. 2. Антський вожда (реконструкція З. Васіної). Що подібного зі скіфським царем? Що відмінного?

3. Як зародилися сучасні східнослов'янські народи?

Мал. 3. Одяг давньослов'янських жінок (реконструкція З. Васіної).

Порівняйте його з жіночим одягом Стародавньої Греції та Риму. Поміркуйте, чим зумовлені відмінності?

В середині I ст. слов'яни Східної Європи розселялися не лише на південний захід, а й у північному та північно-східному напрямках. Як уже зазначалося, у верхній течії Дніпра, на Лівобережжі, в цей час мешкали слов'янські племена, назви яких нам невідомі. Про їхнє життя відомо лише з археологічних знахідок. З Верхнього Подніпров'я частина слов'янських племен поступово розселяються на північний схід, у долину Оки і Волго-Окське межиріччя. Вони, на думку науковців, стали предками *росіян*. Деякі племена рушили на північ напругу і згодом поклали початок *білоруському народові*.

А хто були предками українського народу? Довгий час вважали, що предками українців були анти. Проте нині вчені схиляються

до іншої думки. На основі останніх археологічних знахідок припускають, що предками українців були склавини, які в V–VII ст. заселяли більшу частину Правобережжя сучасної України. Анти ж у VI ст. почали переселятися на Балканський півострів. І лише північна частина антив злилася зі склавинами. Разом вони дали початки українському народові.

Отже, Велике переселення народів привело до виникнення багатьох сучасних народів Європи.

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті пересування готів та гунів на теренах сучасної України. Як складалися їх відносини з давніми слов'янами?
2. Які території опанували анти, а які – склавини? Покажіть їх на карті.
3. Якими були відносини давніх слов'ян з Візантійською імперією?
4. Коли і в яких напрямках давні слов'яни розселялися в V–VII ст.? Покажіть на карті ці напрямки та території розселення.
5. Що вам відомо про аварів? Яку роль вони відіграли в історії антив?
6. З якими давньослов'янськими племенами пов'язане виникнення українського народу?

Завдання для роботи в групах.

Клас поділяється на 5 груп. Кожна група одержує завдання. Час виконання завдання – 10 хв.

Прочитайте уривки з писемних джерел. Доберіть з них відомості про: а) суспільний лад (1 група); б) повсякденне життя (2 група); в) риси характеру (3 група); г) військову вдачу давніх слов'ян (4 група); д) звичаї (5 група).

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський, праця «Готська війна»

«Цими племенами, склавінами й антами, не керує одна людина, вони з давніх часів живуть у народоправстві (демократії), тому в них щастя і нещастя в житті є загальною справою. Та все інше в обох цих варварських племен, усе життя та закони однакові. Вони вважають, що тільки бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому жертвують биків і відправляють інші священні обряди... Вони шанують ріки і німф та інші божества, приносять жертви усім і за допомогою цих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупах на великій відстані один від одного, і всі вони часто змінюють місце проживання. Стаючи до битви, більшість з них іде на ворога зі щитом і дротиком у руках, панцирів вони ніколи не надівають; інші не носять ні сорочок, ні плащів, а тільки штани, підперезані широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на битву з ворогом... У тих і інших одна й та сама мова, варварська, і зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили...»

Візантійський імператор та історик VI ст. Маврикій Стратег, трактат «Тактика і стратегія»

«Племена склавінів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи, їх аж ніяк не можна схилити до неволі або покори у своїй країні. Вони численні, терплячі, легко переносять спеку, холод, дощ, брак одягу, нестачі їжі. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають їх... полонених вони не тримають у неволі, як інші племена, протягом необмеженого часу, але обмежуючи (час неволі) певним строком, пропонують їм вибрати: чи хочуть вони за якийсь викуп повернутися додому, а чи залишитися там у стані вільних і друзів.

Вони оселяються в лісах біля важкопрохідних рік, боліт та озер, роблять у своїх житлах багато виходів, щоб можна було урятуватися у разі небезпеки... Необхідні їм речі вони закопують у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть мандрівне життя.

Битися зі своїм ворогом вони люблять у місцях, порослих густим лісом, у міжгір'ях, на кручах; з вигодою для себе вдаються до раптових нападів, хитрощів, і вдень, і вночі вишуковуючи багато способів... Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через річки і можуть довго залишатися у воді. У разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибінні води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети...

Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два в кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які затрудняють рух. Є в них дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою... Не маючи над собою зверхника і ворогуючи один з одним, вони не визнають військового строю...»

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 6 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Мороз Петро Володимирович
за редакцією автора

Видано за рахунок державних коштів.

Верстка і дизайн обкладинки – *Резніков П. В.*

Підписано до друку 25.12.2007 року. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. акр. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,85.
Тираж 500 пр.

Видавництво «Педагогічна думка»
вул. Артема, 52-а, корпус 2, м. Київ, 04053
Тел./факс: 484-30-71.

Свідоцтво про внесення до Держреєстру
серія ДК №137 від 03.08.2000 р.

Друк ПП «Видавництво «Фенікс».
03680, Київ, вул. Шутова, 136, тел.: 501-93-01.
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.
Зам. 9-229.